

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'явко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники -
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 7 від 6 березня 2013 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Іщенко О. Володимир Мономах у «Сказанні про
Бориса та Гліба» 3

Коваленко В., Моця О., Скороход В. Чернігівська ділянка
«Шляху Мономаха» 9

Пилипенко В. Передчуття війни: польська антитурецька
публіцистика напередодні Хотинської війни 1621 р. 24

Ляшев О. Деякі козацькі та селянські роди с. Роїще
Роїської сотні Чернігівського полку (Кулики, Заболотні,
Долинські, Ледові, Католики) 35

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Тарасенко О. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського
як джерело з історії Чернігівської єпархії 42

Гапоненко Д. Джерела з історії Ніжинського
Благовіщенського монастиря (XVIII – початок XX ст.) 59

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Шара Л. Розширення та фінансування міським
самоврядуванням Чернігова мережі навчальних закладів
(1916 – початок 1917 рр.) 64

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької
окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) 71

РОЗВІДКИ

Ляєвський А. Стародубщина другої половини XVII – XVIII ст.
на сторінках журналу «Киевская старина» 90

Ходарченко К. З історії вивчення читацьких інтересів
на Чернігівщині 97

Домановська М. М. О. Лавровський (1825-1859) про русько-
візантійські угоди X ст. 101

Мороз Н. Середній клас як необхідна умова розвитку
громадянського суспільства в Україні 112

Заєць О. Заліснення пісків Чернігівським земством 119

Блакитний М. Участь мешканців Чернігівської губернії
у бойових діях під час російсько-турецької війни
1877-1878 рр. 126

Баламут А. До питання про діяльність первинних органів
місцевого самоврядування у Чернігівській області
(на прикладі Перемозької сільської ради народних
депутатів у 1987-1998 рр.) 135

НАРОДОЗНАВЧІ НОТАТКИ

Міден Е. Топонімічний словник Седнева 144

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Половець В. Бушин М. І., Гуржій О. І. Історія України. Проблемні
лекції. – Черкаси, ЧДПУ. – 2012. – 522 с. 159

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛІБ ВІКІВ

УДК 94 (470) «X»

Олександр Іщенко

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ У «СКАЗАННІ ПРО БОРИСА ТА ГЛІБА»

Розглядаються відомості про Володимира Мономаха, які містяться у «Сказанні про Бориса та Гліба» – у тій частині, що оповідає про посмертні чудеса святих. Особливу увагу приділено шануванню ним та іншими руськими князями культу святих братів. Підкреслюється особливе ставлення Мономаха до святого Бориса як його особистого заступника.

Ключові слова: Борис і Гліб, Володимир Мономах, шанування, патрональні традиції.

Цікаві відомості про Володимира Мономаха, які доповнюють літописні, перш за все про ставлення князя до культу Бориса та Гліба, містяться у «Сказанні», присвяченому братам, – у тій його частині, де йдеться про посмертні дива святих і їх шанування руськими князями.

«Сказання про Бориса та Гліба» у вигляді, що дійшов до нас, написано після 1115 р. і було складене, як вважає багато дослідників, явним прибічником Володимира Мономаха. За припущенням М.М. Вороніна, автором «Сказання» був єпископ переяславський Лазар, котрий раніше був кліриком церкви Вишгорода. Написано ж його (остаточна редакція) між 2 травня 1115 р. (дата другого перенесення мощів Бориса та Гліба) і 6 вересня 1117 р. (дата смерті Лазаря)¹.

В Успенському збірнику XII – XIII ст., який представляє найбільш ранній зі списків «Сказання», що дійшли до нас, Володимир Мономах спершу згадується у короткому повідомленні про нові княжіння після смерті 1093 р. його батька, великого київського князя Всеволода: «Стопълкъ же Изяславичъ прия княжение Къеве, а Двѣдъ и Ольгъ Чърнигове, Володимиръ же Переяславли»². Тим самим про те, що до повернення 1094 р. з Тмутаракані Олега Володимир Мономах протягом 16 років займав чернігівський стіл, а потім як «отчину» вимушений був поступитися ним Олегу Святославичу і піти в Переяслав, замовчується. Наступна згадка про князя, що володів Переяславщиною («предръжааше оубо переяславсьскоую оболость»), пов'язана безпосередньо із шануванням ним культу святих князів Бориса та Гліба. Перед цим же йдеться про Святополка.

У «Сказанні» цей київський князь зображається в найбільш негативному світлі. У розповіді про диво з в'язнями він «всадилъ бяше въ погребѣ два моужа, не въ которей винѣ хоуде окована, и не справивъ нѣ послуша облыгающихъ... Всадивъ же оубо сия и въ забытъ я положи»³. Втручанням Бориса та Гліба безневинних було звільнено. Один з них «для доказу дива» на якийсь час був засліплений святими, а потім зцілений. Коли про те, що сталося, дізнався Святополк, він «отъ толе не многыми насильствоваше людемъ». Під впливом дива він починає шанувати Бориса та Гліба: «ина времена многа преходяше творяше праздъникъ Вышегороде часто приходя летъмъ». За свідченням «Сказання», Святополк мав намір почати будівництво нової церкви на честь Бориса та Гліба на місці колишньої. Проте, наголошує автор, «семоу же оумышлению не събывъшю ся по бжию строению и по воли стою мчнкоу»⁴. Отже,

© Іщенко Олександр Сергійович – аспірант кафедри Вітчизняної історії, Південний федеральний університет (Ростов-на-Дону).

вони «проти Святополка і відкидають його служіння їх пам'яті»⁵. Книжникові, напевно, було неможливо уявити, щоб храм на честь Бориса та Гліба побудував Святополк, тезко Святополка Окаянного.

І ось тут, поруч зі Святополком, постає світлий образ Володимира Мономаха як особливо ревного шанувальника Бориса та Гліба. За словами «Сказання», він «любовьв многу имеаше къ стьима, и много приношение творяше има», а одного дня задумав прикрасити гробниці святих князів, обкувавши їх золотими дошками. Для цього Володимир «пришьдъ ношь премери гроба раклепавъ же дьскы сребрьныя и позолотивъ, и паки тако же пришьдъ нощию и обложивъ окова чудодеиная и достохвальная стая гроба...»⁶. Цим, як звернув увагу М.Д. Присьолков, Володимир прагнув затьмарити Святополкові підношення святим братам. Позолотити їх срібні труни, зроблені, очевидно, останнім, він міг «лише таємно і вночі, щоб не дати Святополку права визнати цей вчинок за особисту образу, хоча таємниця ця була, звичайно, загальновідома»⁷. За свої справи «благочестивый князь Володимиръ» заслуговує на усіляку похвалу за «блгородство же въкоупъ и великооумие, и любовьв еже къ стьима кротость же и съмерение и тыщание къ богу, и къ стымъ црквамъ...»⁸.

Автор «Сказання» повідомляє, що гробниці Бориса та Гліба Володимир Мономах прикрасив спершу 1102 р. Після перенесення святих у новий кам'яний храм 1115 р. він прикрасив їх ще більше «и тако оукраши добре яко не могу съказати оного оухыщрения по достоянню довлне, яко многомъ приходящемъ и отъ грькъ и отъ инехъ же земель и глти, никде же сицея красоты несть, а и многихъ стыхъ раки видели есмы»⁹. Тут, як відзначав М.М. Воронін, автор немов «не може стерпіти і, випереджаючи хід подій, про які йдеться, відразу повідомляє про все зроблене благовірним, великорозумним, благородним та смиренным князем»¹⁰.

Далі у «Сказанні» йдеться про те, що після того, як Володимир Мономах окував раки Бориса та Гліба, Олег Святославич вирішує добудувати на честь святих братів кам'яну церкву, почату ще його батьком, закінчену Всеволодом, яка потім зруйнувалася¹¹. Коли 1111 р. (дата визначається вказівкою, що Святополк помер «на въторое лето по оустроение цркве тоя») церква була готова, Олег багато разів звертається до Святополка з проханням перенести в неї святих, але той не хотів цього робити, оскільки побудував цю церкву не він¹². Позицію київського князя, так само, як і прагнення Володимира Мономаха та Олега Святославича пов'язати своє ім'я з культом Бориса та Гліба, пояснює В.І. Лесючевський: «Борис та Гліб були необхідні князям, перш за все, як особисті заступники». Заступництво святого князеві (або цілій династичній лінії), як відзначав К.А. Соловійов, «могло стати важливим елементом особистої харизми, отже, серйозним аргументом на користь того або іншого претендента на великокняжий стіл»¹³.

Після смерті Святополка, як повідомляє «Сказання», «многую мятежу и крамоле бывъши въ людьхъ и мълве не мале». У цій ситуації «свъкоупивъше ся вси людие паче же большии и нарочитии моужи, шедъше причьтъмъ всехъ люди, и моляхоу Володимира да въшедъ оуоставитъ крамолоу соущою въ людьхъ». Мономах відгукнувся і, прийшовши «оутоли мятежъ и гьлкоу въ людьхъ, и прея княжение всея Роусьскы земля»¹⁴. Ця розповідь, як звернув увагу М.М. Воронін, «могла бути легко витлумаченою як прямий натяк на те, що повстання – кара Святополка волею святих князів»¹⁵. Так, шляхом різної міри «затемнення» інших князів (убивці праведних братів Святополка і його тезка, попередника і суперника Мономаха – Святополка Ізяславича), на його думку, побічно здійснювалося прославляння Володимира Мономаха¹⁶. І справді, на фоні не завжди праведного Святополка, Володимир Мономах виглядає особливо вигранно.

Розповідь «Сказання» про події в Києві, що слідували після смерті Святополка, примітна і ще в одному. Якщо в детальнішій розповіді Іпатіївського літопису¹⁷ прихід Володимира Мономаха до Києва зображається як запрошення його туди киянами, то у «Сказанні» вказується, що це не просто «кияне», а «большии и нарочитии моужи». Ініціатива в запрошенні князя відводиться саме їм, хоча не заперечується участь усіх людей. Радянськими істориками, що надавали перевагу повідомленню «Сказання», у зв'язку з цим підкреслювалося, що Мономах зайняв київський стіл як ставленник боярства і верхів міського населення, зляканих народним рухом, що почався після смерті Святополка¹⁸.

На наш погляд, правильно відмінності розповідей літопису і «Сказання» про події в Києві після смерті Святополка визначив М.Б. Свердлов. Проаналізувавши обидві, він дійшов висновку, що в першому з них суть подій відбито з погляду особи, яка була у місті. У другому ж – оповідання «відображало погляд на них ззовні, в узагальнювальних, оцінних характеристиках. Якщо в ПВЛ («Повісті временних літ» по Іпатіївському списку. – **О.І.**) відбився погляд на дані події людини, близької до верств рядового міського населення, то в «Сказанні» – людей «больших и нарочитых», а також близьких до князя Володимира Мономаха і (або) його самого»¹⁹. Як і літопис, «Сказання» акцентує увагу на ініціативності людей і пасивності Мономаха. Але, як зазначає Т.Л. Вілкул, «сюжетна лінія пасивності не настільки відпрацьована, як в Іпат, немає інформації про відмову Мономаха прийти до Києва і про повторне запрошення князя. Крім того, городяни не протиставлені адміністрації: немає відомостей про грабіж дворів знаті. Хоча і сказано про «крамолу, заколот і чутку», нового князя обрано одностайно»²⁰.

Коли Володимир Мономах «прерѣжащо вьсю власть», він вирішує перенести мощі Бориса та Гліба в нову церкву («оумысли пренести сия стая стратотръпча вь създаноуя цркъвь») і тим самим як би освятити своє вокняжіння санкцією святих братів. При цьому відносно Давида і Олега Святославичів це зображається так, ніби їх було запрошено брати участь у церемонії перенесення мощів Бориса та Гліба Мономахом, який «възвести братии своєї Двдви и Ольгови». Проте, як відзначає І.І. Смирнов, у всю цю «ідилічну картину» несподіваним дисонансом уривається зауваження про Давида та Олега Святославичів: «тако же и тема всегда оубо глщема поноужаещема Володимира о пренесении стою»²¹. Розвиваючи це зауваження, І.І. Смирнов доходить висновку, що «апологетика Сказання про Бориса та Гліба відносно Мономаха поєднується в нім, в опису торжеств Вишгорода, з явною прихильністю автора до Святославичів»²². Останнє він пояснює тісними зв'язками чернігівських Святославичів з Вишгородом і їх же особливою роллю в розвитку культу Бориса та Гліба²³.

У «Сказанні» торжества Вишгорода зображаються як свого роду апофеоз на честь культу Бориса та Гліба. Порівняно з «Повістю временних літ» обставини перенесення мощів та освячення нової церкви викладаються детальніше і точніше (у літопису, як відзначав М.Х. Алешковський, «можна прочитати лише подробиці про перенесення раки Бориса і провідну роль Мономаха в цьому перенесенні»²⁴). Розповідь ведеться в урочистих, піднесених тонах, з детальним перерахуванням усіх учасників як князів, так і ієрархів церкви. Загалом, «тоу бе съшьлося отъ вьсее роуьскы земле и отъ инехъ странъ и много множество люди, и князи, и вьсе болярство и вьсе старейшинство, и воеводы вься роуьскы земле и вьси предръжащяя страны вся, и... всяко множество тоу беаше, и всяка облашь»²⁵. Вишгород був переповнений настільки, що люди не уміщалися навіть на міських стінах.

Святкування тривало два дні. 1 травня освятили храм, а на ранок у неділю, 2 травня на спеціально підготовлених санях почали перевозити раки святих. Спочатку повезли Бориса і «съ нимъ идяше Володимиръ съ многомъ говениемъ, и съ нимъ митрополить и поповьство...». Оскільки неможливо було пройти через «множества людии», Володимир велів кидати «людьмъ коунами же и скорою и паволокы». Багато хто кинувся хапати їх і «тако одьва възмогаша довлещи»²⁶. Потім Давид (про Олега у цьому зв'язку в творі не згадується) та інші учасники церемонії повезли раку Гліба, і тут «чюдо преславно бысть»: поки везли Бориса, все йшло «без капості», тільки було тісно від натовпу людей, а тут сани стали нерухомо, коли їх спробували зрушити силою, то обірвався мотузок («оужа»), хоча був він дуже товстим. Тоді всі люди, що заповнили місто і обліпили, подібно до бджіл, стіни і забрала фортеці, закричали: «Господи, помилуй!» («людьмъ зовоущемъ курелеисонъ»), і голос народу був подібний до грому. Так раки ледве змогли довести.

Показовим є те, що мощі Бориса переносить Володимир Мономах, а не старший за віком і генеалогією Давид Святославич, який супроводжує раку Гліба. Ця своєрідна диференціація пояснюється декількома причинами. По-перше, Гліб, як переконливо показав М.Х. Алешковський, спочатку шанувався більше, ніж Борис. Саме зображення молодшого Гліба, а не старшого Бориса було на лицьовій стороні енколпіїнів (хрестів-мошевиків), що було можливим лише в умовах переважного шанування цього

«другорядного» святого²⁷. У пам'ятниках, присвячених свягим братам, Гліб, а не Борис найтісніше пов'язаний з чудесами. У «Сказанні» під час першого перенесення мощів 1072 р. митрополит благословляє князів рукою Гліба, а не Бориса²⁸.

По-друге, Гліб більше шанувався в сім'ї Святослава Ярославича, а Борис – у сім'ї Володимира Мономаха. Це, напевно, пов'язано з тим, що за «заповітом» Ярослава Мудрого Муромське князівство Гліба стає отчиною Святослава, а Ростовське князівство, що було за Борисом (загиблим до того ж на Альті, на півдорозі між Києвом і Переяславом), успадковують Всеволод і його наступник Мономах. Про заступництво Гліба Святославові і його потомству красномовно свідчить уже той факт, що 1072 р. під час благословення Ярославичів рукою Гліба ніготь з руки святого дивним чином опиняється під шапкою Святослава, а не кого-небудь іншого з присутніх Ярославичів²⁹. Глібом був названий старший син Святослава. Тезоіменинником же святого в хрестильному імені став Давид Святославич, можливо, ще й тому під час перенесення мощів 1115 р. він супроводжував раку Гліба. Але одного з синів Святослав назвав Романом – хрестильним іменем Бориса. Тому перебільшувати «протиставлення» святих братів не варто – вони обидва залишалися патронами всього роду Рюриковичів у цілому. Перейдемо до взаємин Мономаха і святого Бориса.

На думку М.Х. Алешковського, «саме з висуненням на перший план російської історії Мономаха та його сім'ї пов'язано зниження уваги до культу Гліба і початок широкого і переважного шанування Бориса»³⁰. Інші ж дослідники початок зміни глібоборисівського культу на борисоглібський пов'язують з перенесенням мощів святих 1072 р. у церкву, побудовану старшим з Ярославичів – Ізяславом, йому й віддають ініціативу цієї зміни³¹. Але навіть якщо і так, то закріплення переважного шанування Бориса, як і вважав М.Х. Алешковський, слід пов'язувати з діяльністю Володимира Мономаха і його нащадків. Крім того, якщо спочатку князі-мученики, і перш за все Гліб, були шановані лікарями-цілителями, то в кінці XI або на початку XII ст. відбувається переосмислення їх культу, перетворення його в «військово-феодалний культ заступників землі Російської»³². Також навряд чи підлягає сумніву важлива роль у цьому Володимира Мономаха, прибічника активної боротьби з половцями і ревного шанувальника Бориса – хороброго воїна, що бився з печенігами, обороняв Російську землю. Про заступництво св. Бориса від половців у день пам'яті цього князя-мученика Мономах згадує в своєму «Повчанні»³³. При цьому якщо літописець під 1093 р. називає день 24 липня днем обох братів, то Мономах згадує лише Бориса, хоча днем Бориса цей день став лише в кінці XII ст., коли в календарях з'являється день смерті Гліба – 5 вересня³⁴. Зазначимо, що один із синів Володимира був названий християнським іменем Бориса – Роман. Припущення про те, що Мономах назвав свого сина саме на честь канонізованого родича, підтверджується і «тим фактом, що у новонародженого княжича і св. Бориса збігаються не лише християнські імена, але і по батькові»³⁵. Відомо також, що в Мономаховій сім'ї зберігалася реліквія Бориса – його меч, яким захищався від убивць і Андрій Боголюбський, онук Мономаха³⁶.

Таким чином, зі всієї сукупності даних і, перш за все, розповіді «Сказання» про церемонію перенесення святих мощів, напрошується цікава паралель: Борис = Володимир Мономах, Гліб = Давид Святославич. Борис був старший за Гліба. Чи не символізувало це старшинство Володимира і право його на велике княжіння? Тоді буде зрозумілим і те, що не було згадано в цьому зв'язку Олега, який був присутній на перенесенні мощів і які переносили в церкву, побудовану ним. Це побічно свідчить на користь думки про те, що Олег на Любецькому з'їзді князів 1097 р. втратив старійшинство серед Святославичів, був вимушений відмовитися від нього на користь Давида³⁷. Тим самим обидва Святославичі позбавлялися прав у загальнородових рахунках.

Повертаючись до розповіді «Сказання» про перенесення раки Бориса та Гліба, зазначимо, що, окрім розподілу у ньому «ролей» Мономаха і Святославичів, звертає на себе увагу і той факт, що в ньому не згадується про відомий з Іпатіївського літопису інцидент – суперечку князів про те, де поставити раки. Якщо Мономах хотів помістити раку Бориса і раку Гліба всередині церкви і поставити над ними срібний «терем», то брати хотіли помістити їх «в комару, идеже отець мои назнаменаль, на правой стороне»³⁸, тобто, ймовірно, в правому нефі. Митрополит і єпископи, згідно з літописом,

запропонували тягнути жеребок. Перемогли Святославичі. Ймовірно, тому весь цей епізод і відсутній у «Сказанні». Крім того, на думку М.Б. Свердлова, цей «розбрат» не згаданий у ньому – творі, призначеному для прославляння перших руських святих, оскільки «піднімав важливі питання релігійного і культурного життя на Русі в перші роки київського князіння Мономаха»³⁹.

Річ у тому, що поховання мощів святого в центрі храму – католицька традиція, яку продовжило таке поховання князя Володимира Святославича і княгині Анни в Десятинній церкві. Пропозиція ж поховати мощі святих у південній частині храму продовжувала традицію знаходження в нім під час богослужіння руських князів, запозичену у свою чергу з древньої традиції візантійських імператорів. Тим самим, у питанні відносно місця поховання Бориса та Гліба стикалися дві культурні традиції і, як передбачає М.Б. Свердлов, «дві тенденції культурного і політичного життя Русі того часу – збереження традиції Уселенської церкви, відвертості в політичній і культурній взаємодії із західноєвропейськими країнами і їх неприйняття, орієнтація на візантійські, православні традиції, засвоєні і розвинені в Російській державі»⁴⁰.

Вирішити цю суперечку мали ієрархи вітчизняної церкви на чолі з греком і активним противником «віри латинської» Никифором. «Тому, – продовжує М.Б. Свердлов, – в даному конфлікті зі Святославичами Володимир Мономах мав поступитися: епізоду з жеребком у зв'язку з місцем поховання канонізованих князів-мучеників або не було, або його рішення було визначено заздалегідь»⁴¹.

Як би там не було, цей конфлікт для Володимира, судячи з усього, принципового значення не мав. Адже після завершення святкувань він не тільки прикрасив золотом і сріблом раки Бориса та Гліба, але також і приміщення, де вони знаходилися, те місце їх поховання, через яке і сталася його суперечка зі Святославичами. Пізніше, 1117 р., Володимир побудував свою церкву, присвячену св. Борису і Глібу, на річці Альті, де було вбито Бориса і, що символічно, де 1125 р. помре і сам Мономах⁴². Таким чином, Володимир Мономах підтвердив властиве йому самому шанування цих святих і, перш за все, Бориса.

Отже, Володимир Мономах є одним з найбільш ревних прибічників і шанувальників культу святих князів Бориса та Гліба. Згідно зі «Сказанням», він постійно піклується про їх шанування, прикрашає раки святих і є одним з головних організаторів їх перенесення до нового кам'яного храму Вишгорода, побудованого Олегом Святославичем. За свої старання і велику любов до Бога і культу святих братів Володимир удостоюється найвищих похвал. Автор «Сказання» відзначає його благородство, а також властиві князеві «великоумие», лагідність і покірність, зближуючи тим самим образ Мономаха з образом святих князів-страстотерпців, створений ним у першій частині «Сказання». Особливо підкреслюються стосунки Володимира Мономаха та святого Бориса: під час перенесення мощів його раку супроводжує саме Володимир. Святий Борис, що був правителем Ростовського князівства, яке пізніше увійшло до отчини Мономаха, судячи з усього, розглядався як особистий заступник цього князя і його сім'ї. При цьому, якщо на ранніх етапах розвитку культу святих братів Гліб шанувався більше, ніж Борис, то багато в чому завдяки зусиллям Мономаха першість переходить до Бориса.

1. Воронин Н.Н. «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе. Его время, стиль и автор // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XIII. – М.; Л., 1957. – С. 39.

2. Успенский сборник XII – XIII вв. / Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Под ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С. 66.

3. Там само.

4. Там само. – С. 68.

5. Воронин Н.Н. Вказана праця. – С. 36.

6. Успенский сборник... – С. 68.

7. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XII вв. – СПб., 1913. – С. 313.

8. Успенский сборник... – С. 68.

9. Там само. – С. 69.

10. Воронин Н.Н. Вказана праця. – С. 36.

11. Успенский сборник... – С. 65 – 66.
12. Там само. – С. 69.
13. Соловьев К.А. Культ святых Бориса и Глеба во властных отношениях древней Руси XI – начала XII века // Вопросы истории. 2002. № 5. – С. 25.
14. Успенский сборник... – С. 69.
15. Воронин Н.Н. Вказана праця. – С. 51
16. Там само. – С. 50.
17. ПСРЛ. – Т. II. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 275 – 276.
18. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – С. 260 – 261; Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII – XIII в. – М.; Л, 1963. – С. 323; Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М., 1975. – С. 138.
19. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси в VI – первой трети XIII в. – СПб., 2003. – С. 489.
20. Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI – XIII вв. – М., 2009. – С. 131.
21. Успенский сборник... – С. 69.
22. Смирнов И.И. Вказана праця. – С. 249.
23. Там само. – С. 249 – 250.
24. Алешковский М.Х. Русские глебоборисовские энколпионы 1072 – 1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 119.
25. Успенский сборник... – С. 70.
26. Там само. – С. 70.
27. Алешковский М.Х. Вказана праця. – С. 106 – 110.
28. Там само. – С. 110 – 111.
29. Успенский сборник... – С. 62 – 63.
30. Алешковский М.Х. Вказана праця. – С. 118.
31. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI – XVI вв.). – М., 1986. – С. 32 – 33; Соловьев К.А. Вказана праця. – С. 23 – 24.
32. Там само. – С. 117.
33. ПСРЛ. – Т. I. Лаврентьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 249.
34. Алешковский М.Х. Вказана праця. – С. 117.
35. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 122.
36. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 587.
37. Димник М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 14 – 20.
38. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 281.
39. Свердлов М.Б. Вказана праця. – С. 498.
40. Там само.
41. Там само.
42. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 291, 294 – 295.

Рассматриваются сведения о Владимире Мономахе, содержащиеся в «Сказании о Борисе и Глебе» – в его части, повествующей о посмертных чудесах святых. Особое внимание уделяется почитанию им и другими русскими князьями культа святых братьев. Подчеркивается особое отношение Мономаха к святому Борису, как его личному покровителю.

Ключевые слова: Борис и Глеб, Владимир Мономах, почитание, патрональные традиции.

The article examines information about Volodymyr Monomakh available in the Tale of Boris and Gleb, specifically in the part retelling posthumous miracles of the Saints. Particular attention is focused on his reverence for the cult of the saint brothers shared by other Russian princes. The paper stresses special attitude of Monomakh towards Saint Boris as his personal patron.

Keywords: Boris and Gleb, Volodymyr Monomakh, reverence, patronal traditions.

**Володимир Коваленко,
Олександр Моця, В'ячеслав Скороход**

ЧЕРНІГІВСЬКА ДІЛЯНКА «ШЛЯХУ МОНОМАХА»

У своєму «Повчанні дітям» Володимир Мономах розповідає, як під час князювання в Чернігові (1078 – 1093) він понад 100 разів мчав на виклик батька, Великого Київського князя Всеволода Ярославича, до Києва «від заутрені до вечірні». Проведена авторами археологічна розвідка дозволила конкретизувати маршрут князя на чернігівській ділянці шляху, виявити вздовж нього низку городищ, в яких могли чекати на нього змінні коні, без чого така швидкісна поїздка навряд чи могла б відбутися.

Ключові слова: Володимир Мономах, «Повчання дітям», шлях Чернігів-Київ, змінні коні, археологічна розвідка.

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах, описуючи свій життєвий шлях, чи не найбільше уваги приділяє спогадам про 16-річне князювання на чернігівському столі [1], який він посів після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., у котрій загинув Великий князь Київський Ізяслав Ярославич. Це відкрило шлях до київського престолу його батьку – Всеволоду Ярославичу, а Володимир зайняв чернігівський стіл, який, згідно із «Заповітом» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це і стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилися І з'їздом князів у Любечі [2].

У пушах під Черніговом Мономах полюбляв полювати, з Чернігова він чи не щороку вирушав у походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрані у них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на заклик батька, правою рукою і караючим мечем якого був. «**А из Чернигова в Киев около ста раз ѣздил к отцу, за один день проезжая, до вечерни**», – зазначав Мономах у своєму «Повчанні» [3].

Ще академік Б. Рибаків звернув увагу на той факт, що подолати верхи упродовж одного світлового дня таку відстань можна було лише за умови, що вздовж усього шляху розташовувалися б городки-застави, у яких князь та його охорона могли б регулярно міняти коней [4], і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них: «**Один из них вел по правому берегу Десны через Гүцино, Шестовицы на Моровск и Лүтаву к Вышгороду, а другої, наиболее употребительный, а по кратчайшему расстоянию между Черниговом и Киевом по левому берегу Десны, где теперь пролегал шоссе... Путь этот начинался от Святой рощи и шел через пункты с древними названными а Скоренец, Олбин, Козелець (или мимо Остерского городца)**» [5]. Щоправда, в ході подальшого обстеження території між Черніговом і Києвом з'ясувалося, що вздовж лівого берега Десни (...де тепер пролегає шоссе...) давньоруські пам'ятки практично відсутні (окрім кількох селищ), тоді як уздовж правого ще розвідками О. Попка була виявлена низка городищ доби Київської Русі [6].

© Коваленко Володимир Петрович – директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, доцент кафедри історії та археології України ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка.

© Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, зав. відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, професор.

© Скороход В'ячеслав Миколайович – к.і.н., ст. викладач кафедри історії та археології України ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка.

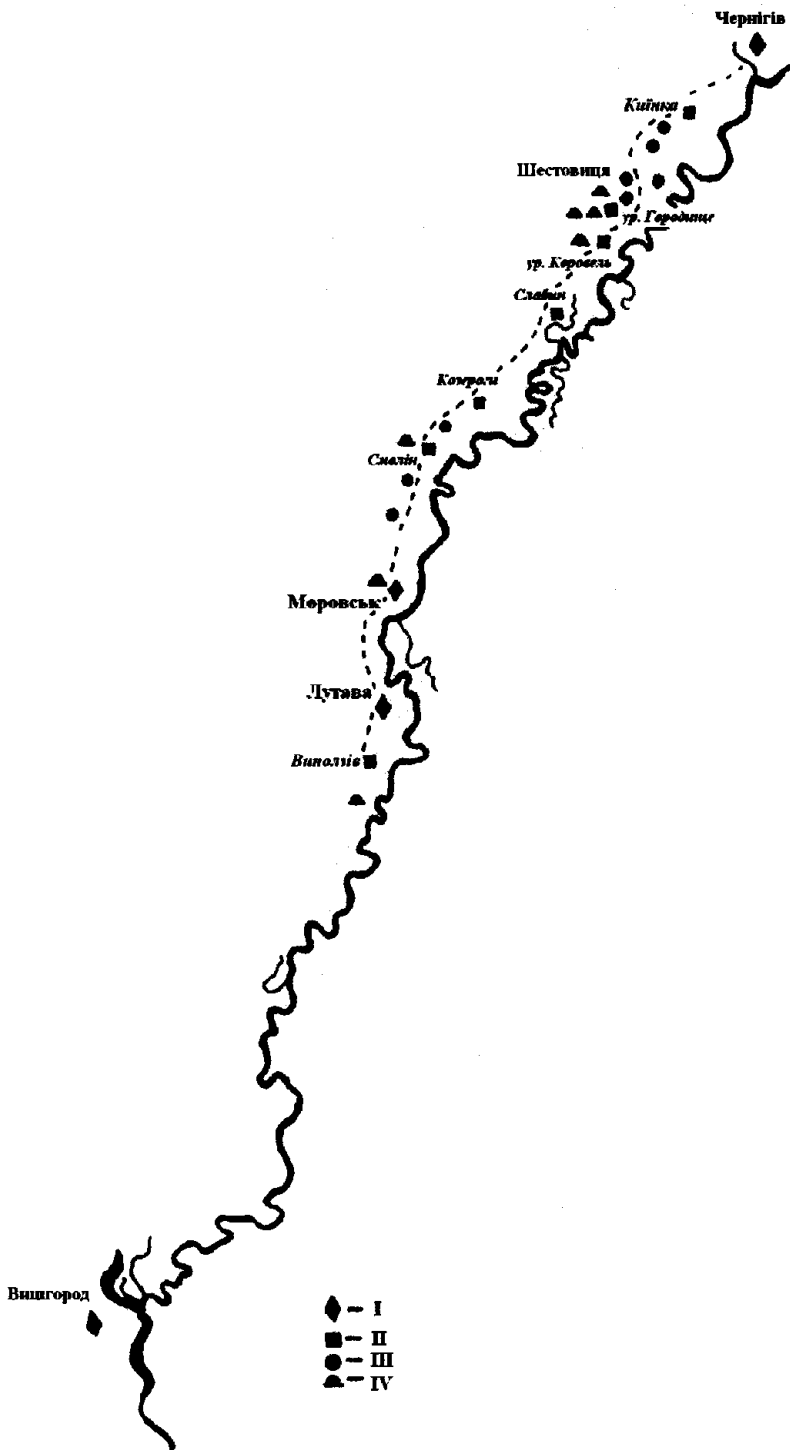

Рис. 1. Карта маршруту розвідки по правому берегу р. Десни.

Умовні позначення: I – літописне місто; II – городище; III – поселення; IV – могильник.

Експлікація:

1 – Чернігів; 2 – Київка; 3 – Шестовиця (ур. Городище); 4 – Шестовиця (ур. Королеві); 5 – Слабин; 6 – Козероги; 7 – Смолин; 8 – Моровськ (літописний Моровійськ); 9 – Карпилівка (літописна Лутава); 10 – Виповзіє; 11 – Вишгород.

Побіжно на користь правобережного варіанту шляху свідчать і неодноразові згадки в літописах різноманітних подій, що розгорталися саме на правому березі Десни. Так, 1139 р. великий київський князь Ярополк Володимирович, який ішов на Чернігів, укладав мир з бунтівним чернігівським князем Всеволодом Ольговичем у Моровську [7]; 1155 р. Юрій Долгорукий прибув на «снем» з Ізяславом Давидовичем та Святославом Ольговичем в Лутаву [8]; 1159 р. знову ж у Лутаві відбувся «снем» Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича, Олега й Ігоря Святославичів та Святослава Всеволодовича [9]; 1176 р. саме Лутаву й Моровійськ «пожгоша» Олег Святославич [10] тощо. У той же час, на лівому березі Десни згадується тільки Городець Остерський.

Відтак, восени 2008 р. експедиція Інституту археології НАН України та Інституту археології Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка спробувала перевірити припущення Б. Рибаків та розпочала обстеження давньоруських пам'яток [11] уздовж ймовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів – Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню підлягали насамперед городища – найбільш вірогідні пункти зупинок князівського причту (Рис. 1).

Шлях розвідки розпочався з м. Чернігова і проходив через села: Киянка, Шестовиця, Слабин, Козероги, Смолин (Чернігівський р-н), Моровськ, Карпилівка, Виповзів (Козелецький р-н). Жодних земляних робіт розвідка не передбачала, тому була проведена лише детальна фотофіксація, точна прив'язка місцезнаходження кожного з пам'яток за координатами N, E за допомогою GPS-приладу та здійснені окремі графічні креслення (Рис. 1).

* * *

Свій шлях на Київ Володимир Мономах мав розпочинати з території князівського двору, що займав північну ділянку Чернігівського дитинця, де у 1985-1986 рр. був досліджений унікальний для Східної Європи двоповерховий храм-усипальниця, який небезпідставно пов'язують з ім'ям цього князя, споруджений у 70 – 80-х рр. XI ст. [12]. Далі він вів через Київську браму дитинця територією «окольного граду» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи верхів'я глибоких Холодних ярів, повертала на південний захід і перетинала праву притоку Десни р. Білоус, уздовж якої, за свідченням літописів, розгорталася «вся життя» чернігівських князів [13]. Саме тут, у лісах на берегах Білоуса, половав Володимир Мономах, про що, на думку Б.О. Рибаків, свідчить знайдений у цьому районі унікальний золотий медальон-змійовик із зображенням архангела Михайла (на лицьовому боці) та голови Медузи Горгони (на зворотному) вагою 200 г. [14].

Перетнувши Білоус, дорога прямувала до с. Киянка, сама назва якого, беззаперечно, засвідчує його зв'язок з обслуговуванням шляху (Рис. 1). За свідченнями П. Уварової, в північній частині с. Киянка, на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Білоуса (на північ від гирла р. Киянки, існувало давньоруське городище. Проте обстеження території села, проведене О. Шекуном, не виявило тут будь-яких слідів фортифікаційних споруд; натомість тут зафіксовано кілька селищ IX – XIII ст., розташованих переважним чином на підвищеннях у заплаві [15].

Перше саме на цьому маршруті – поселення «Киянка – 1» (XI – XIII ст.), розташоване на порізаному ярами краю правобережної корінної тераси р. Десна, за 1 км на південь від села, на схід від дороги Киянка – Шестовиця, що повністю повторює напрямок старої київської дороги. Площа поселення становить понад 2 га і на сьогодні розорюється (Рис. 2-1). Поселення було відкрите О. Шекуном у 1982 р. Підйомний матеріал складається з фрагментів кругової кераміки XI – XIII ст.; зустрічаються уламки стінок амфорної тари та шматки жорен з овруцького шиферу.

Зазначимо, що селище на північній околиці с. Шестовиця, в ур. Селище (Рів), розташоване на краю високої надзаплавної тераси, ймовірно, стояло осторонь шляху, який ми розглядаємо. Він проходив, вірогідно, дещо західніше, хоча стверджувати це однозначно важко. Поселення 1946 р. обстежувалось Я. Станкевич, 1982 р. –

О. Шекуном, який з'ясував, що поселення має значно більші розміри, ніж вважала Я. Станкевич, поширюючись і на протилежний бік яру (ур. Рів-II) [16]. На причину загибелі селища вказує виявлений в одному з жител скелет жінки 25 – 27 років з вістрям татарської стріли, що застрягло між хребцями хребта. (Рис. 3). 1926 р. тут залишалося ще 4 кургани від колись численної групи, які тоді ж розкопав П. Смоличев [17].

Наступним пунктом було городище в центрі с. Шестовиця Чернігівського р-ну (IX – XIII ст.), повз яке київський шлях проходив ще 30 – 40 років тому. Городище міститься на високому місці берега р. Десна, в ур. Городище (Майдан) і за формою нагадує чотирикутник розмірами 150 – 160 x 270 – 300 м. Поверхня рівна, схили круті, місцями урвисті. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З північного боку (з півночі і північного заходу) помітні рештки розораного і місцями знищеного повністю валу (на окремих ділянках заввишки до 3 м, шириною в підшві до 12 м) та рову (завширшки 8 м, глибиною 1,5 – 2 м). Біля підніжжя протікає р. Десенка (старорічище Десни). Першу згадку про Шестовицьке городище фахівці схильні вбачати ще в привілеї на Чернігів із Слабинським та Шестовицьким городищами, наданому у червні 1616 р. польською королівською канцелярією київському підкоморію Самуелю Горностаю [18]. Городище неодноразово згадується в літературі (О. Шафонський, Філарет (Гумілевський), М. Константинович, Д. Самоквасов, П. Уварова) [19]. Так, архієпископ Філарет у книзі п'ятій «Историко-статистического описания Черниговской епархии» відзначає, що «Доселе заметенъ здесь, на возвышенной площадке валь, съ южной стороны упирающийся подошвою въ речку Десенку и съ самими страшными обрывами, по которымъ трудно не только съехать, но и сойти пешему. Место это называется городищемъ и городкомъ. Входитъ въ крепость былъ съ трёхъ сторонъ: въ начале нынешняго столетія заметны были каменные столбы ворот ...».

Въ версте отъ поселения на севере, противъ самой крепости, есть курганы, называемые могилами...». [20].

У XX ст. городище обстежувалось Я. Станкевич (1946), В. Богусевичем (1947), О. Попком (1947), І. Ляпушкіним (1947), Д. Бліфельдом (1956), М. Кучерою та О. Сухобоковим (1974), В. Коваленком (2003) [21]. За спостереженнями О. Попка, ще в середині XX ст. простежувалися рештки внутрішніх перегородок валу (мав тоді висоту 1,5 – 2 м) і рову (глибиною до 1,5 м), якими воно розділялося на дві приблизно рівні частини (нині їх сліди вже не фіксуються). Культурний шар (до 1,25 м) утримує у невеликій кількості ліпну ранньослов'янську кераміку 2-3 чверті I тис., гончарну (IX – XIII ст. та XVII – XIX ст.), уламки пірофілітових жорен, вироби з металу, скляні намистини і фрагменти браслетів [22]. Із заходу до городищенського валу прилягало відкрите селище, що займало широку смугу вздовж краю тераси.

Від нього шлях, оминаючи невеличкі ярочки та повороти тераси, прямував до ур. Узвіз (крутий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни, утворений впадінням у неї стариці р. Жердова). Оминути його було практично неможливо: зі сходу за вузьким видовженим мисом Коровель розташовується низка деснянських стариць, із заходу – правий доплив Десни р. Жердова, впадаючи неподалік стрілки мису в старицю Десни Коровель, відому, як зазначалося ще за описом О. Шафонського: «Коровель, вступное из Десны, длиною на версту, шириною на 80 сажень» [23]. Цією важкопрохідною низиною дорога йшла кілька кілометрів до с. Слабин. Разом з підйомом в ур. Узвіз це була найважча ділянка шляху, що, вірогідно, й зумовило розташування саме тут митниці вже з IX ст. Цікаво відзначити, що вона продовжувала функціонувати навіть у другій чверті XI ст., коли життя на городищі Коровель на деякий час призупинилося після розгрому, заподіяного Мстиславом Володимировичем [24]. Побіжно на користь цього свідчать і матеріали досліджень курганів у групі в ур. Узвіз (4 група за Д. Бліфельдом), де поховання XI ст. перекривають рештки наземних жител, що загинули в пожежі на зламі I – II чвертей XI ст. [25].

Проминувши ур. Узвіз, шлях проходив повз (чи й через) широко відоме городище

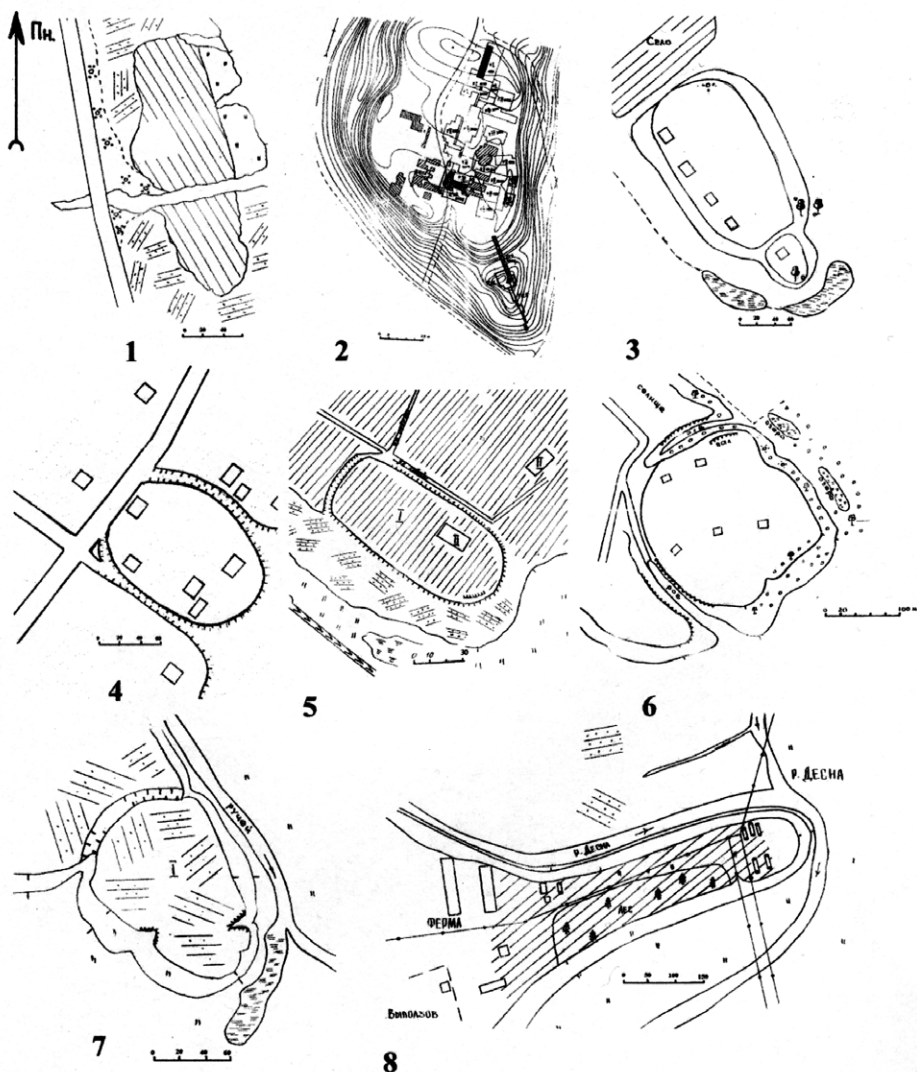

Рис. 2. Схемплани городищ і селищ по «Шляху Мономаха»:

1 – поселення «Киянка – 1»; 2 – городище в ур. Коровель; 3 – городище в с. Слабин; 4 – городище в с. Козероги; 5 – городище в с. Смолин; 6 – городище в с. Мороськ; 7 – городище в с. Карпилівка; 8 – городище в с. Виповзів.

в ур. Коровель (150 x 80 – 100 м), розташоване за 1,5 км на південь від села (Рис. 2-2). Городище і посад (700 – 1000 x 80 – 400 м), що прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, котрий більше ніж на 1 км виступає в заплаву р. Десна, виходячи до згаданого вище оз. Коровель. Як показали новітні дослідження, шестовицький посад уже в Х ст. мав чітку вулично-садибну планову структуру з житловими кварталами, що відокремлювалися один від одного вулицями й провулками. Біля підніжжя мису виявлено обширний поділ; навколо розташовувалися численні курганні групи. Пам'ятка досліджувалася П. Смолічевим, Я. Станкевич, Д. Бліфельдом, Ф. Андрощуком, В. Коваленком та О. Моцею [26]. На пам'ятці виявлені матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку, слов'янських культур та давньоруського періоду зі значним домінуванням артефактів кінця IX – початку XI ст. [27].

Від ур. Узвіз дорога вела від Узвозу через заплаву в напрямку с. Слабин (повторюючи сучасну). Загальна ширина дороги у середньому 1,65 м; колії місцями розмиті чи розбиті і мають ширину 0,40 – 0,60 м при заглибленні в материк на 5 – 6 см.

[28]. Перетнувши посад, дорога проходила через городищенські брами і виходила до південного в'їзду, що похило спускається до заплави [29], котрий до проведення досліджень 2010 р. помилково вважався авторами пізнім [30]. Огинаючи з півдня городищенський мис, шлях територією подолу вів уздовж західного берега стариці Коровель на Слабин. При цьому він проходив, вірогідно, по вимощеній деревом набережній, сліди якої виявлені роботами 2003 – 2004 рр. [31], перетинаючи стариці р. Жердови по мостах, ями від опор яких зафіксовані 2005 р. [32].

Побіжно на користь проходження одного з відгалужень шляху на Київ територією Шестовицького подолу свідчить і знайдена на III підвищенні сильно потерта свинцева висла печатка Володимира Мономаха, поганої збереженості, з поясним зображенням Св. Василя Кесарійського в святительських ризах (на нашому екземплярі не читаються), з піднятою в благословляючому жесті правою рукою (ледь читається права сторона руки) та кодексом – в лівій (ледь читається ліва сторона книжки), з благопожажальним написом давньоруською мовою в 4 чи 5 рядків на реверсі (читається погано): «Господи, помози рабу своєму Василю». Діаметр молівдовула 24 x 25 мм; зверху і знизу – розриви по отвору каналу від шнурка. Колончасті написи по боках зображення святого (на аверсі) не простежуються [33].

Печатки цього типу вперше були атрибутовані ще М. Лихачовим, котрий вказав як на найбільш вірогідного її володаря на Володимира Мономаха, «в многолетнее княжение которого княжеская печать могла иметь не только несколько матриц, но и изменяться в самом типе» [34]. До нашої знахідки було відомо 29 екземплярів подібних молівдовулів від 19 пар матриць, серед яких 1 знайдена 1990 р. у Чернігові, на території Передгороддя [35]. Отже, наша знахідка є 30-ою. Найближчими до неї є №99 та №100 (за зведенням В. Яніна), знайдені відповідно в Києві та Білгороді [36].

Після загибелі Шестовицького комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як і в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлене насамперед необхідністю безперерйного функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили поселення XIII – XIV ст. в ур. Заплава, через яке саме і проходив шлях [37].

Наступний укріплений пункт по трасі шляху розташований в с. Слабин, за 29 км від Чернігова нижче за течією р. Десни, на відстані візуальної видимості від попереднього. Городище розміщене в південно-східній частині села, в ур. Деканівщина, на високому мисі над р. Слабинь (Рис. 8 – 10). Пам'ятник обстежувався О. Попком, І. Ляпушкіним, М. Кучерою та О. Сухобоковим, В. Коваленком, О. Шекуном та ін. Слабин, поза всякими сумнівами, був також давньоруським містом* (за свідченням Філарета, він згадується як місто ще в актах 1625 р.) [38]. Майданчик городища (210 x 30 – 90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, з відносно рівною площадкою, дещо похилою у напрямку до заплави Десни. В південній частині городища і досі простежується рів, що відмежовував мисову частину городища від основної площі, глибиною до 0,5 м, завширшки 5 – 6 м. Вал і рів з напільного боку, відзначені ще в опису О. Шафонського [39], нині майже непомітні. Культурний шар потужністю до 1 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується I тис. н.е. та IX – XIII ст. На сьогодні площа городища зайнята старим кладовищем та приватними садибами (Рис. 2-3). На північ від городища, за зовнішнім валом, розташовується селище X – XIII ст., територія якого нині під приватною забудовою [40].

Наступний пункт, що також на відстані візуальної видимості від попереднього, розташований в с. Козероги. Городище, розміщене на північній околиці села, в ур. Шваччина гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десна, вперше було обстежене і введене до наукового обігу О. Попком. Обстежувалося О. Шекуном. Площадка городища овальної форми, 35 x 50 м, поверхня рівна, з невеликим ухилом у бік річки. Залишки оборонних споруд не виявлені. В культурному шарі значної

* Назви міст на –ин типові для південно-руських земель: Нежатин, Горошин, Пирятин, Костятин, Чучин, Малин, Микулин, Кудин, Губин тощо.

потужності (до 0,8 м) знайдені уламки скляних браслетів, металеві шлаки та вироби, а також фрагменти гончарного посуду X – XIII ст. та невелика кількість ліпної кераміки слов'янського часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад (Рис. 2-4). Потужність культурного шару на посаді – 0,2 – 0,3 м. Підйомний матеріал представлений керамікою X – XIII ст. [41].

Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолин*. Городище розташоване на південно-східній околиці села, на найвищій точці мису, і має форму овалу. Обстежувалося О. Попком, І. Ляпушкіним, М. Кучерою та О. Сухобоковим, В. Коваленком, О. Шекуном та ін. Зі сходу відокремлено невеликим ярмом, по якому проходив в'їзд із заплави. З напільного (північного) боку ледь простежуються сліди замитого рову завширшки до 6 м, глибиною до 0,5 м. Залишки валу, що раніше оперізував городищенський майданчик (110 x 50 м) по периметру, помітні зараз лише на південному його краю (Рис. 2-5). Потужність культурного шару – до 1,25 м. У результаті шурфовки 1992 р. на східному схилі тераси виявлені розвал ліпного горщика колочинської культури та фрагменти гончарного посуду X – середини XIII ст. З півночі і сходу до городища прилягало відкрите селище, за межами якого був курганний могильник, від 5 груп котрого зберігся один розораний насип на території села [42].

Городище VIII – XIII ст. в с. Морівськ Козелецького р-ну розташоване на відносно більшій відстані від попереднього, ніж описані вище, і ототожнюється з літописним містом Морівійськом, уперше згаданим у літописах під 1139 р., а потім – під 1152, 1155, 1159, 1169 рр. [43]. Місто часто використовувалося князями для переговорів (1139 р. – Всеволод Ольгович з Ярополком Володимировичем, 1160 р. – Святослав Ольгович з Ростиславом Смоленським) чи як місце зосередження сил перед самим кордоном (1152 р., 1155 р.) і мало важливе стратегічне значення. Тому чернігівські князі, як свідчить літописна стаття 1159 р., намагалися утримувати Морівійськ разом з іншими найважливішими містами центральної частини князівства у складі своїх вотчинних володінь, а їх вороги – поплондрувати за першої ж змоги. На думку філологів, назва міста походить від праслов'янського кореня «мор», «морав» – сира земля, що поросла травою [44]. В «Книге Большому Чертежу» згаданий як Муромеск [45], що суттєво полегшило його локалізацію [46].

Городище розташовувалося на високому крутому мисі правого берега Десни, мало овальну форму (190 x 225 м), витягнуту з півночі на південь. Розміри пам'ятки та характер знахідок підтверджують високий соціальний статус Морівійська, який постає за відомостями письмових джерел. Зараз територія городища зайнята приватними садибами. Залишки оборонних споруд унаслідок господарської діяльності майже повністю знищені (Рис. 2-6). Ще у 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напільного рову глибиною 1 – 1,5 м та шириною до 10 м [47]. О. Шафонський відзначає наявність тут залишків «древнього земляного укрєплення; сие укрєпление, в одном низком валу состоящее, простирается вниз, по правому берегу реки Десны на версту...» [48]. Залишки валів нині можна простежити лише по краю мису з напільної сторони. Судячи з описів О.Шафонського та О. Попка, ще один вал проходив посередині майданчика та по його периметру, розділяючи городище на дві частини [49]. Загальна площа городища – понад 4 га; потужність культурного шару – 1,25 – 1,5 м. Проведене В. Коваленком 1983 р. шурфування пам'ятки виявило ліпну кераміку VIII – IX ст. та давньоруського часу X – XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу та шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти скляних браслетів, мармуровий хрест-тільник, шиферні пряслиця, залізні (у т.ч. – уламок шпори типу III за А. Кіріпчінковим, що датується першою половиною XIII ст.). На думку останнього, подібні шпори призначалися лише для важкоозброєних вершників [50], кістяні вироби й ін. [51]. З півночі й заходу до городища примикало відкрите селище IX – XIII ст.; у західній частині села відоме ще одне (X – XIII ст.) [52].

Могильник літописного Морівійська колись займав значну частину села і нараховував десятки насипів щонайменше у трьох групах [53]. Один з них, у центрі села, досліджений 1889 р. В. Беренштамом [54], де під насипом (2,2 м заввишки, довжина кола 35 м) виявлено, на його думку, трупопалення на місці, що дозволяє датувати

його X ст. [55]. Судячи з літописної згадки під 1159 р., Морівійськ входив до складу вотчини чернігівських князів [56].

Найзаплутанішою є ситуація з літописною Лутавою, згаданою під 1155, 1159 та 1175 рр., що мала розміщатися на трасі мономахового шляху і була крайнім пунктом на південному кордоні Чернігівського князівства. Існування на сучасній карті одноіменного топоніма (с. Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл.) наштовхнуло більшість дослідників на думку про локалізацію літописного міста саме на її місці. Проте на місці сучасного с. Лутава давньоруські пам'ятники не виявлені, що змушує нас детальніше оглянути його околиці.

Між селищами Короп'є і Карпилівка, на 1,2 км південніше с. Карпилівка, розташоване наступне городище. Пам'ятник займає сильно виступаючий у заплаву р. Десни мис корінного берега (висота 5 – 12 м), що зі східної та південної сторін обмежений струмком, а із західної – старицею Десни. Стрілку мису, що являє собою майданчик овалоподібної форми (90 x 150 м), відсікають від основної частини знівельований оранкою вал і замитий рів (Рис. 2-7). Пам'ятка обстежувалася С. Одинцовою та О. Шапошніковою (1948 р.), В. Коваленком (1983 р.), О. Шекуном (1985 р.), А. Козаковим (1989 р.) та ін. [57]. Підйомний матеріал представлений дрібними уламками горщиків XII – XIII ст., фрагментами шиферу тощо. Поселення-посад (240 x 160 – 300 м) примикає до городища з південно-західного краю і займає понижену з північного заходу частину мису. Не виключено, що на цій ділянці пам'ятки були допоміжні укріплення. Знахідки як на городищі, так і на посаді датуються XII – серединою XIII ст. і в цілому мають міський характер. На думку ряду дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язати із літописним містом Лутавою, згаданим під 1139 р. [58].

Одним із найяскравіших археологічних об'єктів на лівобережжі понизззя Десни слід визнати городище з посадом і подолом, розташоване на 400 м північніше с. Виповзів та на 800 м на південь від с. Лутава. Городище вперше обстежене В. Беренштамом (1889 р.), який заклав на майданчики шурф (3,40 x 3,15 м) і першим ототожнив його з рештками літописної Лутави [59]. У звіті до ІАК він подає опис і план городища та його околиць, розглядає зібрану тут кераміку. Описуючи городище, дослідник відзначив наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2 м. Пізніше пам'ятку оглядали й досліджували члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський та Є. Корноухов (1911 р. – 1912 рр.), А. Розанов (1924 – 1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947 – 1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошнікова (1948 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971), В. Коваленко (1983, 2009 рр.) та А. Козаков (1989 – 1990 рр.), В. Скороход (2009 – 2010 рр.) [60]. Зокрема, В. Шугаєвський та Є. Корноухов 1912 р. з дозволу Імператорської Археологічної Комісії заклали на городищі та посаді траншею, 2 шурфи та розкопали 5 «бугрів», що дозволило виявити на краю майданчика городища кузню (?), а на посаді – рештки 3 жител з глинобитними печами [61].

А. Розанов зазначав, що городище «дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами... на південний схід високості перед «городищем». Він заклав невеликий розкоп на схилі городища в напрямку до р. Кринка та шурф [62].

У серпні 1948 р. старожитності Виповзова були обстежені співробітниками Інституту археології АН УРСР С. Одинцовою та О. Шапошніковою. Вони зазначили, що «городище та поселення біля с. Виповзів є, судячи з площі, яку вони займають (довжина поселення близько 500 м при ширині до 75 м), залишками якогось міста Київської Русі. На території поселення, що заросла тепер шелоугою, зустрічається велика кількість досить значних підвищень, які складаються з перепаленої печини та уламків кружального посуду XI – XIII ст. Можна думати, що це – залишки печей...». [63].

Виповзівське городище далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни, якраз навпроти літописного Городця на В'єстрі, що належав Мономашичам і слугував ідеальним форпостом для стрімкого кидка як на Київ, так і на Чернігів. До того ж тут

і в XIX ст. був важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь починалася сильно забagnена територія, що була практично безлюдною як за доби Київської Русі, так і пізніше, в часи литовські, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі, й мали проходити князівські з'їзди-«снєми», що справді відбувалися у 1155 р. та 1159 р., а 1175 р. місто «пожгоша» разом із сусіднім Моровійськом, що й дозволило більшості вчених ототожнювати Виповзівське городище з рештками літописної Лутава [64].

Городище займає вузький сильно видовжений мис правобережної тераси Десни заввишки 15 – 20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (права притока Десни) та старицями останньої, котрий на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми розташоване на самій кінцівці мису, що на 3 – 4 м підвищується над рештою тераси. Воно вражає своїми мініатюрними розмірами – 75 x 90 м по зовнішньому обрізу валів і всього 30 x 40 м – власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження і цілком складається із сипучого річкового піску) і лише деінде швидше вгадуються, ніж фіксуються. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу городища (Рис. 2-8). З півдня до городища прилягав, займаючи решту території мису, значний за розмірами відкритий посад площею 75 – 100 x 300 – 450 м, сильно пошкоджений силосними ямами, тренувальними військовими окопами навчального центру «Десна» та залишками будівель від колишньої МТФ у його південній частині [65].

Дослідження Виповзівського городища були продовжені А. Козаковим у 1989-1990 рр. [66]. Нові дослідження, проведені на Виповзівському комплексі у 2009-2010 рр. В. Скороходом, показали, що городище, засноване в останній чверті IX ст., у першій половині X ст. переживає погром, який супроводжується сильною пожежею, після чого городище незабаром відроджується, але назавжди втрачає своє значення, про що свідчить різке скорочення площі посаду. Відтак його тотожність з літописною Лутавою стає проблематичною.

Вирішити остаточно заплутану проблему з локалізацією літописної Лутава допомагають письмові джерела XIV – XVII ст., частина з яких одночасно згадує і Виповзів* (у складі Остерського староства), і Лутаву (на Московському кордоні), що не дозволяє змішувати ці топоніми і однозначно свідчить на користь карпилівського городища як решток літописного міста.

Далі вниз по Десні різко змінюється ландшафт. На півдні межиріччя Десни та Дніпра, нижче Виповзова, чернігівська територія не доходила до гирла Десни на 30 – 60 км: як неодноразово зазначали дослідники, цей район належав до Київської землі [67]. Межею між ними слугувала смуга боліт (Великі та Малі Ровжі, Остриганьке, Лиховське, Плавка, Торцьке та найбільші з них площею кілька тисяч десятин – Вершина та Видра), що тягнулися від с. Лутава Чернігівської обл. на Десні на північний захід до с. Окунинове (нині затоплене Київським водоймищем), а від нього – вздовж Дніпра майже до с. Дніпровське (літописне місто Навоз), відрізаючи чималий шмат території (понад 600 кв. км) у самому пониззі межиріччя** [68].

На думку П. Толочка, чернігівсько-київський кордон спочатку проходив приблизно за 30 км вище по Десні, північніше літописного Моровійська, і лише у другій половині XII ст., після захоплення Ольговичами Лутава та Моровійська був відсунутий південніше [69]. В такому випадку цей кордон міг би позначатися на місцевості розташованим на північний захід від с. Моровськ Козелецького р-ну Бондаревським болотом. Проте, хоч освоєння пониззя Десни справді відбувалося з Києва, а не з Чернігова, літописи, на наш погляд, не дають підстав для таких висновків: і Лутава, і Моровійськ [70] із самого початку згадуються в них як чернігівські, а не київські міста. Вірогідніше, що зазначена ділянка чернігівсько-київського кордону склалася ще на середину XI ст. за заповітом Ярослава Мудрого. Однак уже на кінець XI ст. ситуація тут значно ускладнилась у зв'язку з передачею після Любецького з'їзду

* Перша згадка з 1392 р.

** Приблизно так же проходить сьогодні кордон між Чернігівською та Київською обл.

1097 р. на вимогу Володимира Мономаха Остерського Городця з підпорядкованими йому землями до складу Переяславської землі. І хоч територія Остерської волості, як засвідчує актовий матеріал XIV – XVII ст., лежала переважно на лівому березі Десни в пониззі Остра, на правобережжі Десни їй належали, згідно з люстрацією 1552 р., Виповзів, Боденьки, Жукин та Чернін. Таким чином, у межиріччі Дніпра та пониззі Десни стикалися території Чернігівської, Переяславської та Київської земель.

Відтак, уже з Виповзова маршрут досліджуваної дороги, вірогідно, мав різко змінитися, адже прохід уздовж правого берега Десни у напрямку на Вишгород був практично неможливим через заводнення заплави та боліт щонайменше півроку. Не відомі досі нижче Виповзова по деснянській терасі і будь-які археологічні пам'ятки, що підтверджує наші припущення. Далі шлях мав роздвоїтись: одне його відгалуження могло йти західніше, обходячи болотні масиви (територією Київської землі), інше під Виповзовом повертало на схід, де в районі Остра (літописний Городець Остерський) був відомий кінний брід (територією Переяславської землі). Проте це вже тема іншої детальнішої розвідки.

Отже, в результаті розвідки експедиція оглянула дев'ять пам'ятників, більшість з яких розміщена на території населених пунктів і частково поруйнована діяльністю їх мешканців. Оглянуті городища та поселення розташовані на відстані від 8 до 20 км одне від одного і не виключено, що частина з них могла виступати укріпленнями, однією з функцій яких був контроль водного і сухопутного шляху Чернігів – Київ, відомого в історіографічній традиції як «Шлях Володимира Мономаха».

¹Поучение Владимира Мономаха // Изборник. – М., 1969. – С. 162 – 163.

²Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24 – 34.

³Поучение Владимира Мономаха. – С. 160 – 161.

⁴История СССР. – Т. I. – М., 1966. – С. 558.

⁵Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – № 11. – Т. I. – С. 14.

⁶Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. – Вип. I. – С. 129 – 138.

⁷Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302.

⁸Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 482.

⁹Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 498.

¹⁰Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 599.

¹¹Коваленко В., Моця О., Скороход В. Археологічна розвідка по «шляху Мономаха» // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2010.

¹²Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 142 – 157.

¹³Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 361.

¹⁴Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. – С. 8; Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи. – М., 1964. – С., 19 – 20; Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. – М., 1984. – С. 104; Василенко В.М. Русское прикладное искусство. – М., 1977. – С. 336.

¹⁵Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 91; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX – XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 96.

¹⁶Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – М., 1962. – С. 14 – 15; Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 г. – М. 1985. – С. 288.

¹⁷Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 11; Коваленко В., Черненко О. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття

гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001 – С. 97.

^{18.} Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К., 2006. – С. 249.

^{19.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 235; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.5. – С. 86; Самоквасов Д.Я. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии // Древние города России. Историко-юридическое исследование. – Спб., 1873. – Приложения; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 103 – 104; Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – С. 184; Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах. – С. 91.

^{20.} Филарет. Историко-статистическое описание... – С. 86.

^{21.} Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник ... – С. 14 – 15; Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. // НА ІА НАНУ. – 1946/20. – №№ 3562 – 3565; Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 131 – 132; Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – № 548, № 882; Ляпушкин І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297, 298; Ляпушкин І.І. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа. – МИА № 104. – М.-Л., 1961. – С. 314 – 315; Ляпушкин І.І. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX вв.). – МИА № 152. – Л., 1968. – С. 80; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 5 – 7; Бліфельд Д.І. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1956 г. // НА ІА НАНУ. – 1956/12а. – №№ 2822 – 2829; Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. – 1971/17а; Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 234.

^{22.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 131 – 132.

^{23.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С.235.

^{24.} Kovalenko V. Černigiv und Čestovica: Kontakte zwischen Slawen und Skandinaviern im östlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. und 10. Jahrhundert // Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit. – Mainz am Rhein, 2002. – P. 247.

^{25.} Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 10; Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. – С. 234.

^{26.} Смолічев П.І. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. – 1926. – Кн. 1. – С. 178 – 180; Смолічев П.І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 56 – 64; Смолічев П.І. Щоденник розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині, на городищі Коровель. 21.V1. – 11.V11. 1925 р. // НА ІА НАН України. – Авторський фонд. – № 236. – С. 8 – 47; Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – 1962. – С. 6; Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. // НА ІА НАН України. – 1946/20. – №№ 3562 – 3565; Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР 1948 р. // НА ІА НАН України. – 1948/11. – № 814; Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 130 – 131; Бліфельд Д.І. Славянские памятники Черниговщины по исследованиях последних лет // КСИА АН УССР. – Вып. 2. – К., 1953. – С. 30; Андрощук Ф.О. Звіт про роботи в околиці с. Шестовиця Чернігівського району Чернігівської області у 1993 р. // НА ІА НАН

- України; Коваленко В.П. Отчет о разведочных работах в Среднем Подесенье в 1976 г. // НА ІА НАН України. – 1976/118. – №№ 8225 – 8227; Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – № 36. – К., 1981. – С. 91 – 97; Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287 – 288; Коваленко В.П., Шекун А.В. Исследования в Шестовице // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247; та ін.
- ²⁷ Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 11 – 94.
- ²⁸ Коваленко В., Луценко Р., Моця О., Терещенко О. Дослідження в Шестовиці у 2008 р.
- ²⁹ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 9.
- ³⁰ Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2003. – С. 56.
- ³¹ Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. – С. 234.
- ³² Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // Дослідження в Шестовиці в 2004 – 2005 рр. – Київ – Запоріжжя, 2006. – С. 198.
- ³³ Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. – С. 82.
- ³⁴ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. – Л., 1928. – Вып. 1. Труды Музея палеографии. – С. 109.
- ³⁵ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV в. – Т. I. – Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С. 68 – 70, 187 – 189, 258 – 259, 291 – 292; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X – XV в. – Т. I. – Печати, зарегистрированные в 1970 – 1996 гг. – М., 1998. – С. 41, 125 – 126, 263 – 264, 322 – 323.
- ³⁶ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – С. 187.
- ³⁷ Веремейчик О.М., Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – К. – Запоріжжя, 2007. – С. 105 – 108.
- ³⁸ Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 134 – 135; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.5. – С. 86.
- ³⁹ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 219.
- ⁴⁰ Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.
- ⁴¹ Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.
- ⁴² Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135 – 137.
- ⁴³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302, 457, 478, 500, 504, 599.
- ⁴⁴ Роспанд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточно-славянская ономастика. – М., 1972. – С. 66.
- ⁴⁵ Книга Большому Чертежу. – М.-Л., 1950. – С. 103.
- ⁴⁶ Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.
- ⁴⁷ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 217 – 218; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губ... – С. 205 – 208; Арцыбашев Н.С. Повесть о России. – Т. 1. – М., 1838. – Кн. I. – С. 31, № 130; Неволин Н. – Исследования о городах русских. Общий список русских городов // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Т. XII – С. 438 – 439; Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств, с 1054 по 1240 г. – Т. II. – Княжество Черниговское. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 452; Погодин М.П. – Исследования, замечания и лекции о русской истории. Период удельный, 1054 – 1240. – М., 1850. – Т. 4. – С. 240; Соловьев С.М. – История России с древнейших времен. – Кн. 1. – М., 1960. – Т. 2. – С. 708, № 206; Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли (IX – XIV ст.) – Вильна, 1865. – С. 127; Багалея Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. Историческая монография. – К., 1882. – С. 145; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Истори-

ко-географическое исследование. – М., 1951. – С. 227; Зайцев А.К. – Черниговское княжество X – XIII вв. Историко-географическое исследование. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1976. – С. 200, 223.

^{48.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 217.

^{49.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{50.} Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. – Л., 1973. – С. 65 – 66.

^{51.} Коваленко В.П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 53.

^{52.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{53.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С.218; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губ., упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – СПб., 1815. – Т. 40. – С. 208; Сведения 1873 года о городищах и курганах // ИАК, вып. 5. – СПб, 1903. – С. 95.

^{54.} Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ИИМК РАН. – Ф. I. – 1889/48. – С. 6 – 7.

^{55.} Самоквасов Д.Я. Материалы по археологии Черниговской губернии // Труды Предварительного Комитета по устройству XIV АС. – Вып. 1. – М., 1915. – С. 44; Соловьева Г.Ф. Погребальные обряды // Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. – М., 1962. – С. 63.

^{56.} Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 599.

^{57.} Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки по нижній течії Десни // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 95 – 96; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287; Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лугави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці, 1997. – С. 101 – 108.

^{58.} Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96; Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр... – С. 101 – 108; Коваленко В., Скороход В. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 73. – Історичні науки. – № 6. – С. 66 – 81.

^{59.} Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // Научный архив ИМК РАН. – Рукоп. архив. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 4 – 5 зв.

^{60.} Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 9 – 10; Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Ніжин, 2007 – С. 32; Розанов А.Г. Відчит про археологічні роботи на території Остерщини в 1922 р. // НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 552. – Арк. 1 – 1зв.; Ляпушкин И.И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII – X вв. // КСИИМК. – Вып. XII/ – М.-Л., 1946. – С. 117 – 121; Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 104. – С. 15; Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г. // НА ИМК РАН. – Рукоп. архив. Ф. 35. – Оп. 1. – 1961. – № 21; Тяпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297; Папко А.А. Памятники зарубинецкой культуры Нижнего Подесенья /1948/1960/1964/. Материалы к археологической карте (рукопис). – С. 16. – № 20; Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96; Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України, 1971/17а. – С 59; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287;

Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «снеми» 1155 та 1159 рр... – С. 101 – 108; Коваленко В., Моця О., Скороход В. Археологічна розвідка по «Шляху Мономаха» // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009 – С. _____; Коваленко В., Скороход В. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні – С. 66 – 81; Скороход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К., 2010 (у друці); Скороход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2010 р. // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. – К., 2011 (у друці).

⁶¹. Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – С. 9 – 10; Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини... – С. 32.

⁶². Розанов А.Г. Відчит про археологічні роботи на території Остерщини... – Арк. 1 – 13в.

⁶³. Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96.

⁶⁴. Арцыбашев Н.С. Повествование о России. – Т. I. – М., 1838. – Кн. 2. – С. 162. – № 1016; Багалеї Д.И. История Северной земли до половины XIV ст.) – К., 1882 – С. 149; Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли. (IX – XIV ст.) – Вильна, 1865. – VIII. – С. 117; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – IV. – С. 149; Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ИМК РАН. – Рукописний архів. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 6 зв. – 7; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. II. – XI – XIII вк. – Львів, 1905. – С. 320; С. 602: Мапа «Чернігівщина і Переяславщина в XI – XIII в.»; Dimnik M. The Dynasty of Chernigov. 1054 – 1146. – Toronto, 1994. – P. 14, 52, 221; Map 5; Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975. – С. 78; Зайцев А.К. Черниговское княжество X – XIII вв. Историко-географическое исследование. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1976. – С. 199, 221; Коваленко В.П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX – XIII вв.) – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1983. – С. 245 – 247; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С. 159. – Рис. 45. – № 556; С. 218. – № 556; Kuczynski S.M. Ziemia Chernihovsko-Siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 41; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. – С. Пб, 1815. – Т. 40. – С. 208; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – М., 1951. – С. 227; Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств, с 1054 по 1240 г. – II. – Княжество Черниговское. – Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 454; Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Период удельный, 1054 – 1240. – М., 1850. – Т. 4. – С. 241; Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли. – К., 1988. – С. 74 – 75; Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860 – 1905 г. и Черниговского губернского Статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой (О нахождении денежных кладов и других древностей) // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 62; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. 1. – Т. 1 – 2., М., 1960. – С. 725, № 346; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980. – С. 116; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 114, карта «Чернігівська і Переяславська землі у XII – XIII ст.».

⁶⁵. Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье. – С. 287.

^{66.} Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. – С. 101 – 108.

^{67.} Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 9 – 10; Толочко П.П. Киев и Киевская земля... – С. 115 – 116.

^{68.} Ошкоков Е.Ф. Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии. – Чернигов, 1905. – Карта до С. 239.

^{69.} Толочко П.П. Киев и Киевская земля... – С. 116.

^{70.} Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302, 457, 478, 482, 498, 500, 504, 599.

В своем «Поучении детям» Владимир Мономах рассказывает, как во время княжения в Чернигове (1078 – 1093) он более 100 раз мчался по вызову своего отца Великого Киевского князя Всеволода Ярославича в Киев «от заутрени до вечерни». Проведенная авторами археологическая разведка позволила конкретизировать маршрут князя на черниговском участке пути, выявить вдоль него цепочку городищ, в которых могли ждать его сменные лошади, без чего такая быстрая поездка вряд ли могла бы состояться.

In his «Povchannya Dityam» («Precept to Children») Volodymyr Monomakh tells, that during his reign in Chernihiv (1078 – 1093) he more than 100 times rushed at the summons of his father Grand Prince of Kyiv Vsevolod Yaroslavytch to Kyiv «from matins to vespers». Archaeological prospecting conducted by the authors, let to concretize the route of the prince on Chernihiv route segment, discover several sites of ancient settlements along it, in which fresh houses could be waiting for him – without them such a rapid trip was hardly possible.

Key words: Volodymyr Monomakh, «Povchannya Dityam» («Precept to Children»), route Chernihiv-Kyiv, fresh houses, archaeological prospecting.

Володимир Пилипенко

ПЕРЕДЧУТТЯ ВІЙНИ: ПОЛЬСЬКА АНТИТУРЕЦЬКА ПУБЛІЦИСТИКА НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 р.

У статті аналізується антитурецька публіцистика 1610-х рр. у Речі Посполитій. Автор доводить: незважаючи на мирний характер польсько-турецьких дипломатичних відносин, суспільство жило передчуттям війни, що й відбилось у політичній публіцистиці того часу.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, політична публіцистика, суспільно-політична думка.

I

1610-і рр. для молоді Речі Посполитої були майже суцільною чорною смугою. Польсько-Литовська держава переживала затяжну політичну кризу, яка вилилась у рокош Зебжидовського 1606-1609 рр. Тільки-но королю Сигізмунду III вдалося подолати активний опір шляхти та частини магнатів, як він долучився сам і втягнув Варшаву до чергової авантюри з метою отримання вакантної московської корони для себе або ж для свого сина Владислава. Такі дії короля спричинили нову хвилю незадоволення у шляхетському середовищі, адже король почав війну без згоди сейму. Все це відбувалося на фоні поступового погіршення польсько-турецьких відносин та стрімкого посилення запорозького козацтва, яке поступово почало перетворюватись на провідну силу українського суспільства і вже починало заявляти свої претензії до Речі Посполитої.

Одночасно можна стверджувати, що цей період є одним з найцікавіших у історії Речі Посполитої, адже для вирішення внутрішніх проблем та зовнішніх неприємностей суспільству слід було напружити всі інтелектуальні та творчі сили, знайти вихід із ситуацій, що здавались безвихідними. В цей час ми спостерігаємо за дуже активною інтелектуальною роботою провідників польського суспільства. Особливо політичного життя Речі Посполитої, яка відрізняла її від інших європейських держав, що повільно еволюціонували до абсолютизму, була активна участь шляхти в управлінні власною державою (шляхетська демократія). Трибуною для її виступів слугували сеймики та сейми. Саме на них і вирішувалася доля країни. За таких умов існування політичної системи великого значення набувала політична публіцистика, за допомогою якої шляхта поширювала певні ідеї, агітувала за прийняття потрібних рішень та виказувала власне ставлення до актуальних внутрішньо- та зовнішньополітичних подій.

У даній розвідці ми спробуємо поглянути на те, як польське суспільство реагувало на турецьку небезпеку, яка зростала протягом 1610-х рр. і, зрештою, вилилась у Хотинську війну. Для цього проаналізуємо, як розглядалась турецька небезпека на сеймах, та звернемося до політичної публіцистики, котра часто виражала опозиційну до сеймів думку. Також ми звернемо увагу на хронологію виникнення публіцистичних текстів, якими будемо користуватись. Цей аспект є важливим, бо дозволить наочно продемонструвати зв'язок діяльності публіцистів зі скликанням сеймів.

© Пилипенко Володимир Миколайович – к.і.н., Інститут історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського.

Джерельною базою розвідки є тексти політичної публіцистики 1610-х рр. та сеймова документація (сеймові промови, сеймові інструкції, легації, конституції). Політична публіцистика 1610-х рр. не є цільним корпусом джерел, а тому робота з нею передбачає певні методологічні складнощі. Більшість використаних у роботі текстів були надруковані на початку XVII ст., але деякі з них так і залишились у рукописному вигляді і не побачили світ. Зазвичай такі брошури-трактати писались і друкувались авторами напередодні сеймів і присвячувались актуальним проблемам, що мали розглядатися на поточному сеймі. Об'єднувчим чинником для джерельної бази було те, що всі тексти стосувалися турецької загрози та способів її подолання.

Хронологічними межами розвідки є 1610-і рр. На вибір саме цих хронологічних меж вплинули такі чинники. По-перше, у цей час закінчуються рокош Зебжидовського та авантюри Лжедмитріїв, і Річ Посполита змогла зосередитись на інших справах. По-друге, додому з Московії повертається значна кількість козаків, які відразу ж стають до звичної справи — нападають на Крим та турецьке узбережжя Чорного моря. Це призводить до погіршення польсько-турецьких відносин, що в свою чергу переростає у загрозу повноцінної війни. Верхньою межею є власне перехід польсько-турецьких взаємин від погроз, залякування та «грання м'язами» до активних бойових дій.

II

Традицію звернення до польської політичної публіцистики започаткували польські історики ще в середині XIX ст. Одним з перших був видатний історик літератури Станіслав Тарновський. У ґрунтовній монографії «Pisarze polityczni XVI wieku» автор проаналізував найвідоміші публіцистичні твори XVI ст. З його «легкої руки» тема політичної публіцистики та політичної поезії була актуалізована в історичній науці.

Окремо слід відзначити едиційну діяльність Казимира Туровського, Теодора Вежбовського та Яна Чубека, які в XIX ст. видрукували значну кількість різних політичних брошур, політичної поезії з XVI – XVII ст. Характерною рисою цих видань були ґрунтовні вступні статті. Цінність видань XIX – початку XX ст. з часом лише збільшується, адже дві війни знищили величезну кількість документів, тому іноді ці видання набирають ваги оригіналу.

У XX ст. сталий інтерес до публіцистики демонстрували історики літератури. Мабуть, найкращим прикладом буде кількатомна праця Юліуша Новака-Длужевського, присвячена оказіональній поезії XVI – XVII ст.

Зі зміною парадигм наприкінці 1980-х рр. історики значно розширили сферу власних досліджень, що призвело до розширення джерельної бази. До публіцистики почали звертатися як до джерела з історії ментальності українського козацтва (Тереза Хинчевська-Хеннель), історичної свідомості нешляхетських мас (Урсула Аугустиняк), проблем політичного устрою держави (Анна Гжешковяк-Крвавівч). Ярема Мацішевський звертався до публіцистики 1610-х рр., досліджуючи ставлення шляхти до авантур Лжедмитріїв.

В українській історичній науці політичну публіцистику активно почали використовувати з кінця 1980-х рр. Найчастіше історики зверталися до текстів Верещинського, Грабовського, Старовольського тощо. Природно, що українських істориків цікавили «українські сюжети» у публіцистиці. Дослідники аналізували проекти адміністративного реформування півдня України (Віктор Брехуненко, Сергій Леп'явко, Петро Сас). Найактивніше до польської публіцистики звертається Дмитро Вирський.

III

Початок другої декади XVII ст. приніс для Речі Посполитої нові проблеми. З Московії почали повертатися запорозькі козаки і відразу скерували свою активність на чорноморське узбережжя, провокуючи тим самим погіршення польсько-турецьких відносин. У шляхетському середовищі заговорили про можливий конфлікт з турками. На таку небезпеку досить швидко відгукнулися публіцисти, і світ побачило кілька брошурок на теми південно-східного упорядкування з метою посилення обороноздатності.

Першим текстом, який нас цікавитиме, є «Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wšech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowej potężności w Rzeczypospolitej», підписаний М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За цим іменем ховався Мартин Пашковський¹. «Traktat» з'явився наприкінці 1612 р., хоча на титулі стоїть дата 1613 р. Дослідник польських сеймів 1610-х рр. Януш Билінський припускає, що в цей час у оточенні короля могли працювати над проектами податкової реформи і якраз про це писав анонімний автор брошури². Якщо це так і при дворі справді планували чи принаймні думали про реформу, то брошура «грала» на боці регалістів.

Головною темою брошури було реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України. Цей текст був далеко не першим із присвячених аналогічній темі. Мабуть, з огляду на це «Traktat» був низько оцінений Каролем Олейніком, який назвав його просто черговою пропозицією реформи³. Але нам здається, що не варто відкидати «Traktat» і відмовляти йому в увазі хоча б тому, що в ньому відбилися політичні проекти свого часу.

На сторінках брошури Пашковський виклав власне бачення реформ збройних сил. А оскільки реформування війська передбачає комплексний підхід і до суміжних проблем (оплата, дислокація, співпраця кварцяного, зтяжного війська та посполитого рушення), то автор вийшов далеко за рамки теми, зазначеної у назві (наступальна війна проти турків).

Автор не уник звичних кліше, притаманних таким текстам (констатації небоєздатності польського війська, необхідності посилити військову дисципліну та витратити гроші з кварта виключно на потреби війська), але, з іншого боку, саме ці кліше стали «трампліном» для роздумів Пашковського. Хоча автор цього ніде в тексті не говорить, але польське військо у Пашковського складається з кварцяного війська, найманців, вибранецької піхоти та посполитого рушення. Однією з вихідних тез є необхідність прикордонного осадництва, тобто польської колонізації прикордонних територій. Для цього Пашковський пропонував використати військових найманців (milite mercenario). Найманців слід було залишити виключно на кордоні, призначити над ними старшим польного гетьмана і не пускати вглиб країни. Таким чином можна буде досягнути стратегічного завдання: захистити «все християнство від поганської небезпеки і, боронь Боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота [Річ Посполита. — П.В.], бо тоді прийде кінець усім християнським державам»⁴.

Разом із найманцями письменник планував використовувати і польську вибранецьку піхоту. Власне, для того, щоб організувати таку піхоту, Пашковський і пропонував податкову реформу. Слід було провести люстрацію маєтностей і в залежності від їхніх розмірів виставити з них солдатів до загального війська. Автор пропонував пропорцію: 10 ланів землі — один споряджений жовнір до війська. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але ж пропорція 10 ланів — один жовнір все одно мала зберігатись. У цій пропозиції Пашковський був не першим, на два десятиліття раніше Бартош Папроцький також пропонував виставляти до війська одного жовніра з 10 ланів землі⁵.

До оборони держави повинні долучитись усі стани. Тому слід визначити прибутки міщан, ремісників та купців і зобов'язати виставляти одного кінного жовніра з тисячі злотих власності або пішого — з п'ятисот злотих. Таку ж пропозицію слід застосувати і до священників, адже вони отримують добра від Речі Посполитої, тому повинні дбати про її безпеку не лише словом і молитвою.

Вибранецьке та кварцяне військо повинне виконувати функції резерву і у випадку потреби допомагати найманому війську на кордоні. До війська повинні добровільно йти і шляхетські діти, що буде для них доброю рицарською школою.

Припустивши, що створене таким чином військо буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Всі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств у кожній. Відповідно, кожному шляхтичу доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним. Щовесни одна з частин буде виходити у поле, куди їм накаже гетьман

або король. Головним у війську буде один із восьми воевод, які виходитимуть у поле. Слід зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, невідомо, чи буде вона керувати вибранецьким військом, чи буде головною над найманним військом, яке базуватиметься на передових кордонах держави. Пропозиція поділу всього зібраного війська на кілька частин і почергової служби сягає раніших часів. Зокрема, Оріховський писав про це у «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу», анонімний автор – у «*Votum szlachcica polskiego*»⁶.

«Ахїллесовою п'ятою» всіх проектів залишалося фінансування війська, тому Пашковський підійшов до цього питання ґрунтовно. Так, слід простежити, щоб кварта з пруссів витрачалася виключно на жовнірів. До оплати польського війська, на думку письменника, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воеводство йде у поле, ті євреї і платять податок), або по четверті щороку, але з усіх воеводств. Причому слід пильно стежити, щоб вони не переселялись і тим самим не втікали від оподаткування. Якщо ж хтось спробує втекти від оподаткування — його слід стратити. Особливо треба подбати, щоб плату за службу видавали вчасно і щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг купити собі пристойне харчування за невисоку ціну. Ніхто не повинен забирати у жовнірів право на награбоване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода і з більшим баганням йтимуть на битву, не втрачаючи військового запалу.

Автор був переконаний, що його поради допоможуть покращити оборону кордону від татарських нападів. Також, на думку Пашковського, мали б зникнути конфедерації неоплачених жовнірів. Як наслідок, татари і турки боятимуться нападати на Польщу.

К. Олейнік стверджує, що «*Traktat de offensivo bello*» важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшла мова вище, це справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а з іншого – він містить цікаві пропозиції. Першою з таких є дворівнева система оборони кордону, коли першу лінію складають війська, які стоять безпосередньо на кордоні, в тилу одночасно – готовий до активних дій резерв.

Звісно, це не позбавляє «*Traktat*» слабких місць, зокрема, логічних протиріч. Так, в одному місці Пашковський стверджує, що посполите рушення не дієве, а в іншому – що шляхта повинна ставати до оборони. На одній сторінці пише, що слід провести загальну люстрацію маєтностей і, виходячи з цього, платити податки, на іншій – платити, скільки скаже сумління.

У дослідженні історії повітового війська Даріуш Купіш помітив схожість ідей Пашковського та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сандомирського 1613 р., про створення повітового війська та відмову від використання кварцянних частин. Принциповою різницею двох проектів, на думку Купіша, є те, що Пашковський висловлювався за ланове військо, а шляхетські послы – за повітове⁷.

Таке спостереження є надзвичайно цінним, адже демонструє двосторонній зв'язок політичної публіцистики, бо, з одного боку, ці тексти писалися, щоб вплинути на рішення сеймиків і сеймів, з іншого ж – цими сеймами і формувалися. Це дає можливість продемонструвати, що публіцистика не була «підвішеною у повітрі».

Одночасно проблеми у відносинах з турками і татарами виносилися для обговорення на обидва сейми 1613 р. Але звичайний та надзвичайний сейми вирішували питання жовнірської конфедерації і майже не займались обороною південно-східного кордону. Незважаючи на заклик короля убезпечувати кордон, зокрема південний, сеймики не приділили цьому питанню належної уваги.

У передсеймових листах до короля сенатори знехтували проблемами турецької небезпеки, а подільський воевода Претвич просто написав, що турків нема чого боятись, але про всяк випадок нехай гетьман Жолкевський виставить війська на кордоні⁸.

Ситуацію ускладнювало те, що на початку 1613 р. була оголошена конфедерація неоплачених жовнірів. Але на заклик гетьмана конфедерати прийшли на Поділля. Як пізніше виявилось, дуже вчасно, адже після поразки Потоцького 29 липня у Волохії

татари напали на Поділля, а турки почали готуватися до захоплення Хотина. В цій ситуації присутність більше 6 тисяч військ на Поділлі стримала ворога⁹.

Сеймикова кампанія минула спокійно. Загалом сеймики обійшли мовчанкою турецько-татарську небезпеку. Сеймик Краківського воєводства лише закликав «протидіяти турецькій хитрості», але категорично заборонив своїм послам порушувати питання південного кордону, бо не бачив жодної загрози для Речі Посполитої¹⁰. Познанська шляхта в інструкціях своїм послам наказувала «звернути пильну увагу на небезпеку від турків, знайти спосіб припинити татарські напади»¹¹.

На сейм прибув посланець султана (чауш). У листі, який чауш урочисто передав королеві, містилася пропозиція миру від султана¹².

Незважаючи на те, що у вступному слові на початку надзвичайного сейму 1613 р. канцлер наголосив на потребі посилення кордону, у своїх виступах сенатори в основному зосередились на московській війні, виказували підтримку королеві та критикували його радників. Гетьман радив монарху залучати всіх охочих до кварцяного війська та якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із походом Ст. Потоцького.

Після закінчення сейму литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич у листі до короля писав, що для оборони нічого не зроблено¹³. Таку характеристику діяльності сейму з вуст високого урядника можна назвати запальною, але вона не надто розходила з дійсністю. Так, усе, що зробили шляхетські послы для оборони на двох сеймах 1613 р., – черговий раз наказали кварцяному війську стояти в полі, там, де накаже гетьман, та прийняли постанову проти козацького свавілля, в якій закликали діяти проти запорожців як проти ворогів держави¹⁴. Тим часом татари продовжували нападати на українські землі Речі Посполитої. Один із нападів стався незадовго до початку сейму, вже після того, як король розіслав передсеймові листи, а ще один – між сеймами.

При відсутності відкритої загрози з південно-східного боку головними проблемами міжсеймового часу залишались неоплачені жовніри та московська війна.

Тим часом ситуація на кордоні за кілька років змінилася на гірше. Напруга у прикордонних воєводствах зросла, адже козацтво відновило напади на Крим, а жовніри вимагали негайної оплати власних послуг. Відносини з Османською імперією були все ще не врегульованими, а постійні напади козаків на турецькі та кримські міста їх значно ускладнювали. 1614 р. Жулкевський спробував силою примусити козаків коритись. Того ж року король оголосив посполите рушення проти турків. Усе це робило питання оборони кордону одним із головним на сеймах 1615-1616 рр.

Перед сеймом 1615 р. шляхта нагадувала королю, що він обіцяв збудувати флот й утримувати військовий апарат на свої гроші, тим самим самим забезпечити південний кордон, збудувавши там п'ять фортець¹⁵. Але далі розмов справа не пішла.

Перед початком сейму король зібрав сенаторів до Варшави з метою обговорити з ними головні питання, які планувалося вирішити на сеймі. Король акцентував увагу на прикордонних проблемах. Польща стояла перед загрозою війни з Портою, а в Україні було мало війська. У легаціях на передсеймові сеймики монарх робив наголос на небезпеці з боку Туреччини і просив шляхту знайти кошти на оборону. У відповідь частина сеймиків запропонувала створити спеціальну казну на випадок війни, але послы не погоджувалися призначити для цього спеціальні податки.

Протягом 1615 р. татари тричі нападали на східні воєводства Речі Посполитої¹⁶. А коли весною 1616 р. вони знову прийшли в Україну, король розтлумачив цей напад як наслідок бездіяльності шляхти на сеймі. Незважаючи на активні дебати, шляхта так і не наблизилась до вирішення проблеми оборони кордону. Сейм не дійшов до кінця через релігійні протиріччя між учасниками.

Перед сеймиками 1616 р. монарх розіслав листи- легації до шляхти, зробивши наголос на незахищеності України. Король звертав увагу, що під приводом заспокоєння козацтва султан намагається заволодіти південними замками Речі Посполитої. Щоб уникнути небезпеки з боку Туреччини, шляхта пропонувала ряд заходів: віддати надвірні війська «окраїнних» магнатів під керівництво гетьмана, посилити гарнізони

прикордонних фортець. Також пропонували боронити кордон силами кварцяних жовнірів та реєстрових козаків.

У своїх виступах сенатори радили королевиці Владиславу піти з військом на південний кордон. Тим самим він міг би стримати турків від нападу та контролювати козаків. Шляхта традиційно поклала всю провину за погіршення польсько-турецько-татарських відносин на запорозьке козацтво. Сейм радив збільшити кількість жовнірів і розквартирувати їх в Україні, скликати посполите рушення та посилити прикордонні фортеці. Все це могло б допомогти вирішити проблему, але було вже запізно. Гетьман Жулкевський застерігав сенаторів і шляхетських послів, що сили козаків значно зросли, а тому за ними потрібно уважно стежити. Пропонувалося вислати до козаків нову комісію і врегулювати з ними відносини, а не намагатися їх залякати.

На сеймі була створена спеціальна комісія, що займалася проблемами оборони (до її складу входили сенатори Мартин Шишковський, Станіслав Жулкевський, Лев Сапега). Результатом діяльності комісії стала розробка кількох документів, що були присвячені обороні кордону від татар і турків та мали рекомендаційний характер. На думку комісарів, щоб ефективно захистити Річ Посполиту від татарських нападів, потрібно 10 тисяч війська: 5 тисяч гусарів, 2 – козаків (легкої кінноти) та 3 – піхоти. До цього війська повинні додатися добровольці та війська магнатів. Щоб оплатити таке військо, потрібно призначити по два побори на два роки¹⁷.

У своєму трактаті на сеймі гетьман Жулкевський писав, що кварцяні жовніри повинні перебувати в Україні не лише для оборони від татар, а й для контролю над козаками. На переконання гетьмана, якби хоч невелика кількість жовнірів постійно була тут, татари б не нападали, бо боялися б отримати удар з тилу. Головний військовий вважав, що для захисту від татар достатньо двох тисяч вершників¹⁸. За умови, що із кварти залишиться трохи грошей, можна буде найняти піхоту. Особливо активно гетьман домагався фінансування війська у повному обсязі, щоб воно не було змушене грабувати, та пропонував ввести особливу посаду провент-майстра, який би займався виключно забезпеченням війська¹⁹.

Дискусії довкола проблем війська, його постачання і дисципліни не дали результатів. Під кінець сеймових нарад остаточно стало зрозуміло, що шляхта знову не хоче витрачати власні кошти на оборону держави, а прагне перекласти цей тягар на плечі короля, церкви, іногородців, іноземних купців тощо. Посольська ізба погодилась лише на два побори з тих, що просив король. Була прийнята конституція, в якій шляхта давала згоду на скликання посполитого рушення у випадку небезпеки від «поган» та призначала «оказованне», щоб продемонструвати потенційному ворогу потужність війська Речі Посполитої²⁰. Нагальною небезпекою війни з «поганами» пояснювалось і призначення нових податків²¹.

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). Ціною великих утрат гетьман зміг домовитись із Портою, і у вересні 1617 р. під Бушею була підписана мирна угода між Річчю Посполитою та Османською імперією. Через місяць гетьман уклав угоду із запорозьким козацтвом. Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін²². Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя.

За таких обставин відносини Польщі та Османської імперії швидко псувались, і польському послові до Стамбула Пьотрові Ожзі з трудом вдалося відновити попередню угоду із султаном. 27 травня 1619 р. була укладена чергова мирна угода між двома країнами, але цей мир виявився оманливим.

На таку ситуацію активно відгукнулися публіцисти, і світ побачила велика кількість антитурецької літератури. Звернемо увагу на тексти, що, окрім «голої» агітації, мають і пропозиції щодо протидії туркам.

Цікавим проектом антитурецької війни, яку має провадити Річ Посполита, є анонімний проект, який зберігся у бібліотеці ординації Замойських під сигнатурою

ВОЗ 855 і має назву «Votum». Можливо, автор писав його для публічного прочитання на якомусь із сеймиків чи навіть сеймі. Але поміж відомих сеймикових та сеймових промов він не зустрічається. Не був він і надрукований.

З початку тексту автор говорить про велику загрозу для Речі Посполитої з боку Османської імперії і наголошує, що для захисту держави потрібно створити три війська²³. Кожне з них виконуватиме своє тактичне завдання. Так, перше потрібно направити на Дунай, аби там опанувати дунайські береги та контролювати найважливіші переправи через ріку. Таким чином «змогли би ми здалеку відбивати його [турка. – П.В.] удару», а не впускати ворога до своїх земель. Головною функцією другого війська повинна бути допомога першому у випадку нападу ворога і коли неприятель зможе форсувати Дунай. Третє ж військо «треба Чорним морем щоб звідти вдарило неприятеля і якнайдалі йшло під Константинополь і страх пускало в очі». Причому, коли на початку тексту автор нічого не говорить про склад третього війська, то наприкінці твору це військо визначається як «козаки запорожці, ... лише їм потрібно дати зо 20 тисяч [злотих. – П.В.] на човни, щоб їх якнайбільше приєдналось і йшли якнайдалі під Константинополь...»²⁴.

Автор особливо наголошував, що для війська потрібно якнайбільше вогнепальної зброї. Тому пропонував «скупити зброї шишаків, мушкетів, карабінів, пістолетів, драконів на кількост тисяч злотих... Щоб кожен козак мав карабін і пару пістолетів. А гусар – пістолет, і тим вогнем повинні бити суворих неприятелів, щоб відучити їх нападати на нас з шаблями, як вони зараз чинять». Автор пропонував узяти гармати у голландців. А щоб ті віддали зброю полякам, їм слід пояснити, що вони мають спільного ворога – турків, і у випадку, якщо турки завоюють Польщу, Голландію, «ні їх оборона, ні порядок звільнити від небезпеки не зможе». Щоб скарбниця зекономила гроші на закупівлі зброї, пропонувалось купувати її у голландців, а потім продавати жовнірам, «так би скарб нічого не втрачав»²⁵.

Як і всі автори подібних трактатів, автор «Votum» намагався вирішити важливу, а можливо, навіть, найважливішу проблему польського війська – фінансування. На його думку, всі повинні платити податок, навіть духовні особи. Щоб не обтяжувати стани таким значним податком, його слід розділити на квартали.

Автор розумів, що зібрати численне військо Речі Посполитій не вдасться, тому звернувся до відомої ідеї, щоб з кожних десяти ланів землі був виставлений один жовнір, «розділивши воеводства, звідки гусар, а звідки козак повинен бути». Не забув закликати до війська добровольців. Щоб забезпечити провіантом таке військо, потрібно готуватися завчасно. Тому харчі повинні зноситися до спеціально обраних місць і реєструватись, а плата видаватися вчасно, бо, «не маючи стипендії, мусили б [жовніри. – П.В.] драти і шарпати [людей. – П.В.], і від цього була б велика шкода». Автор пропонував обмежити, а то і заборонити вивіз коней за кордон, адже держава і без того постійно їх втрачає через татарські напади та грабунки. Цікавим способом назбирати більше худоби для війська була б заборона їздити у каретах, запряжених більш ніж парою коней, як визначав анонімний автор.

Війна повинна стати спільною справою для всіх громадян, тому і розділяти її тягар повинні всі. Виходячи з таких міркувань, автор запропонував, щоб міста добровільно визначили, хто піде фірманом у артилерію, «щоб міста, порухавши гармати, дали скільки потрібно», а також «з худобою та мотиками селян для ремонту мостів та перевезення гармат і інших військових потреб». Таких селян повинні були відсилати до війська по одному з кожного села та міста. Фактично це було продовженням шляхової та мостової повинностей. У війську вони потрапляли б під командування «старших над гарматами».

Військо мало формуватися зі шляхти, обов'язок якої – вчасно приїжджати на оказування, що буде проводитись у всіх повітах одночасно. На оказуваннях формуватиметься реєстр, до якого і вноситимуть шляхту. Причому шляхтич повинен бути не сам, а з максимально можливим для нього почтом. Своїх людей до війська, згідно з попереднім обрахунком (пропорцією), повинні виставити і ленники польського короля: курляндський князь та пруські міста. При необхідності «вибранці» – наді-

слані до війська особи – повинні бути відібрані і з королівських володінь. Не відкидав автор і можливості найму іноземних жовнірів: у Гданську, в Шльонську та в Моравії.

Управління військом повинен здійснювати гетьман, який пропонувався королем для затвердження сеймом. Але влада гетьмана у війську не була повною: при ньому повинні бути «комісари як із Сенату, так і з Посольської ізби, щоб у своїх рішеннях [гетьман. – П.В.] з ними обговорював».

Організація оборони ускладнюється тим, що ворог має можливість вибору шляхів наступу: від Молдавії або ж через Краків. Тому потрібно зміцнити великі прикордонні міста. Автор пропонував посилити обороноздатність Кракова. Але як і в інших своїх пропозиціях, не хотів, щоб фінансування велося зі скарбниці. Тому могли би спосіб знайти, щоб інші вежі, які тепер є *grorignaculum* всі у нідерландський спосіб відновити і якби тисяча селян, що працюють у полі, один день працювали б тут, без жодних витрат і швидко все би відремонтувалось». У такий же спосіб слід відремонтувати і Львів, бо «ті землі потрібно швидше привести до ладу».

На цьому пропозиції анонімного автора закінчуються. Не розкритим є питання датування «*Votum*». Час написання твору можна приблизно встановити за «хронологічними маркерами»: можемо припустити, що текст був створений не раніше ніж 1612-1613 рр., адже в ньому міститься згадка про царя Рудольфа II як про небіжчика («*cesarza nieboszczyka Radolfa*») ²⁶. Як відомо, Рудольф II, імператор Священної Римської імперії, помер на початку 1612 р. Найвірогідніше, що «*Votum*» був написаний у період 1615-1617 рр., адже саме в той час відносини Речі Посполитої та Османської імперії остаточно погіршилися. Одночасно автор нічого не згадує про початок великої війни у Європі (Тридцятилітня війна) та угоди Жолкевського із запорозькими козаками.

Особливістю тексту є те, що він не має вступу та закінчення, також у тексті є пропуски. Це наводить на думку, що «*Votum*» – або конспект з кількох різних творів (можливо, самостійний компілятивний твор), або ж попередня чернетка, яку автор планував допрацювати.

Одночасно з «*Votum*» була написана ще одна брошура про оборону України. Її автором був досить досвідчений військовий, колишній ротмістр кінноти, який із власного досвіду знав, як боронитися від татар, – Войцех Кіцький ²⁷. У «Діалозі про оборону України і побудка з пересторогою для запобігання татарським нападам» ²⁸ автор запропонував власний план оборони України. Кіцький звинувачує жовнірів у тому, що вони збираються лише в мирний час, «а коли приходять татари – ховаються, хоча самі досить про нього знають: коли вони збираються до Польщі, де буде обоз». Головною причиною небоєздатності війська є неоплачені жовніри. Тому слід ретельно слідкувати за постачанням провіанту до війська, вчасно платити зароблене. На думку Кіцького, для стримання татар вистачить чотирьох тисяч «швидких» жовнірів, набраних у південно-східних воєводствах Речі Посполитої.

Окремо відмітимо, що проект, викладений у «Діалозі про оборону України...», більш приземлений, автор не намагається переконати читачів, що він має відповіді на всі питання і точно знає, як знищити Османську імперію та Кримський ханат. Натомість пише про те, що достеменно знає з власного досвіду. Кіцькому не вдалося уникнути «традиційних помилок» для творів такого жанру. Запропонований проект не був логічно завершений. У своїх роздумах автор не пішов далі планів рекрутації жовнірів з місцевого українського населення, не пояснив, як будуть співпрацювати нові війська із традиційними кوارцяними, не звернув увагу на українських козаків.

Іншим текстом, що був адресований на сейм, була брошура Кшиштофа Пальчовського «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs*», надрукована перед сеймом 1618 р. і цілком присвячена лише одному питанню: що робити із запорозькими козаками? На нашу думку, «*Diskvrs*» Пальчовського є одним з найцікавіших публіцистичних творів першої чверті XVII ст. Розмірковуючи над поставленим запитанням, автор приходиться до думки, по-перше, знищувати козаків (своїх співвітчизників) на вимогу ворогів (турків), до того ж мусульман, не почесно. По-друге, знищення козаків не корисне, адже вони є надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і тур-

ків. По-третє, зробити це неможливо, бо чисельність козаків занадто велика, щоб їх можна було знищити просто так.

На відміну від багатьох «колег по перу», Пальчовський не пропонував колонізувати південні землі України, натомість радив чітко визначити правила гри щодо козаків. Решту ж проблем з татарами вирішать самі запорожці, тим більше, що вони самі не допускають татар на польські землі. І «хоча б від козаків жодної користі не було – то краще з ними, ніж без них. ... Якби ж поляки мали довгострокову війну, я б не лише не радив знищувати козаків, але й тих, хто таке думав, потрібно піддати остракізму. ... Бо то є найперша оборона кожного королівства, мати таких людей, котрі можуть неприємеліві, особливо потужному, коли він з військом своїм зі своїх земель йде, в тил вдарити». Інша справа, що після таких позитивних відгуків про козаків Пальчовський не пропонує нічого нового у співпраці. Призначити запорожцям гетьмана і ротмістрів, прийняти від них присягу на вірність Короні, заборонити будь-які самостійні військові акції, за їх службу видавати плату з кварта та татарських упоминок – це все вже пропонувалось і нав'язувалось силою²⁹. «Diskvrs» так і залишається осторонь від інших творів, присвячених темі козаків та обороні кордону від татар і турків, адже в жодному іншому тексті не відстоюється ідея такого широкомасштабного використання запорожців. На жаль, автор «Diskvrs» нічого більше не написав. Пальчовський залишив нам кілька питань без відповіді: що змусило його взятися за перо перед сеймом 1618 р.; чи власні він висловлював думки у «Diskvrs», чи, як часто бувало, за ним стояли зацікавлені магнати?

Неначе на продовження сейму 1618 р. один з ідеологів польського сарматизму Шимон Старовольський надрукував коротеньку брошуру «Pobudka або rada na zniesienie Tatar w perekopskich», котру присвятив проблемам південно-східного кордону Речі Посполитої. Про знищення перекопських татар, як було зазначено в титулі, автор майже нічого не говорив, але виклав план колонізації причорноморських степів, бо, «допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонеса, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимось, а й будемо небезпечні для турків і московитів... Якби ті всі пустки між Дніпром і Дністром осадити, то які б мали достатки?»³⁰.

Старовольський радить побудувати міста над Дніпром і Дністром і за прикладом англійців укріпити морський берег. Щоб забезпечити їх жителями, слід переселити кожного 20 селянина із родиною у нові села, а ремісника – до нових міст. Густа мережа нових міст забезпечила б активну торгівлю у регіоні.

Для забезпечення миру на нових територіях планувалося створити два війська. Це вже відома нам система з головного війська на кордоні та резервного у тилу.

Автор не бачить перешкод при реалізації плану, адже «...Дністер як добрий мур, і якщо захочемо, то можемо там за два місяці насипати вали і затримати поган... Аби ми так вчинили, то татари не нападали б на Поділля. Не знаю, в чому причина того, що ми не хочемо так зробити. Бо маємо і дерево, і каміння для будівництва замків, і людей для роботи. Єдине, чого не вистачає – бажання. Чому, коли настає війна з турком, ніхто не хоче ставити замки?»³¹.

Таким чином, Шимон Старовольський пропонує не просто колонізувати Причорномор'я, я й активно втрутитись у міжнародну торгівлю Чорним морем, яку безапеляційно контролювали турки. Проект Старовольського якоюсь мірою можна назвати нахабним, адже він передбачав конфронтацію із дуже потужним і небезпечним ворогом – Османською імперією, хоча сам автор про це не говорить. На думку письменника, це був геополітичний проект, який можна здійснити.

IV

Підсумуємо. Друга декада XVII ст. принесла Речі Посполитій погіршення відносин з Османською імперією та її васалом Кримським ханатом. Причин було кілька, але головною ми вважаємо активізацію діяльності запорозьких козаків на чорноморському напрямку. Звісно, часто запорозькі напади на Крим та турецькі міста

використовувались лише як ширма, щоб замаскувати реальні причини — прагнення османських султанів підкорити решту Балкан та остаточно позбавити Польщу впливу у дунайських князівствах, які Польща вважала своєю традиційною зоною впливу.

Політична публіцистика Речі Посполитої 1610-х рр. збагатилася значною кількістю текстів та оказіональних поезій. Публіцисти намагалися дати відповідь на питання, що слід зробити, щоб захиститись від турецько-татарської загрози. Як наслідок, до публіцистики потрапило кілька проектів реформування війська та господарчого освоєння причорноморських степів. Їх авторами були як відомі письменники (Старовольський), так і менш знані «колеги по цеху» (Пашковський, Пальчовський, Кіцький). Незважаючи на те, що проблема протистояння на кордоні (з татарами особливо, з турками меншою мірою) була реальною, політична думка Речі Посполитої так і не виробила якогось остаточного плану дій. На сеймах щороку повторювались одні й ті ж заклики, лунали ті ж пропозиції. Дивно, але навіть представники південно-східних воєводств не пропонували нічого конструктивного. Це вповні відбилась на публіцистиці, яка просто не могла запропонувати чогось нового, адже вона відображає політичну думку. Тому нічого дивного немає в тому, що спільною рисою усіх проектів була їх утопічність. І все ж раціональне зерно у цих проектах було. Наприклад, ідея дворівневої оборони України, як її пропонували Пашковський та Старовольський. Раціональною була і критика посполитого рушення як застарілої форми комплектування війська.

Але всі ці проекти так і залишилися на папері, а у реальному житті татари й далі продовжували безкарно грабувати південно-східні воєводства Речі Посполитої. Запорозжці, відчуваючи свою маргінальність у суспільстві, все гучніше проти цього ж суспільства виступали, і Польсько-Литовська держава продовжувала ігнорувати небезпеку від Османської імперії.

1. Про М. Пашковського дивись: Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і письменник з початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18; Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.

2. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – s. 31.

3. Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. – Poznań, 1976. – s. 127.

4. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do włech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.

5. Paprocki B. Gwałt na pogany ku włem Chrzczyanskiem Panom, Królom y Xiążęcom. – B.m.dr., 1595. – s. B2-B2V.

6. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 1995. – С. 32-33; Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. – Kraków, 1859. – s. 9.

7. Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717. – Lublin, 2008. – s.37.

8. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – s. 15.

9. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 22.

10. Інструкція дана послам на сейм з передсеймового сеймику Краківського воєводства у Прошовицях 5 лютого 1613 року // Akta sejmikowe województwa krakowskiego. – Kraków, 1932. – Т. 1. 1572-1620. – s. 343.

11. Інструкція послам на сейм від 31 січня 1613 року // Akta sejmikowe woewództw Poznańskiego i Kaliskiego. – Poznań, 1957. – Tom I. 1572-1632. – Część 1 (1572-1616). – s. 415.

12. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 112.

13. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 85-86, 134.

14. Volumina legum: przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732

do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859. – T. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. – s. 81, 122.

15. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616. – Wrocław, 1970. – s. 35.

16. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – s. 66.

17. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616... – s. 180-181.

18. Tyszkowski K. Problemy organizacyjno-wojskowe z czasów wojny moskiewskiej Żygmunta III // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1930. – T. II. – Zeszyt II. – s. 288-289.

19. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616... – s. 46, 126-127, 131, 165-166, 181.

20. Volumina legum : przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – T. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. – Petersburg, 1859. – s. 132, 136.

21. Volumina legum... – T. 3. – s. 153.

22. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVII. – М., 1979. – с. 186.

23. Votum // BOZ 855. – k. 346.

24. Votum // BOZ 855. – k. 349v.

25. Votum // BOZ 855. – k. 346v-347.

26. Votum // BOZ 855. – k. 348.

27. Piśmienstwo staropolskie. – Warszawa, 1964 – T. 2. – s. 318

28. Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy, u pobudka z przestroga dla zabiezienia incursiom tatarskim. – Dobromil, 1615. Український переклад брошури здійснив Валерій Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006.

29. Palczewski Ksz. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs. – Kraków, 1618. s. – B3.

30. Starowolski Sz. Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // Wybór z pism. – Wrocław-Warszawa- Kraków, 1991. – s. 158.

31. Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej. – B. m. dr., 1633. – s. A3V.

В статье анализируется антитурецкая публицистика 1610-х гг. в Речи Посполитой. Автор доказывает, что, несмотря на мирный характер польско-турецких дипломатических отношений, общество жило предчувствием войны, что и отобразилось в политической публицистике того времени.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Османская империя, политическая публицистика, общественно-политическая мысль.

The article is dedicated to analysis of anti Turkish publicism of 1610 –th in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The author proves that in spite of peaceful diplomatic relations the society lived in the expectation of war that was represented in political publicism.

Key words: the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, political publicism, social and political views.

ДЕЯКІ КОЗАЦЬКІ ТА СЕЛЯНСЬКІ РОДИ с.РОЇЩЕ РОЇСЬКОЇ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (КУЛИКИ, ЗАБОЛОТНІ, ДОЛИНСЬКІ, ЛЕДОВІ, КАТОЛИКИ)

У статті зроблений історико-статистичний огляд трьох козацьких та одного селянського роду с. Роїще Чернігівського району Чернігівської області. Розглянуті питання походження родів, освітлено їх господарчий, статеві-віковий та освітній стан напередодні радянського будівництва. Висунуто версії походження прізвищ та зазначені місця поховання.

У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. у Чернігівському полку прізвища Кулик, Заболотний (чи подібне), Долинський та Ледовий не згадуються (як, до речі, і деякі інші козацькі прізвища с.Роїще)¹. Але в Генеральному опису Лівобережної України 1767 р. щодо давності даних козацьких родів сказано: «Они, ..., с предков казаки»², тож їх засновники були вписані до козацького стану десь у другій половині XVII ст. Початок селянського роду Католиків також можна віднести до цього часу. Бо батьки перших документально відомих Католиків, які згадуються в документах першої половини XVIII ст., очевидно, народилися в другій половині XVII ст. Отже, дані роди налічують уже понад 350 років. Проте через недостатню кількість документів з XIX ст. наразі лише для двох гілок роду Куликів, і то з великими припущеннями, можна провести пряму лінію спорідненості від перших відомих представників роду по сьогодні. Для решти родів у родоходах є прогалина розміром до 60 років між 1812 р. (єдина сповідальна відомість з XIX ст.) та 1875 р. (найстарішими на сьогодні метричними книгами с.Роїще).

Господарчо-майновий стан різних родин даних родів протягом трьох з половиною століть був різний. Господарства селян-власників даних родів як сільгоспвиробничі остаточно були сформовані у першій чверті XX ст. Їх стан детально можна вивчити за матеріалами подвірного перепису 1920 р.

Землі на двір та особу в десятинах припадало: Кулики – 4,42/0,86, Долинські – 8,59/1,09, Ледові – 5,81/0,91, Заболотні – 5,66/0,85, Католики – 3,2/0,75. Коней мали всі родини Долинських та Заболотних. Значна частина родин тримала по двоє коней: Католики – 1 (25%), Кулики – 8 (28%), Долинські – 5 (71%), Ледові – 15 (56%), Заболотні – 3 (50%). Не мали коней 3 (75%) родини Католиків, 11 (38%) Куликів та 5 (19%) Ледових.

Господарчим реманентом були забезпечені всі родини, а у деяких були сільсько-господарчі машини. 2 родини Долинських мали зерноочищувальні машини, а у 4 родин у спільній власності були молотарка, віялка та машина для підготовки кормів. Віялки мали і 2 родини Ледових. Проте не мали плуга жодна з родин Католиків, 12 (41%) родин Куликів, 14 (52%) родин Ледових та 1 родина Долинських.

Основними сільськогосподарчими культурами були картопля, капуста, жито, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, сочевиця. Сади мали 8 родин Куликів (серед них сади в 10, 14 та 38 дерев), 6 родин Ледових (серед них сади в 8 та 10 дерев) та 3 родини Заболотних. Також вирощували льон та коноплі, бо ткацтвом займалися вдома.

© Ляшев Олександр Вікторович – закінчив історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

З домашньої худоби та птиці тримали корів, свиней, овець та до 10 курей. Корови були практично у всіх родин, значна частина родин Куликів та Ледових мала по 2 корови: 17(59%) та 12 (44%) родин відповідно. Не мали корів 2 (50%) родини Католиків, 6 (21%) родин Куликів, 4 (15%) родини Ледових, 2 (29%) родини Долинських та 1 (16%) родина Заболотних. Свиней не тримали лише 2 родини Куликів та 1 родина Ледових.

У родини Олексія Михайловича Долинського (1835) була пасіка на 20 вуликів. Родина Кузьми Максимовича Кулика (1875) мала млин, а родина Павла Васильовича Кулика (1860) тримала бакалейну лавку.

У віковій структурі козацьких родів переважали особи до 18 років, частка яких становила 44%. Осіб, старших 65 років, було лише 5,8%. У роді Католиків ці цифри були такими: 17,6% та 17,6% відповідно.

У статевій структурі як козацьких, так і селянського родів переважали чоловіки, яких у цілому було на 16% більше, ніж жінок.

За підвірним переписом 1920 р. можна вивчити і стан грамотності даних родів. Відсоток грамотних був такий: Католики – 21,25%, Кулики – 37,4%, Заболотні – 54,5%, Ледові – 45,8%, Долинські – 56,8%. Серед чоловіків грамотних було 54%, серед жінок 33%, проте серед дітей віком від 7 до 18 років відсоток грамотних хлопців і дівчат був однаковим і становив – 60,25%.

Відсоток грамотності зростає від старших поколінь до молодших:

7-18 р	19-35 р.	36-50 р.	51-65 р.	старіше 65 р.
Католики				
	60	25	0	0
Кулики				
49	56	42	31	9
Заболотні				
50	64	75	29	лише один представник і він грамотний
Ледові				
69	84	50	26	0
Долинські				
73	100	78	0	33

Дехто продовжував навчання після початкової школи: в школі II ступеня – Ледова, у ремісничому училищі – Ледовий та Заболотний; в профтехшколі – Долинський, у політехнічному технікумі – Долинський та Кулик, на артилерійських командних курсах червоних командирів – Кулик.

До ХХ ст. представники даних родів, за невеликими винятками, проживали в селі, займалися землеробством та несли військову службу (переважно козаки). Після соціально-економічних та політичних змін, що відбулися у 1917-1920 рр., починається значний вплив представників родів з села до міста чи різних місцевостей (навіть за кордон та на інші континенти). Нащадки тих, хто покинув село, своє життя вже пов'язували з новими місцями і до села не поверталися. Змінився і рід заняття переселенців з села. Це вже були: військова служба (залишила своє вагомe значення для козаків), служба в міліції, робота в сфері освіти, робота в різних галузях промисловості (будівництво, радіопромисловість, гірничовидобувна галузь, зв'язок тощо), медицина, культурна діяльність, економічна діяльність тощо. Ті ж, що проживають в селі, переважно й надалі займаються сільським господарством та пов'язаними з ним видами діяльності, за винятком деяких, котрі зайняті у сфері освіти, соціальною роботою тощо.

Парадоксальним є той факт, що в родинах даних козацьких родів зовсім не збереглося відомостей про участь предків у війнах і конфліктах, за винятком загальних відомостей щодо участі у Великій Вітчизняній війні та констатації участі у Першій світовій війні. Єдиним винятком є спогади про участь Якова Степановича Ледового (1884) у війні з турками (певно, це Російсько-турецька війна 1877-1878 рр.). Але ж за проміжок часу між першими відомими представниками родів і тими, що брали

участь у Першій світовій війні, сталося до 30 воєнних конфліктів, в яких брала участь Російська імперія! Також немає жодних спогадів про участь представників родів в українських чи московських формуваннях часів визвольних змагань 1917-1920 рр. та в повстанських рухах перших років російської окупації України (1920-1921 рр.). Хоча в 1918 р. в селі був організований загін вільного козацтва, до складу якого входили П.В. Кулик та К.М.Кулик³. Також роїщани брали участь у виборах гетьмана Павла Скоропадського, а до складу роїського ревкому входив учасник штурму Зимового палацу М.С.Ледовий⁴. У селянському ж роді Католиків збереглася інформація про участь його представників у подіях 1917-1920 рр.

Козацький рід Куликів

Перший документально відомий козак с.Роїще на прізвище Кулик (Іван) згадується у присязі Чернігівського полку 1718 р.⁵ У «Сказках» про службу козаків Роїської сотні 1724 р. є відомості про Фому, Яцка та Івана Куликів⁶. За роками їх служби можна припустити час їх народження: Фома – (1680?), Яцко (1655?) та Іван (1680?). У компутах та ревізіях козаків XVIII ст. згадуються Кулики Андрій, Пилип та їхні діти. Андрій, можливо, 1675 р. народження, Пилип – 1687 р., ймовірно, це брати і сини Яцка. Ще є відомості про Кліма Яковича (1690?) та Олексія (1747р.)⁷.

До козацького стану, певно, вже був уписаний дід Андрія та Пилипа.

Основу роду Куликів протягом XVIII ст. склали нащадки Федора Андрійовича та братів Матвія, Олексія, Моїсея, Івана та Данила Пилиповичів⁸. Проте вже в 1812 р. рід був представлений лише нащадками Федора Андрійовича (1698). Тож документально відомим предком усіх Куликів с.Роїще є козак Андрій Кулик (1675?).

Згідно з подвірним переписом 1920 р., у селі проживало 29 родин (148 людей) Куликів. 16 родин можна віднести до 9 гілок роду, але лише гілки Івана Аникійовича (1807) та Андрія Степановича (1807), з великими припущеннями, можна поєднати в одну лінію від Андрія Кулика по сьогодні.

Вірогідно, що первинним місцем оселення роду Куликів була Балатянщина (куток на лівому березі р.Стрижень, нижче за течією). Бо і сьогодні більшість Куликів проживають саме там. Таке компактне розселення, можливо, пов'язане з тим, що Кулики були гарматами артилерії Чернігівського полку. Оперативність при мобілізації вимагала того, щоб усіх їх можна було оповістити одночасно, тож і жили вони всі поряд. З ліквідацією української державності, а згодом і українського козачого війська деякі з них уже переселилися на інші кутки села.

На сьогодні родові прізвища мають і є за походженням козаками понад 50 людей. У селі ж проживає понад 30 представників роду.

Походження прізвища

Очевидно, що дане прізвище походить від назви птаха. Засновник роду міг отримати його чи за якісь особливості своєї поведінки (схожі з поведінкою даного птаха), чи за якісь особливі риси зовнішності (що нагадували зовнішність птаха), чи з якихось інших обставин (що також пов'язувалися з даним птахом).

Місце поховання представників роду

Померлих родичів Кулики ховали на приходському цвинтарі, що розташований поряд з Балатянщиною (ті, що жили на іншому березі Стрижня, – на приходському цвинтарі, розташованому в колишньому колгоспному саду).

Проте не виключено, що деякі родини мали родинні цвинтарі на родинних землях, але визначити місце їх розташування неможливо. Певно, один з таких родинних цвинтарів розташовувався на правому боці сучасної вул.Таращанської перед поворотом до вул.Колгоспної, як рухатися з центру села. При будівництві на тому місці нових хат були виявлені рештки поховань. Проте місцеві старожили ніколи не бачили там ознак поховань, то, певно, на тому місці був цвинтар ще XVIII ст., де, можливо, поховані Кулики того часу.

Декого ховали на церковному цвинтарі (на ньому похована Улита Григорівна (1850), дружина Федора Івановича (1845?), прапрабабця автора).

Козацький рід Заболотних

Перший документально відомий козак с.Роїще з подібним прізвищем згадується у присязі Чернігівського полку 1718 р. – Роман Болотний⁹. У «Сказках» про службу козаків Роїської сотні 1724 р. є відомості про Саву Болотненка¹⁰. В ревізії 1732 р. записані Сава та Павло Болотні, як козаки ґрунтові¹¹. Проте в сповідальній відомості с.Роїще за 1739 р. Болотних немає, а є козаки Сава та Павло Романовичі Заболотні та їхні брати. У ревізіях 40-50-х років вони згадуються то як Болотні, то як Заболотні. У Генеральному опису Лівобережної України 1767 р. та ревізії 1782 р. нащадки даних братів записані як Заболотні.

До козацького стану, певно, вже був уписаний батько Романа Болотного.

Основну масу Заболотних у XVIII ст. складала нащадки Сави, Павла, Григорія та Стефана Романовичів. У XIX ст. рід був представлений переважно нащадками Івана Павловича (1731). Тож велика вірогідність того, що предком усіх нинішніх Заболотних с.Роїще є Павло Романович (1688).

У 1920 р. у селі проживало 6 родин (40 людей) Заболотних, з яких можна ідентифікувати 4 гілки. Проте лише по гілці Якова Григоровича (1804 р.) можна було б провести пряму лінію спорідненості між першими відомими Заболотними та сьогодні, але, на жаль, ця гілка припинила своє існування.

Нині родові прізвище мають і є за походженням козаками трохи більше 10 людей. У селі ж проживає близько 5 представників роду.

Походження прізвища

За родинними переказами, представники чи представник роду переселилися до Роїща десь із Вінниччини, тікаючи від утисків поляків¹². Отже, спочатку прізвище швидше за все було Болотний. У Роїщі цей чи ці Болотні поселились на краю Бала-тянщини, десь у районі сучасної вулиці Таращанської, 21. Там на подвір'ї донедавна росли величезні дуби, певно, посаджені ще першими переселенцями. Для мешканців центральної частини села, яка розташована на іншому боці річки в районі церкви, вони жили за болотом. Тож з часом прізвище Болотний трансформувалося у Заболотний. До козацького стану представники роду швидше за все були вписані вже на Чернігівщині, бо серед козаків Калницького полку (який обіймав територію Вінниччини) у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. також немає прізвищ ні Болотний, ні Заболотний.

Місце поховання

Померлих родичів Заболотні ховали на приходському цвинтарі поблизу Бала-тянщини. Можливо, вони також мали і родинні цвинтарі на родинних землях, але де вони розташовувались, визначити неможливо.

Козацький рід Долинських

Перший документально відомий козак с.Роїще на прізвище Долинський згадується в присязі Чернігівського полку 1718 р. – Лук'ян Долинський¹³. У ревізії 1732 р. він записаний як козак ґрунтовий¹⁴.

До козацького стану, певно, вже був записаний дід Лук'яна Долинського.

У XVIII та на початку XIX ст. основу роду Долинських складала нащадки Гера-сима та Корнія Лук'яновичів.

У 1920 р. в селі проживало 7 родин (55 людей) Долинських, з яких можна ідентифікувати 3 гілки.

Жили Долинські в районі церкви (на тому місці, де зараз комора, був двір Григорія Павловича (1853) і трохи далі від неї по вулиці.

На сьогодні родові прізвище носять і є за походженням козаками близько 8 людей. У селі ж проживає близько 5 представників роду.

Походження прізвища

Яке слово є похідним для даного прізвища, з'ясувати неможливо. У деяких документах дане прізвище пишеться як Долинський, а в деяких – як Далинський. Тож в основі даного прізвища могло бути і слово «долина», і слово «далина». Отже,

засновник даного роду для тих, хто надав йому це прізвище, міг бути або людиною, пов'язаною з якоюсь долиною, або був для них з якоїсь даліни.

Місце поховання

Померлих родичів Долинські ховали як на приходському цвинтарі (розташовано-му в колишньому колгоспному саду), так і на родинних землях. Такі родинні цвинтарі розташовувались за східною церковною огорожею та на тому місці, де за колгоспних часів була бригада, – 60 метрів на північ від церкви (між церквою та р.Стрижень були землі гілки Павла (1830?).

Козацький рід Ледових

Перший документально відомий козак с.Роїще на прізвище Ледовий згадується у ревізії 1738 р. – Семен Ледовий, записаний як підпомічник, маломайновий, той, що має худобу¹⁵. До козацького стану, певно, вже був уписаний дід Семена Ледового.

У XVIII ст. основу Ледових складала нащадки Семена та Михайла Івановичів, а в XIX ст. рід уже був представлений лише нащадками Михайла Івановича (1727). Тож з упевненістю можна сказати, що він є предком всіх Ледових с.Роїще.

У 1920 р. у селі проживало 27 родин (172 людини) Ледових, з яких можна ідентифікувати 8 гілок.

Жили Ледові на правому боці р.Стрижень уздовж усього села (сучасна вулиця Зарічна, за винятком Скитка, який раніше був хутором, окремим населеним пунктом).

На сьогодні родові прізвище мають і є за походженням козаками близько 40 людей, в селі проживає до 20 представників роду.

Походження прізвища

Щоб досконало дослідити це питання, треба мати україномовні письмові джерела ранньої історії даного роду, а таких не існує. В нашому розпорядженні є лише російськомовні джерела різних періодів. Тож мусимо користуватися лише ними і логікою припущення.

У документах XVIII ст. дане прізвище російською пишеться як Ледовой, проте в сповідальній відомості за 1743 р. воно написано як Ліудовой. В сповідальній відомості за 1812 р. воно пишеться як Ледовой і як Лядовой, що пов'язано з тогочасним написанням літери «е» та літери «я». Річ у тім, що вони розрізнялися лише невеличким хвостиком, який при письмі, можливо, губився – і замість «я» виходило «е». В подвірному перепису 1920 р. прізвище написано як Лядовой.

У разі написання Ледовой прізвище, певно, утворювалося від слова «лід» (російською – лёд). У російськомовних документах таке написання прізвища мало потрапити як переклад українського звучання – Льодовий. У разі написання Лядовой – прізвище, певно, утворювалося від слова «ляда» (у значенні кришки). Проте в роду немає згадок про те, щоб прізвище звучало інакше, ніж Ледовий.

Отже, я бачу третій варіант прізвищеутворення. Це слово «леда» у значенні – усякий, який-би ні (Словник української мови Б.Грінченка). Тобто Ледавий – це щось на кшталт людини, яка: або робить щось без розбору, або – якогось розбишаки. В роїській діалектній вимові приголосна перед «е» здебільшого пом'якшується (як наприклад: коней – коуней, кебетливий – хібетний), тобто вимовлялося не [Ледовий], а [Ледовий]. Тож у російськомовні джерела XVIII ст. дане прізвище записувалося як Ледавой. При зворотній українізації прізвища в XX ст. усталилася думка, що похідним словом для даного прізвища є слово «лід» (при цьому роїську діалектну вимову даного прізвища прийняли за зрусифіковану вимову?!). Тому прізвище в українському варіанті стало писатися як Льодовий.

Але значення русифікації роїщан у даному випадку було вкрай перебільшене. Ще в 1970-х роках мешканці села довоєнних років народження у зверненні до батька поряд з уже російським «папа» ще вживали українське «тато». Тобто їхні батьки, які вчили їх розмовляти, розмовляли роїським діалектом української мови, а не зрусифікованим суржилом. Тож і прізвище Ледовий вони вимовляли в звучанні роїського діалекту, а не російської мови. Тому утворювальним словом для даного прізвища було слово «леда», а отже, прізвище має бути Ледавий.

Місце поховання

Померлих родичів Ледові ховали на приходському цвинтарі, розташованому в колишньому колгоспному саду. Проте не виключено, що вони мали і родинні поховання на родинних землях. На кінці Бабичовщини (куток на правому березі р. Стрижень униз за течією), початок сучасної вулиці Зарічної, при будівництві нових хат були знайдені рештки поховань. Можливо, то був давній родинний цвинтар, який міг належати гілці Степана (1820?).

Селянський рід Католиків

Першим документально відомим представником роду Католиків с.Роїще на сьогодні є Петро, який згаданий в ревізії посполитих 1729 р.¹⁶ У Реєстрі людей посполитих 1732 р. маємо відомості про Кирила Католика¹⁷, який, напевно, згаданий і в сповідальній відомості 1739 р. як Кирило Михайлович Католик. Мабуть, Петро і Кирило були братами, тому що інші Католики не згадуються, а всі Католики, про яких ми маємо відомості, є родичами. У сповідальній відомості 1812 р. згадуються Іван Петрович Католик та Андрій Кателік (певно, це описка). Іван Петрович того року мав 73 роки, тобто народився він 1739 р.¹⁸ Отже, його батьком, швидше за все, був перший відомий Католик с.Роїще – Петро.

У 1920 р. у селі проживало 4 родини (17 людей) Католиків (3 з них (8 людей) на Скитку). Певно, це були дві гілки одного роду.

Де саме проживали представники роду протягом усього часу його існування, визначити неможливо. Дещо можна локалізувати лише місце проживання гілки Костянтина (1839?). Виходячи з того, що в подвірному перепису 1920 р. господарство цієї гілки охарактеризоване як «давнє», то швидше за все Католики жили вже тривалий час на тому місці, де й зараз стоять дві родові хати (Коробковщина, сучасна вул. Зарічна, 37). Принаймні, Василь Костянтинович (1859) жив на цьому місці і його батько також.

До введення кріпацтва в Україні Католики були при родині Рашенків, представники якої займали різні посади в урядах Роїської сотні та Чернігівського полку. В сповідальній відомості 1774 р. гілка Кирила (1707) була вже записана в числі «поселян», а гілка Петра (1709?) – в числі дворових людей бунчукового товариша Петра Григоровича¹⁹. З уведенням кріпацтва Католики перебували у підданстві різних осіб. У 1812 р. родина Івана Петровича була у підданстві губернського секретаря Гаврила Петровича Григоровича, а родина Андрія – у підданстві поручика Петра Яковича та Івана Васильовича Красовських. Згодом представники гілки Костянтина (1839?) стали державними селянами²⁰. На кінцевий період існування кріпацтва Католики, що жили на Скитку, були підданими Васильєва. Після скасування кріпацтва Католики були селянами-власниками.

На сьогодні осіб, які безпосередньо мають прізвище Католик, – 9, проте чоловіків, по лінії яких може продовжитися родові прізвище, лише 2 (і до того ж вони мають вік 40 та 45 років). Прізвище Католик носять ще дві неповнолітні дівчини. Отже, велика вірогідність того, що рід наближається до свого завершення.

На сьогодні в селі із роду постійно ніхто не проживає.

Походження прізвища

Походження прізвища, швидше за все, пов'язане з віросповіданням.

Як уже зазначалося, у часи Гетьманщини Католики були при Рашенках. Ф.Рашенко – засновник роду (сотник Роїської сотні 1659-1660 рр.), прибув на Надніпрянщину з заходу, з м.Рашковичів²¹. Що саме це за місто, визначити не вдалося, але всі міста з подібною назвою, згідно зі «Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», розташовані як не на території історичної Польщі, то десь на заході України. Очевидно, з ним прибула і якась вірна йому людина на прізвище Бобрушко²², можливо, це був дід Михайла, батька перших документально відомих представників роду. На заході України того часу переважали греко-католицьке та католицьке віросповідання, тож цей Бобрушко належав до якогось із них. Тому в селі він і отримав прізвисько Католик.

Місце поховання представників роду

Померлих родичів Католики ховали на приходському цвинтарі, що розташований в колишньому колгоспному саду. Скільки поколінь там поховано і де саме, визначити

неможливо. Але Олексію Єфимовичу Католику (1942) Улян Васильович Католик (1897) розповідав, що на тому місці, де поховані його брати Микола Васильович (1881) та Ісак Васильович (1891), поховані й інші представники гілки Костянтина (1839?). Справді, на тому місці є декілька давніх, уже майже без ритуальних ознак, поховань. Тож, можливо, то і є поховання Василя, Костянтина (1859) та інших Католиків.

1. * Документи XVIII ст., які використані при укладанні даної статті, були оброблені Сергієм Горобцем.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

2. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 194-270.

3. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис). – Чернігів, 2002. – С.45

4. Там само. – С.48

5. РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 210.

6. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378. – Арк. 148зв.-151зв.

7. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 11-11зв.; ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 2, 19; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19372. – Арк. 9зв.; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19377. – Арк. 66зв.-67; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 47-47зв.; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19252. – Арк. 48, 48зв., 52зв.-53; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 46-47, 57зв., 59, 60, 61, 62; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 104-105, 130; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 86зв.-87, 93зв., 97; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 60-60 зв., 68-68зв., 70; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 140зв.-141зв., 152.

8. ЦДІАК України. – Ф. 1539. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 113-127.

9. РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 210.

10. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378. – Арк. 148зв.-151зв.

11. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 11-11зв.; ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 2, 19.

12. Володимиру Аксентієвичу (1937) про це розповідав Савелій Іванович (1905).

13. РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 213.

14. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 11-11зв.; ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 2, 19.

15. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19377. – Арк. 66зв.-67.

16. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19403. – Арк. 71, 89.

17. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 11-11зв.; ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 2, 19.

18. ДАЧО. – Ф.679. – Оп. 1. – Спр.557. – Арк. 392.

19. ДАЧО. – Ф.679. – Оп. 1. – Спр.402. – Арк. 312 зв., 315 зв.

20. ДАЧО. – Р-942. – Оп.1. – Спр.2831. – Арк. 30.

21. В.Л.Модзалевський. Малоросійський родословник Т.4. – Киев, 1914. – С.275

22. Віктору Ісаковичу Католику (1937) Ісак Васильович Католик (1891) розповідав, що справжнім родовим прізвиськом є Бобрушко, а Католик – це було прізвисько, яке згодом стало прізвиськом.

В статтє сделан историко-статистический обзор трёх казацких и одного крестьянского родов с.Роище Черниговского района Черниговской области. Рассмотрены вопросы их происхождения, освещено их хозяйственное положение, половая и возрастная структура та образовательный уровень накануне советского строительства. Выдвинуты версии происхождения фамилий и указаны места погребений.

This article is about three cossack and one peasant families v.Royishche Czernihiv region. Author has looked questions them origin, economic status, sex and age structure, and educative level before soviet building. Also in article are versions origin surnames and shown burial-places.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Олександр Тарасенко

ЩОДЕННИК ПРОТОІЄРЕЯ АНДРІЯ СТРАДОМСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Публікується щоденник Андрія Страдомського (1805 – 1878) – церковного діяча, викладача та історика Чернігівської єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, церква, духовенство, щоденник.

Кільканадцять років тому чернігівська дослідниця Ольга Гейда у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України виявила документи з власного архіву протоієрея Андрія Івановича Страдомського (1805 – 1878). Її публікація нагадала призабуте для сучасної історіографії ім'я знаного у XIX ст. історика Чернігово-Сіверщини. Замолоду, в 1819 – 1828 рр., він навчався, а потім з 1853 р. і до кінця життя працював у Чернігові, часто-густо був у вирі церковного й громадського життя міста. Серед знайдених паперів значний інтерес становить його щоденник.

Віхи біографії та перелік основних праць Андрія Івановича Страдомського відтворені у статті О.С. Гейди¹. Використовуючи різні джерела, зокрема, генеалогічні розвідки Юрія Михайловича Страдомського – одного із сучасних представників роду Страдомських, – якому висловлюємо щиру подяку, зробимо уточнення та висловимо деякі міркування. Прусько-литовського походження рід Страдомських доволі розгалужений і за документами простежується до XV ст. Котрийсь із них осів на Сіверській землі і заснував династію священників. Батько, Іоанн Михайлович (1776 – 1845), а також дід і прадід були настоятелями церкви Різдва Богородиці с. Андріївка Городницького повіту на Чернігово-Сіверщині².

Іоанн Михайлович одружився з дочкою священника с. Ваганичі (за 3 км від с. Андріївки) Параскевою Василівною Гурською³. Андрій Іванович Страдомський народився 18 серпня 1805 р. (уточнено за щоденником). Закінчив повний курс Чернігівської духовної семінарії. В академії не навчався, але зробив непогану викладацьку кар'єру: з 1835 р. по 1854 р. викладав у Мглинському повітовому училищі⁴, а з 1854 р. і до виходу на пенсію у 1867 р. був законовчителем у Чернігівському повітовому училищі. У тридцять два роки став протоієреєм (1837 р.), двадцять років (з 1858 р. і до смерті 3 липня 1878 р.) служив у штаті Чернігівського кафедрального собору. Андрій Іванович був одружений з дочкою протоієрея Троїцької церкви м. Городні Марією Луківною Волкович. У них було восьмеро дітей, з чотирьох синів ніхто не пішов у священники.

Судячи з усього, у родині культивувалися литовсько-польські культурні традиції. Андрій Іванович вільно володів польською мовою, яку опанував, вочевидь, не в стінах Чернігівської духовної семінарії. Прізвища хрещених батьків, зятів, приятелів і довірених осіб теж засвідчують певну закономірність родинних зв'язків. Зрештою, коло історичних зацікавлень, риси характеру (впевненість у собі, вірність раз засвоєним

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

поглядам на життя і принципам взаємин тощо) вказують на його шляхетність. До речі, Андрій Іванович прагнув дворянства, тривалий час наполегливо займався цим питанням. Нарешті 11 серпня 1875 р. Чернігівське дворянське зібрання ухвалило відповідне рішення, а 13 жовтня 1875 р. родина отримала підтвердження прав на дворянство з Департаменту герольдії⁵. 14 травня 1878 р. у Чернігові урочисто вітали протоієрея Андрія Івановича Страдомського з нагоди 50-ліття служіння у священному сані⁶. А 3 липня 1878 р. він помер, і 5 липня був похований на міському кладовищі⁷. Марія Луківна померла 3 серпня 1887 р., і 5 серпня її поховали поруч з чоловіком⁸.

Очевидно, щоденник вівся тривалий час, але наразі виявлена лише його частина: в зошиті записи з середини листопада 1864 р. до початку квітня 1870 р., що займають 34 аркуші письмового паперу зі вставками кількох інших документів. У щоденнику багато інформації особистого й сімейного характеру. Зважаючи на доступний обсяг журнальної статті, для публікації відібрані здебільшого такі записи, що безпосередньо стосуються церковного та громадського життя Чернігівщини. Текст передається сучасним російським правописом.

1. Гейда О.С. Андрій Іванович Страдомський – маловідомий історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5-6. – С. 82 – 88.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп.1. – Спр. 416. – Арк. 121; Ф. 679. – Оп.5. – Спр. 7. – Арк. 219.

3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3675. – Арк. 19.

4. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 225. – Спр. 479. – Арк. 11.

5. РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 29. – Спр. 7125. – Арк. 1 – 45.

6. Пятидесятилетний юбилей служения в священническом сане протоиерея Андрея Страдомского, 14 мая 1878 г. в г. Чернигове // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1878. – № 21. – С. 267 – 268.

7. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 26. – Часть офиц. – С. 390. У щоденнику сина, Василя Андрійовича Страдомського, зазначено 2 липня як дата смерті батька і 4 липня дата поховання // Власний архів Ю.М. Страдомського.

8. Щоденник Василя Андрійовича Страдомського // Власний архів Ю.М. Страдомського.

1864 год

14 ноября. В субботу попечитель Киевского учебного округа Александр Прохорович Ширинский-Шихматов после ревизии и разбирательства беспорядков, возникших в Черниговской гимназии между наставниками и учениками, посетил Черниговское уездное училище, спросил по трем предметам, в том числе и по Закону Божию, некоторых учеников 3 класса, рассматривал рисунки и особенно одобрил работы ученика Клопота, советовал ему не отставать от рисования и, пробывши в училище ровно час (с 11 до 12), остался довольным порядком и развитостью учеников, благодарил меня, и с смотрителем училища А.Д. Карвасавским отправился в Ланкастерское и женское приходское училища. [...]

1865 год

20 января. Ученик Черниговского уездного училища Александр Юшков, сын священника Черниговской Воздвиженской церкви Александра Юшкова, сперва обучался в Черниговской гимназии в 3-м классе, а потом по болезни (аневризма сердца, страдал около 6 лет) уволен и принят в 1864 г. в 3 класс училища. Во время урока географии, в 11 ч. утра умер в самом классе внезапно, в 17 лет. Похоронен 22 января на погосте Вознесенской церкви с левой стороны алтаря. Погребение совершено мною с благочинным священником Павлом Зарчинским и бобровицким священником Василием Елланским.

С 1 на 2 февраля 1865 г. в ночь загорелась в Черниговском Елецком монастыре теплая церковь апостолов Петра и Павла, устроенная Филаретом при настоятельских покоях, взамен древней Петропавловской церкви 17 века в особом здании, на

построение которой отпущено из казенных синодальных сумм более 10 000 руб. серебром. Пожар произошел от неисправности печной трубы в алтарной части и при тихой погоде продолжался до рассвета. Монахи так крепко спали, что для входа в монастырь должны были выломать в воротах калитку железными ломami. Иконостас, утварь и из Архиерейского дома мебель и всё имущество вынесено. Архиерей только что заснул, после своих ученых занятий, а прислуга вся уже спала мертвым сном. К свету архиерей переехал в Троицкий монастырь, но будучи сильно встревожен, не служил литургии, хотя накануне и сделаны были к тому распоряжения. Архиерей на первый раз поместился в келиях эконома, архимандрита Пармена, который в это время был в Харькове на ярмарке. [...]

14 февраля. Неделя сыропустная. Все городское духовенство собралось в Крестовую архиерейскую церковь проститься с владыкою на Св. Четыредесятницу в Вечерне. Пред Вечернею доставлены мною владыке списки с письмами преосвященного Лазаря Барановича к царевне Софии Алексеевне, при которых он посылал к ней и книжицу «Боги поганские», сочиненную Галятковским, с росписью вещам, вывезенным из Новгород-Северского Спаского монастыря во время Самозванца Отрепьева, и с речью моею, говоренной 8 июля 1859 г. при первом служении преосвященного владыки в соборе. Владыка позвал меня к себе в кабинет, где я пробыл около получаса, пока позвонили к Вечерне. [...] Когда я вышел от владыки, духовные наши, видевшие как владыка позвал меня к себе, не пригласив никого из бывших в доме его 3-х архимандритов, неприязненно косились на меня, кроме протоиерея Пучковского, с которым я вместе ехал до собора. [...]

10 марта. В 8 ч. утра в соборе ударили набат, загорелся потолок в гимназическом пансионе, но пожар погасили; сломали только в одной комнате потолок.

19 марта. В 6 ч. по полудни был я у преосвященного архиерея Филарета; доставил ему пять переписанных мною, неизданных еще грамот преосвященного Лазаря Барановича о построении Нежинской греческой церкви, одну грамоту св. Феодосия Углицкого о построении млина между Надиновкою и Копачевым на р. Смоленке, письмо Рувима, епископа Нишевского, к Никодиму, митрополиту Придренскому и список сочинения Сильвестра Кулябки, не изданных, для печатаемого им нового издания «Обзора русской литературы». Преосвященный со своей стороны говорил мне, что он имеет на латинском языке письма преосвященного Феофана Прокоповича и Платона, митрополита Московского. Между последними есть одно о Тимофее Щербацком, который по не ясным намекам пользовавшего его доктора, умер при помощи медицинского злоупотребления за участие в переписке с митрополитом Ростовским Арсением Мациевичем, по делу об отобрании церковных имуществ. Я говорил, что в этом согласен был с ними и убиенный Амвросий Зертис-Каменский, о чем я и читал где-то; но преосвященный отвергал это, говоря, что Амвросий был сторонник Высочества и правительства. Так продолжалась беседа до окончания звона к Утрени, на акафист Похвалы Пресвятой Богородицы. – Бездна ума и познаний! [...]

28 апреля. В среду преполовения вечером был я у Александра Ивановича Ханенко, пана доброго и умного; вскоре пришел туда и председатель Казенной палаты Тилен; втроем мы ушли в кабинет; я сидел в камилавке. Первее всего Тилен сделал замечание, что он нигде не видел священников в камилавках в обществе, как только в Чернигове и Смоленске. Ответ мой был ему: «Вероятно, потому священники носят их всегда в этих местах, что не пренебрегают и дорожат милостями Государя». На рясе у меня был и орден Св. Анны. Тилен опять прицепился ко мне: «Да в Петербурге и орденов не носят, кроме на службе». Я отвечал ему, что в Петербурге очень много звезд, а где много света, там свет маленькой свечки не заметен, а где нет столько света, там и свечка бывает не лишнею. И смех, и досада! А кажется, и благочестивым человеком, и в церкви часто бывает, да пересуды бабские! [...]

9 июля. В 6 ч. вызвал к себе архиерей и поручил мне переписать Дневник Николая Даниловича Ханенка за 1732 и 1733 годы.

5 сентября. Доставил владыке 6 листов переписанного Дневника Ханенка.

7 сентября. Выехал архиерей в Домницкий монастырь на храмовый праздник в 9 часов утра.

11 сентября. В 5 часов пополудни отнес владыке и другую часть Дневника Ханенка за 1732 год, оконченного перепискою. (Тетрадь в 7 листов).

16 сентября. Четверток. Перешли жить в свой дом, купленный у о. Тимофея Случевского. Из квартиры (в доме О.В. Кузимовского) рано отнес архиерею последнюю тетрадь (в 6 листов) Дневника Н.Д. Ханенка за 1733 г., и ради имени дочери Людмилы, просил архиерея за зятя своего о. Гавриила об оставлении его в покое на настоящем его месте в с. Степановке.

19 сентября. Отнес преосвященному список лиц духовного звания Черниговской епархии, которые пострадали в царствование государыни Анны Иоанновны, а освобождены при правительнице Анне Леопольдовне и императрице Елисавете Петровне, составленный мною. Возвращаясь из Троицы, повстречался с соперником зятя, священником Иоанном Миславским, и выговаривал ему за его нападки на зятьнее место.

25 сентября. Суббота. По случаю тезоименитства губернатора кн. Сергея Павловича Голицына и привода к присяге губернских гласных о беспристрастном выборе преосвященный служил в Преображенском соборе. [...]

3 октября. Воскресенье. Освящена домовая архиерейская церковь св. апостолов Петра и Павла, обновленная после пожара, ровно через 8 месяцев. [...]

6 ноября. Суббота. Преосвященный архиепископ Филарет переехал на житье из Троицкого в Елецкий Архиерейский Дом после возобновления сего последнего от пожара. [...]

1 декабря. Среда. Память Филарета Милостивого. В 7 часов утра духовенство черниговское, наставники семинарии, чиновники консистории, некоторые настоятели и одна гамалеевская настоятельница поздравляли преосвященного архиепископа Филарета с днем его ангела; отпуская всех, он сказал эти знаменательные слова: «Дай Бог нам всегда пребывать в любви, и в любви прейти в Вечность». Чрез секретаря консистории пригласил я членов и чиновников консистории на закуску. Это в первый еще раз приглашение, а прежде приходили к закуске без приглашения.

14 декабря. По окончании с вечера утрени в соборе был позван в Троицу к преосвященному, который поручил мне последовавшее к нему отношения от министра народного просвещения Головкина и Черниговского губернатора кн. Голицына по делам о начальных народных училищах для составления ответных проектов; 15 числа после акафиста в Елецком монастыре, преосвященный был в консистории; я докладывал ему написанный мною проект; проект вышел удачный, но какие будут последствия?

1866 год

19 марта. Был в Елецком монастыре на Всенощной, которую совершал преосвященный архиепископ Филарет, получил от него воды, а ему поднес записку мою о писателях духовных и некоторых сочинениях их, не вошедших в «Обзор русской духовной литературы». Сказано: «Спасибо»!

25 марта. Страстная пятница. Я служил Божественную Литургию в теплом черниговском кафедральном соборе вместе с кафедральным протоиереем Пучковским и священником Карпинским. Во время 38-летнего моего священнослужения, и во всем настоящем XIX столетии это в другой уже раз празднуется Благовещение в день Великого Пятка. Именно так приходилось в 1855 году, в бытность мою уже в Чернигове. Придется и еще один раз так праздновать в 1877 году, но Бог знает, придется ли уже праздновать мне? Вечерню служил в 4 часа по полудни, и плащаницу обносил преосвященный архиепископ Филарет. Проповедь говорил наставник семинарии Докучаев. Из текста: Христос пострадал за нас, образ нам оставил, да и мы последуем ему, в которой он весьма резко выставил непрерывную борьбу человека с природою, с миром или другими тварями, и с самим собою и бессилие его в достижение победы, от этой борьбы. Проповедь в духе новой школы, чуть не Ренановской, и пересыпана байроновскою грустью. Но самым отрицанием своим она показывает могущественное действие христианства на человека в его земных страданиях.

6 апреля. Литургию с преосвященным архиепископом Филаретом совершали

архимандриты Евгений, Пармен и Феофил, протоиерей Пучковский и я, и священник Петр Карпинский. После литургии благодарный молебен отправлял на площади против собора с коленопреклонением, после чего колокольный звон продолжался во весь день. Стечение народа было чрезвычайно многочисленное, так что площадь вся сплошь, до шоссе, была покрыта чиновниками гражданскими и военными, солдатами, учениками гимназий и гражданами. Погода была солнечная, только несколько ветреная. [...]

27 апреля. Получено в училище предписание от директора Гудумы, по распоряжению попечителя Киевского учебного округа кн. Ширинского-Шихматова о переводе смотрителя Черниговских училищ Антона Даниловича Карвосовского в Бердичевское 2 разряда еврейского училище смотрителем. В тот же день умер в Богоугодном заведении учитель истории и географии Порфирий Семенович Тищенко от чахотки, не прослужив в училище и года. Но перевод этот вскоре попечителем отменен.

29 апреля. Погребали учителя Тищенко, я и заведенский священник М.П. Копьев, который в своей церкви и литургию служил. Вместе с Тищенко стоял в церкви и другой покойник – поручик Памфил Белозерский; пели литургию один слепой богадельный, который часы читал на память, и несколько больных. Вся эта скорбная обстановка и пение страдальцев поразительно действовали на душу и невольно исторгали из очей слезы, представляя мрачную картинку человеческого ничтожества! [...]

23 мая. В 5 ч. вечера подано мною доношение о вредных, антихристианских книгах, разосланных из министерства народного просвещения для распространения по народным школам; одной под названием: Святая Земля во времена земной жизни Господа нашего Иисуса Христа, и другой: Боярин Матвеев, сочинение Суворина. На другой день дело закипело. [...]

8 июня. Получил письменное приглашение от ректора семинарии архимандрита Евгения к 5-ти часам вечера пить у него чай вместе с преосвященным Иоанникийем, бывшим епископом Кавказским, находящимся на покое в Нежинском Благовещенском монастыре. Он был моим учителем греческого языка, когда я учился в Черниговской семинарии, и в мире именовался Иван Яковлевич Образцов. После того 43 года я не видел его. Он уже старик дряхлый и без всякой энергии, которой, впрочем, у него и в молодости мало было. Ростом он мне показался ниже прежнего; физиономия его приятная, но не симпатичная; борода длинная, клином и седая, лицо бледное и болезненное, беседа вялая, старческая; но для меня приятно было видеть своего наставника и принять от него благословение. [...]

5 июля. Вторник. В 6 ч. вечера представил преосвященному архиепископу Филарету, по его желанию, составленное мною описание села Каменка Городницкого уезда и пил у него чай. Преосвященный говорил о Минском архиепископе Михаиле, для свидания с которым он ездил нарочно в Каменку к Федору Павловичу Рашевскому, не видевшись с ним, как говорил мне, 23 года. Преосвященный Михаил был прежде униатским протопопом. В то же время у преосвященного нашего был глуховский протоиерей Даниил Сочаво для получения ордена Св. Анны 3-й степени; с ним я возвращался из Троицы в свой дом на его лошадях.

17 июля. Вечером был у меня священник Петербургской церкви Департамента Уделов о. Канидий Качановский, сопровождавший по Италии покойного наследника цесаревича Николая Александровича и находившийся при нем во время его кончины. Он имеет золотой кабинетный крест. Повезло же счастье человеку! А ведь кончил только семинарию.

Архимандрит Пармен имеет несчастную привычку, обратившуюся у него в страсть, со всеми низшими и подчиненными ему, за дело и без дела, ругаться и бить. 14 июля он ездил куда-то в город и, сидя сам в фаэтоне, беспрестанно бранил и толкал кучера. Он долго крепился и терпел. Потом увидевши толпу народа возле шинка, который помещается в доме архиерейского лакея Степана Омеляненка, и, не вытерпевши более ругательств и толчков, выхватил из под себя лежавший ремень, отстегал им преподобного отца и, соскочивши с козел, ушел сам, бросив вожжи архимандриту.

Скандалное происшествие это зараз разнеслось по городу. Мне пересказал о нем соборный диакон Александр Чернявский. Известно ли это архиерею? [...]

21 июля. Получил из Округа предписание о переводе директора Гудымы из Черниговской гимназии в Лицей кн. Безбородко и Нежинскую гимназию директором же, а на его место назначен в Чернигов директором инспектор 1-й Киевской гимназии Кустов. [...]

Августа 2 и 3 дня присутствовал я в Межевой палате по делу жителей села Авдевки с жителями хутора Глуздов о спорном сенокосе в урочище Рудках. Положили отослать дело на предварительное решение о правах владения в Черниговский уездный суд. 2-го же августа представлялся вместе с смотрителем и учителями уездного училища в первый раз новому директору Кустову, в квартире прежнего директора Гудымы. Последнего – нет, чем помянуть добрым, хотя и зла особенного не сделал. Человек этот слыл добряком, но, в самом деле, это был фигляр, и личность – себе на уме. Каков-то будет новый? Но первый прием был сух до педантизма.

5 августа. В 6 ч. утра выехал из Чернигова на Борзну преосвященный Филарет для обозрения епархии и освящения церквей в Фастовцах и Дубовичах и новоустроенной в г. Новозыбкове. Но бывший новозыбковский предводитель дворянства Данченко П.Г., видевшись со мною у раки Св. Феодосия сего же числа вечером, говорил, что новозыбковская церковь не готова еще к освящению.

9 августа. В 11 ч. ночи протоиерей Ермолай Трасницкий, посланный из Конотопа в Чернигов, разбудил меня, стуча в окошко. Вошедши в дом первые слова его были: вот о. протоиерей, худую весть привез я вам. На вопрос мой какую? Он отвечал: владыка наш умер в Конотопе. От чего? От холеры; я его оттирал, и теперь еще руки горят от перчиковки. Как же это случилось? А вот как: на Преображение мы служили в Борзне, и преосвященный произвел благочинного Исаенка в протоиерея. 7 числа освящали церковь в Фастовцах. 8 числа выехали в Конотоп. На дороге архиерей пять раз выходил из кареты; у него сделался понос. В Конотоп приехавши, архиерей осмотрел две церкви, потом заехал на квартиру к протоиерею Ивашутичу и слег в постель. Ему делалось всё хуже и хуже. Поехали за лекарем; уездного не было, а пришел вольнопрактикующий полковой, опытный лекарь; последовали рвоты, и лекарь по качеству рвот предсказал, что исход болезни должен кончиться если не холерою, то она перейдет в тиф, впрочем, прописал какие-то лекарства. Это было в 7 ч. вечера. Потом сделались корчи. Стали преосвященного оттирать, но всё было напрасно. Рассудили совершить над больным елеосвящение. Во время елеосвящения преосвященный уже был в изнеможении и только молился: Господи помилуй меня грешного. Потом весь охладел и два часа был уже почти без чувств, а в 3 часа утра 9 числа скончался.

Во время этого рассказа я успел одеться и вместе с протоиереем отправился к полицмейстеру просить его, чтобы он или сам отправился в Троицу со мною или отправил своего чиновника. В это время дежурным в полиции был надзиратель Бучинский, которого полицмейстер и отправил со мною. В конце 12 часа ночи прибыли мы в Троицу. Протоиерей достучался и нам отварили ворота. Архимандрит Пармен спал уже, но его разбудили. К архимандриту Пармену вскоре прибыл и ректор семинарии архимандрит Евгений. Потом приехал протоиерей Пучковский и отряженный губернатором старший советник Бялецкий. За тем все мы приступили к опечатанию Архиерейского Дома, ризницы и свечной кладовки. Составили два акта, и в половине 4 часа разъехались. Тогда же составили телеграмму в Св. Синод с донесением о смерти преосвященного и с прошением распоряжения о погребении. Телеграфировать взял на себя ректор семинарии. Замечательно, что во время кончины преосвященного архиепископа Виктора, последовавшей в ноябре 1803 г., в течении 63-х лет, ни один архиерей из его приемников не умирал в Чернигове, и все унесли с собою добрую память паствы в другие места.

10 августа. В 7 ч. утра собрались в консистории все члены, кроме протоиерея Дорошенка, за отсутствием из города, и иеромонаха Георгия, за болезнью, и положили определение о дальнейших распоряжениях. Того же числа получен ответный

телеграмм из Петербург за подписью управляющего канцелярией обер-прокурора Св. Синода Авчинникова о назначении Киевского викария, епископа Парфирия для погребения преосвященного Филарета.

11 августа. Дальнейшее распоряжения по предмету погребального церемониала по консистории, и о прочем по этому же случаю. Среди занятий начальника губернии, кн. Сергея Павловича Голицына посетил консисторию для согласительных совещаний о погребении.

12 августа. Сняли печать с архиерейских покоев для освобождения некоторых из них к приему преосвященного Парфирия. Преосвященный Филарет, в мире Димитрий Григорьевич Гумилевский, сын священника, родился в с. Конобееве Тамбовской губернии, Шатского уезда 1805 года, октября 12 д. Окончил курс учения в Тамбовской семинарии и отправлен в Московскую духовную академию, в которой принял монашество в VII курсе, и окончил свое образование в сане иеромонаха в 1830 г., вторым магистром. [...]

13 августа. В 9 ч. по полудни приехал в Троицкой Архиерейский Дом преосвященный викарий Киевский Парфирий, епископ Чигиринский. [...]

15 августа. Преосвященный Парфирий служил литургию в Елецком монастыре в храмовой церкви. В сослужении с ним находились ректор семинарии архимандрит Евгений, архимандрит Феofil, я и три иеромонахи. Архимандрит Пармен не служил, оказавшись больным. После литургии ректор и я ездили к преосвященному Парфирию в Троицкий архиерейский Дом. Преосвященный Парфирий угостил нас чаем, поговорил опять немного и отпустил. Заметно, что у преосвященного нрав брезгливый и много желчи. С первого раза ему многое в служении не понравилось. Осуждал певчую и невежество диаконов.

17 августа. Среда. Окончен перепискою составленной мною некролог преосвященного архиепископа Филарета, и в 12 ч. отправлен в редакцию «Трудов Киевской духовной академии» (казенным текстом с рукописною латинскою риторикою, чрез консисторию). В ночь против этого числа гроб преосвященного Филарета находился в церкви с. Жуковки.

Холера в Чернигове усиливается, особенно между евреями. В эту ночь скончалась от холеры дочь секретаря консистории А.А. Корнуха Ольга, на 10-м году возраста; премилое дитя.

Не помню, чтобы головня поражала так кукурузу, как в настоящее лето, и вот уже второй случай смерти, который последовал после кушанья кукурузы. После нее сделалась холера и у комиссионера Нежинцова, умершего 15 августа.

18 августа. Сегодня окончился мне 61-й год жизни, и начался 62-й, а сверстник мой по летам и даже младший меня преосвященный архиепископ Филарет уже в гробе!

Сегодня привезено в Чернигов и тело усопшего преосвященного Филарета. Гроб его с колесницею и сопровождающею его процессиею перевезен на пароме по Нежинскому тракту в 10½ часов. Здесь его встретила его процессия из города, и немедленно двинулась по программе погребального церемониала, при сем прилагаемого в печатном экземпляре, в дополнении которого последовали некоторые перемены. Именно: панагия несена, вместо меня, ключарем протоиереем Василием Кизимовским, а мною несен крест вместо протоиерея Дорошенко, который не захотел участвовать в этой церемонии, по болезни. Колесницу везли сперва лошади, накрытые траурными попонами, а потом народ на себе, по усиленной просьбе дозволить ему это, и гроб, заключавший в себе до 40 пудов весу, не был несен священнослужителями, а везен на колеснице народом до самого собора, только в собор внесло гроб духовенство. Впрочем, в исполнении дело вышло гораздо лучше, чем в печати. Порядок был во всем отличный, несмотря на многочисленные толпы народа. Губернатор был от этого в восторге и везде сам распоряжался. Хвала и честь ему, и праведное воздаяние от Господа Бога за усердие, оказанное им Св. Церкви в лице усопшего.

19 августа. Служил я раннюю литургию в теплом соборе с священниками Колесниковым и Афанасием Сочавою и диаконом м. Олишевки Нещеретовым. Во время херувимской песни, в 7 ч., прибыл в Спасский собор преосвященный Агафан-

гел, проезжавший чрез Чернигов из Вятки в Житомир, куда он переведен на место преосвященного Антония. В соборе отслушал литию по покойному преосвященному Филарету и поехал на извозчике в Архиерейский Дом к епископу Парфирию. Там он, говорят, пробыл около часа. После поздней литургии, совершаемой преосвященным Парфирием с 5-ю архимандритами, 2-мя протоиереями и 1 священником соборне, в 11 часов началось отпевание усопшего преосвященного. Речь при погребении говорил протоиерей П. Зарчинский. Мне она понравилась лучше вчерашней речи священника Диаконова, а проповедь на литургии говорил ректор архимандрит Евгений. При опущении гроба в землю речь говорил инспектор семинарии иеромонах Вениамин, но мне не пришлось ее слышать. Церемония кончилась в 2 часа.

Пармен и сегодня не участвовал в церемонии; встречал процессию в Троице иеромонах Антоний с братиею. При погребении преосвященного находился управляющий Межевым корпусом, сенатор, генерал-лейтенант Гедеанов, прибывший в Чернигов с своими адъютантами для ревизии Межевой палаты.

21 августа. В 9½ ч. утра выехал из Чернигова в Киев епископ Парфирий. Вчера в 8 ч. вечера я получил от него напутственное благословение и поднес ему в дар книжицу Чернигов. Сегодня отослал в Вильно, г. Говорскому, издателю журнала «Западный вестник», другой экземпляр некролога преосвященного Филарета, не сколько исправленный и пополненный одним замечанием.

22 августа. Совершил в училище молебствие с водоосвящением пред начатием учения.

25 августа. Отправлены на почту еще два экземпляра некролога преосвященного Филарета, один в редакцию «Ведомостей» и «Современной летописи»; другой в Харьков в редакцию журнала «Духовный вестник». В этот же день прислан из губернской типографии № 197 «Сына отечества» (20 августа 1866 г.). В этом номере помещен также некролог покойного, перепечатанный из «Северной почты». Конечно, что некролог этот был сообщен в «Северную почту» губернатором. Но кем он писан? Кажется, ректором семинарии архимандритом Евгением, по прозванию и делам Шерешалого.

В этом некрологе передается какой-то малоизвестный рассказ, что преосвященный Филарет никогда не отдыхал, спал 5 – 6 часов ночью, и до того расстроил свои физические силы, что в последнее время мог писать только лежа на постели. Неправда! Преосвященный отдыхал иногда после обеда, писал сидя на диване, или стоя, а в постели лежа писал он только в болезни, которая частенько уже стала одолевать его.

27, 28 и 29 дня архимандрит Феофил и я занимались приведением в известность состояния Ильинской типографии, пожертвованной покойным преосвященным Филаретом в пользу Ильинской обители. Первые два дня прошли без успеха в занятиях, потому что при типографии не было инвентарной книги и никаких почти письменных документов. 29 августа помощник секретаря консистории А.С. Миткевич доставил ко мне в дом в 1-м часу по полудни инвентарную книгу, бывшую у ректора семинарии архимандрита Евгения. В 3 ч. приступили к делу и по описи поверялась вся принадлежность типографии. Скоропечатная машина Волского работы мастера 3 иглы, превосходной конструкции, заплачена 2929 руб. серебром, ручной станок хорошей конструкции, 400 руб. Как машина, так и станки для производства работы находятся во всей исправности и целости. Литпеер и других принадлежностей прессы 209 руб. 8½ коп.

Я окончил работу в 6 ч., а архимандрит Феофил часа за полтора пред этим удалился в свое жилище. Холера усиливается. Сегодня умер от холеры ученик гимназии В. Годиля-Годлевский и чиновник Палаты государственных имуществ Працик, зять письмоводителя гимназии Вакуловского.

2 сентября. Холера сильно свирепствует в Чернигове, особенно между евреями. Говорят, что в оный день умирает их душ до десяти. Не щадит она и христиан, но последние больные болеет только, и выздоравливают. Вчера умерла знакомая наша – Варвара Успенская, а ночью едва спасли жену священника Колесникова.

Вчера подан в консисторию доклад о последствиях поверки состояния Ильинской

типографии, писанный мной 31 августа. Тогда же подал и рапорт о возвращении мне собственных моих книг и рукописей, данных мною покойному преосвященному Филарету по его требованию, для его надобностей и не возвращенных мне. [...]

Из губернской типографии прислан мне от смотрителя типографии Федора Платоновича Платонова некролог покойного, составленный одним из почитателей его, именно секретарем статистического комитета Александром Матвеевичем Лазаревским. [...]

6 сентября. Вторник. Рано утром скончался от холеры добрый наш знакомый Елпидифор Богуславич-Гонтковский, учитель немецкого языка в Черниговской гимназии. Покойный много переиспытал в своей жизни превратностей. Он был родом из Галиции; воспитывался в Краковской Академии, потом вступил в монашеский Орден Базилиан и был ксендзом на приходе в Западном крае. Во время воссоединения униатов удален из своего прихода и помещен в Киево-Братский монастырь. Там он ходил в академические аудитории и слушал лекции Православного богословия, питая себя надеждою, что ему дадут православный приход. Но когда ему, как монаху, в этом отказали, он снял с себя монашество, принял православие, и был несколько времени в Университете Киевском при библиотеке. Потом он определен был в Острогское дворянское училище учителем. Из Острога перешел на такую же должность в м. Полонное, а оттуда перевелся в Черниговскую гимназию, в которой не дослужил только 3-х месяцев до 25-летнего срока. Покойный был бездетен, но принял себе, вместо дочери, бедную, по его словам, сироту. Но к православию он не был искренно предан, и посещал чаще костел, нежели православную церковь. Соплеменников своих он горячо любил, и у него было сборище их.

11 сентября. Воскресенье. После окончания Божественной литургии в кафедральном соборе ректор семинарии, архимандритом Евгением с протоиереями Евфимием Пучковским, Стефаном Дорошенко, мною и Павлом Зарчинским совершено была на Соборной площади общественное молебствие с водоосвящением, положенное на время губительства и о престании смертоносной язвы, и потом крестный ход вокруг Чернигова чрез Красный мост на Круглую площадь. На этих обоих местах совершены были литии с коленопреклонением и окроплением священою водою. Потом по Старопетербургской дороге, оттуда мимо дома полковника Корпуса жандармов Шульговского, чрез луг и Стрижень, около дома слесаря Базилевича, затем по Гончей улице и поворотили на улицу, идущую возле костела, наконец, вышедши на шоссе, останавливались на Базарной площади с литиею, и по Елецкой улице поворотили к Собору. У ворот соборной ограды иконы Божией Матери Троицкой и Елецкой и Святителя Николая из Троицкого монастыря понесены в свои места. Крестный ход начался в 10½ и окончился в 1 ч. 10 мин. В Крестном ходе участвовало всё городское духовенство, архимандриты Пармен и Феофил и братия Троицкого и Елецкого монастырей. Соборяне служили в ризах, известных под названием «китайских» или «Владимировских», а ректор в «козелецких лазаревых» с золотошвейным оплечьем. [...]

17 сентября. Поминовение сорокадневное по преосвященном архиепископе Филарете в соборе, в обоих монастырях, в семинарии и во всех городских церквях. Сего же числа вечером скончалась от холеры вдова генерал-лейтенанта Феодосия Петровна Свечина, урожденная Корицких, а по первому мужу – Гиндиус, на 69 году от рождения.

18 сентября. Получено из Санкт-Петербурга по телеграфу разрешение от обер-прокурора С. Синода распустить семинаристов по домам. Заболел у нас на квартире холерою гимназист Петр Чернушевич, но выздоровел.

19 сентября. Понедельник. Погребение Свечиной в Троицком монастыре под церковью. В погребении участвовали 3 архимандрита: Евгений, Пармен и Феофил, я и приходской священник Павел Соколов, он во время литургии говорил и надгробную речь. Мне дано 35 руб., да после Елеосвящения над покойницею (16 числа) 6 руб. [...]

24 сентября. Получены из Св. Синода в консистории два указа: 1) о разборе бумаг покойного преосвященного Филарета, и 2) о доставлении сведений по прошению

жителей дер. Касич о построении храма в Касичах с образованием самостоятельного прихода. Поминование у секретаря консистории по дочери Ольги. Ляхнуцкий здесь возстал против определения консистории о разрешении Кекуватову вступить в брак с Комаровскою, признавая свойство их не дозволительным для брака. Я просил его перестать о том толковать, о чем рассуждали горячо и в консистории. [...]

3 октября. Получен мною из училища № 33 «Северной летописи», в котором 25 сентября напечатан составленный мною некролог преосвященного Филарета, с некоторыми упущениями против оригинала. В этот же день директор Кустов посетил в первый раз училище и был у меня на уроке в 1-м классе. [...]

10 октября. Понедельник. В день именин дочери Евлампии получено из Харькова от издателей журнала «Духовный вестник» 8 книжек этого журнала, в которых помещен в августовской книжке некролог преосвященного Филарета, в таком виде, как оный составлен мною, без искажения сокращением, как это сделано в «Современной летописи».

16 октября. Воскресение. Прощение с инспектором семинарии иеромонахом Вениамином (Смирновым), который, прибывши в Чернигов из Воронежа на эту должность и пробывши в ней четверть года, переведен на ту же инспекторскую должность в Псковскую духовную семинарию, а на его место назначен сюда из Вильна архимандрит Модест (Стревицкий). О. Вениамин родом из Тарусского уезда Калужской губернии, сын священника, нрава был очень кроткого и уживчивого, чрез что он, при хорошем даре слова в проповедничестве, заслужил общую любовь и уважение. Прощальный обед давал ему ректор архимандрит Евгений, которым и я приглашен был письменно.

21 октября. Пятница. Отдал ректору семинарии статью свою «Эпизод из семинарской жизни первой половины XVIII в.» для напечатания в «ЧЕИ» (3 листа). [...]

25 октября. При разборе бумаг покойного преосвященного Филарета мною нашлось отношение к нему Константинопольского музыкального общества, писанное на французском, от 30 ноября 1863 г., в котором оно, величая его митрополитом Черниговским просило покойного принять на себя звание почетного члена этого общества и прислало ему на это звание диплом; но диплома не оказалось. [...]

7 ноября. В 4 часа утра скончался столоначальник консистории, заведываемого мною 4-го стола, титулярный советник Владимир Герасимович Альфонский, внезапно, от аневризма. Человек был он добрый, честный и благородный, что составляет крупное изъятие из консисторских приказных. Господь да упокоит его в Царствии небесном. [...]

12 ноября. В 12 ч. ночи получен Антоном Даниловичем Карвасавским из Санкт-Петербурга от архимандрита Новгород-Северского монастыря Вассиана телеграмм, коим он извещает о назначении своем в Екатеринбург епископом и о перемещении на Черниговскую кафедру Оренбургского архиерея Варлаама. [...]

20 ноября. Получен в консистории указ об определении на Черниговскую кафедру Варлаама, епископа Оренбургского.

29 ноября. Ночью обворована в Архиерейском доме кладовая свечного завода чрез взлом окошечной решетки из сада. Уворовано белого воска 48 короваев, около 50 пудов. Осматривал 29 числа я, протоиереи Кизимовский и Шугаевский с секретарем консистории, который, забрав с собою бумаги по сему делу и не заезжая в консисторию, отправился домой! Определение составляли без него. С сего числа начали присылать из Синода бумаги на имя преосвященного Варлаама. [...]

21 декабря. Окончил обзор синодика, составленного в Черниговском коллегииуме 1737 г., ноября 12 д. для истории духовной семинарии.

1867 год

13 января. Пятница. Исправляющий должность директора Черниговской гимназии Николай Панкратович Кустов посещал Черниговское уездное училище. В 11 ч. я застал его в 3-м классе, где он спрашивал ученика Дорошенка по русской грамматике и диктовал из книги для разбора задачу. Потом спрашивал из пространного катехизиса. Ученики отвечали довольно удовлетворительно. Филипповский же разрешал

вопросы довольно толково и бойко. Один только Дудко замялся и отвечал плохо, не впопад. [...]

26 января. Четверток. В 4 ч. ровно по полудни прибыл в Чернигов, прямо в Борисоглебский собор, Черниговский архипастырь епископ Варлаам, по тракту из Нежина, куда он прибыл 24 числа вечером. После встречи в соборе, духовенство градское и некоторые приехавшие благочинные и сельские священники представлялись преосвященному в Троицком Архиерейском Доме. Речей, которые приготовлены были протоиереем Пучковским и мною, владыка не принял ни в соборе, ни у себя в Доме. После первых слов моих: «Велик был подвиг Твоего странствования к нам», которыми началась речь моя, он тотчас остановил меня следующими словами: «Да, только вашими молитвами я добрался к вам»; потом пригласил всех сесть, а отпуская духовенство, сказал остаться у него ректору и инспектору семинарии и членам консистории. Просил быть ему усердными помощниками в делах и соблюдать строгую справедливость и отеческую любовь. Это была главная тема его первой беседы с нами. Дай Бог, чтобы наставление его пало на сердце, подобно семени, павшему на доброю землю. Не знаю почему, но когда сказана была ректором моя фамилия, владыка сказал: я знаю.

29 января. Воскресенье. Преосвященный Варлаам имел первое служение в Чернигове в теплом Борисоглебском кафедральном соборе. Сослужащими были архимандриты Евгений, Модест, Пармен и Феофил, кафедральные протоиереи Пучковский и я. После литургии говорил проповедь, которою приглашал паству свою споспешествовать ему в деле служения его молитвою и почитать пастырей и наставников духовных. Рукоположил в диакона ученика, окончившего семинарское учение Василия Бучинского, который назначен на священническое место в с. Великом Листвене Городнянского уезда еще преосвященным Филаретом. Сего же числа в 10 ч. утра умер в Новозыбкове сын Всеволод от удара, вследствие сильных душевных потрясений на служебной и в домашней жизни. В первое время своей жизни он впал в малодушие, и вследствие бывшего уже с ним удара, в ослабление умственных и моральных отправлениях. [...]

22 февраля. Среда. Преосвященный епископ Варлаам был в первый раз в Елецком монастыре, читал акафист, посетил консисторию. Члены были все, кроме прот. Пучковского и иеромонаха Георгия. Бегло просмотрел докладные реестры. После отъезда его из консистории вскоре началось затмение солнца. Это было в половине первого часа. Это затмение в Чернигове не было полным кольцеобразным, а только внизу нить света разрывалась и закрывалась нитью.

26 февраля. Воскресенье. Послан мною в Москву при письме директору астрономической обсерватории на Пресне Богдану Яковлевичу Швейцеру фотографический снимок затмения, виденного в Чернигове 22 февраля с печатным изложением наблюдений, сделанных об этом явлении в Чернигове и собственных моих замечаний. [...]

1 марта. Резолюциею епископа Варлаама на докладе консистории от 28 февраля за № 4435. Как срок представления к наградам настоящего года уже истек, то ходатайствовать о награждении священника Борданоса орденом Св. Анны 3 степени и Левицкого камилавкою и протоиерея Страдомского палицей, если не встретится по времени препятствия, при первом будущем представлении к знакам отличия духовных лиц здешней епархии, именно в октябре или в ноябре месяце сего года.

12 марта. Воскресение. Служил преосвященный Варлаам в теплом Борисоглебском соборе, сослужащими были: архимандрит Феофил, протоиерей Пучковский, я и священник Карпинский. Рукоположены во священника Малиновский и в диакона – Величковский. Посвящены в стихарь 5 семинаристов класса Богословия. Проповедь говорил священник Русанович. Сего дня после обеда было открытие в семинарии Воскресной школы. Вечером отвез я ректору семинарии архимандриту Евгению тетрадь в 57 стр. перевода моего писем к преосвященному Лазарю для напечатания в Епархиальных Известиях. Приняты, по видимому, охотно; и проведен вечер назидательно, в чем участвовал и инспектор семинарии архимандрит Модест.

17 марта. Раковой день для приближенных покойного преосвященного Филаре-

та. Го́да за три пред сим изгнанный письмоводитель Ришков выехал в этот день из Чернигова в Харьков, а сего 1867 г. в этот же день архимандрит Пармен подал прошение, а 18 числа уволен от должности эконома Архиерейского Дома, а на его место определен эконо́м козелецкий архимандрит Феодосий. На мою долю опять пришлось сдавать и поверять Архиерейского Дома имущество и ризницу. [...]

29 мая. Исправляющий должность директора училищ Николай Кондратьевич Кустов прислал штатному смотрителю Черниговского училища ученику Антону Даниловичу Корвасовскому предложение за № 994 следующего содержания: г. Управляющий Киевским учебным округом, вследствие представленного мною, предложением от 26 сего мая за № 2505, дал мне знать, что он уволил от службы законоучителя Черниговского уездного училища протоирея Андрея Страдомского за выслугою лет. Вследствие сего, предлагаю Вашему Высокоблагородию объявить об этом г. Страдомскому и выслать ко мне аттестат о службе его вместе с ведомостью об испрашиваемой ему пенсии. Объявлено мне 1 июня, а 10 числа доставлен мною г. смотрителю переписанный на гербовом рублевом листе аттестат. Переписывал чиновник консистории Семен Федорович Кладкевич. [...]

14 июля. Пятница. В 9 ч. преосвященный Варлаам, епископ Черниговский, выехал для обозрения епархии. [...]

7 августа. Наследниками к имуществу, оставшемуся после преосвященного архиепископа Филарета, признаны Черниговским уездным судом сыны родного брата его, диакона Василия Григорьевича, священники Иоанн и Димитрий Гумилевские и Григорий Малеевский. Кроме из заявляли еще свои права жена заштатного священника Ивана Белоусова Анастасия Васильева, урожденная Гумилевская, так же священник Александр и сестра его священническая дочь Любовь, дети Алексеевы, Орловы, но они не включены уездом судом в число наследников. [...]

12 сентября. В 5 ч. по полудни педагогическое собрание в семинарии, похожее на квартет Крылова и кончившийся разладом и закрытием собрания при самом начале его. Председатель начал собрания такими вопросами, которыми бы следовало его окончить, оставя самый насущный вопрос о приеме учеников в семинарию, а член от духовенства священник Юшков предоставил себе право один за всех говорить и не совсем прилично. [...]

30 сентября. Глубокое уныние и трепет поразили меня. Сегодня свидетельствовали в консистории священника с. Кагарлаков Симеона Балабайко, 62 лет, о неспособности которого к продолжению должности жаловались преосвященному прихожане. На вопрос мой о лицах Пресвятой Троицы, он не мог поименовать Ипостасей Божества в должном порядке и не мог отвечать о различии Ипостасей. До какой степени невежественно и беспечно еще у нас духовенство!

26 октября. Четверг. Часто приходится мне выслушивать неудоборазрешимые вопросы: что это за курганы возле Троицы в Чернигове? (Их там великое множество). Сегодня, бывши в Троице, я усмотрел, что один курган, близ самого монастыря на северо-западном углу рощи, самый крайний, против юго-восточной башни ограды, разрывают монастырские рабочие для добавления кирпичного щебня под фундамент монастырской бани, и щебня этого выкапывают много. На первый раз это может служить удовлетворительным ответом за один этот курган. Когда строилась Троицкая колокольня, оставалось много кусков битого кирпича, негодного в кладку стен, их свозили в одно место, как при постройке колокольни, так и при возведении других кирпичных монастырских зданий. Из этих обломков образовался курган, прикрытый землею и поросший травою. Но это еще не ведет к такому же заключению о многих других курганах в самой роще и возле нее, на поле. По крайней мере, в других (не многих) курганах, разрытых до половины, и следов щебня нет. Хорошо б было разведать задачу разрытием других курганов с чисто научною целью.

После служения 22 ноября преосвященным епископом Варлаамом в теплом черниговском кафедральном Борисоглебском соборе, он не служил уже более в нем (долгое время) в декабре месяце ни один раз, по причине болезненного своего состояния. Но продолжал ревностно заниматься епископскими делами. 20 декабря

вечером ему сделалось худо; у него последовало онемение, или параличное состояние правой стороны тела. Но в этот день он занимался делами и дал несколько на бумагах резолюций. 21 декабря он исповедовался и причащался Святых Таин, и дал консистории чрез своего письмоводителя Лисовского словесное приказание, принимать все бумаги на имя преосвященного адресованные и не присылать ему на рассмотрение и решение дел консисторских. На случай смерти словесно завещал погребсти его в Спасском кафедральном соборе.

29 декабря. В 10 ч. вечера получены в Черниговской духовной консистории телеграмм от обер-прокурора Св. Синода, которым предписывается консистории, по рассуждению Св. Синода на случай болезни преосвященного епископа Варлаама исполнять дела на основании 335 статьи Устава духовной консистории и принимать все бумаги на имя преосвященного, кроме секретных и конфиденциальных, до выздоровления преосвященного.

1868 год

14, 15 и 16 января. Такие были морозы, каких я во всю жизнь свою не припомню. В городе термометр показывал 29 ниже нуля, но в поле, полагаем, ниже 32-х. Говорят, что в эти дни находили замерзших зайцев, сорок и ворон. В городе птички залетали в сени, на чердаки, в слуховые окна и прятались под стрехи домов. В эти дни был съезд выборных от духовенства Черниговского училищного округа для совещаний об организации нового училищного правления по другим училищным делам. Из 31 выборных депутатов приехало в Чернигов только 21 человек, прочих положили оштрафовать за неявку 5 рублями с каждого. У нас все начинания страхами и штрафами; но истинная любовь гонит страх и взыскания. Когда же доживем до этого? Не выгоднее ли заплатить 5 руб., чем жертвовать, если не жизнью, то носом, руками или ногами. Но что в подобном случае и при подобных обстоятельствах, захочет ли ехать в собрание для общественных дел? Этого еще мало: и добрые начинания духовенства, переменить всё известное ему худое, не удалось. Больному владыке благонамеренные действия съезда не пришлись по сердцу, и интриги взяли верх над пользою общего. [...]

28 января. Воскресение. Служил в Борисоглебском соборе, после литургии посещал больного церковного старосту Александра Сидоровича Сорокина. Где есть мирское пристрастие, где есть привременных мечтание? Едва мог узнать старика, так болезнь изменила его. Он не мог внятно говорить, потому что мучительная болезнь: рак связал язык его, но старался казаться бодрым. Прощанье его было со мною самое трогательное: он благодарил меня за посещение, облобызал меня, крепко, крепко пожал руку, и слезы выступили из очей. Он сел против зеркала, а у меня сильно забилось сердце. Подобных трогательных минут не следует забывать. Они должны все напоминать нам наше непреложное назначение и приготавливать к нему.

19 марта. Утром выдавал по указу консистории некоторые вещи из имущества покойного преосвященного архиепископа Филарета наследникам его. Вечером был в заседании семинарского правления, а после заседания был у о. ректора – архимандрита Евгения и получил от него из редакции Черниговских Епархиальных Известий за статьи мои, напечатанные в оных в 1867 г. 223 руб. 72 коп.

26 марта. Вторник. Послал письмо в Вильну к Ксенофону Антоновичу Говорскому с моим переводом Ответа преосвященного Георгия Конисского на голос обывателям (польский памфлет, подкинутый на Сейм 1786 г.) для напечатания в Вестнике Западной России.

27 марта. Среда. Подал сам на почту: в Витебск епископу Савве благодарственное за присланные мне книги его сочинений; отцу Василию Волковичу с посылкою книг: Святые южных славян, № 4 ЧЕИ 1868 г. и 2-х брошюр; в Петербург к о. Канидию Качановскому с поздравлением с праздником Воскресения Христова и в Москву к редактору «Душеполезного чтения», о. Алексею Ключареву с списками с 4-х писем преосвященного Филарета, митрополита Московского. [...]

10 мая. В 8 ч. утром пред литургией был у меня старинный знакомый мой, полковой священник о. Иоанн Пятибоков, отличившийся храбростью во время войны 1853 – 1856 гг. и получивший орден Св. Георгия 3 степени, когда он был священником

Могилевского пехотного полка, а теперь переведенный из Прилуки в Киев, в Оренбургский пехотный полк и благочинным 27 дивизии, проездом туда чрез Чернигов с семейством. Слушал литургию в соборе Спасском. Я поднес ему 2 просфоры. Жена его Наталия Авксентьевна не была у нас.

20 мая. Понедельник. Святого Духа, в 7 ч. утра скончался церковный староста Черниговского кафедрального собора и бывший городской голова, купец Алексей Сидорович Сорокин, много потрудившись на пользу святого храма. Долго покойный страдал в болезни своей, слишком тяжелой. С невероятным мужеством перенес в Киеве операцию, но ничто не помогло. Он умер почти голодною смертью и едва мог говорить. Это была болезнь рака на горле. День его кончины был в день тезоименитства.

7 и 8 июня. Занимался я с профессором семинарии А.В. Розовым и наставником Федором Ивановичем Дмитриевским передачей в семинарию книг собственной библиотеки покойного преосвященного архиепископа Черниговского Филарета, пожертвованных наследниками его в семинарию. Одна перекладка их из ящика в ящик производилась два дня сряду без отдыха. Всех ящиков передано девятнадцать. Есть много книг редких и дорогих. Есть и Острожская библия, – первая печатная на славянском языке. Печать похожа больше на хорошую скоропись. [...]

22 июня. В 7 ч. вечера прибыл в Чернигов Курский епископ Сергей на обратном пути своем из Киева и остановился в Архиерейском Троицком Доме. 24 числа, в воскресенье, после литургии, был в обоих соборах. Особенно хвалил архитектуру Преображенского собора, а в теплом со вниманием рассматривал мозаичную икону Святителя Николая. Сделал замечанье, что углубление кивота много лишает в ней света и выразительности. Поклонился месту погребения преосвященного Лазаря Барановича и в пещере коленопреклонно выслушал литию при раке Святителя Феодосия, которую отправлял иеромонах Терентий, прилагался к мощам угодника и поклонился месту погребения епископа Амвросия Дубневича. В большом соборе, когда он спрашивал ходы на хоры, а я сказал, что туда ведет крутая лестница из башни, преосвященный Сергей, обратясь ко мне, с улыбкою сказал: старичкам трудно в гору подниматься; на что я отвечал: а еще тяжелее вниз сходить. Из собора преосвященный Сергей поехал в семинарию, а вскоре возвратясь оттуда и отобедавши с нашим владыкой, у него в Архиерейском Доме, пред вечером выехал из Чернигова в Курск. Фамилия преосвященного Сергея Ляпидовский.

22 июля. Ровно восемь месяцев прошло с того времени, как преосвященный Варлаам последний раз 22 ноября 1867 г. служил в кафедральном соборе, но сегодня после своей болезни, он в первый раз явился на служение в Борисоглебский собор, и прежде всего, пред литургией, поклонился мощам святителя Христова Феодосия Углицкого. Бог удостоил и меня также поклониться в этот день Святителю Феодосию и служить с преосвященным литургию и молебен. [...]

24 июля. Преосвященный Варлаам, в честь храмового праздника, опять служил в соборе, с 4 сослужителями, в числе которых и меня Бог сподобил быть. Как в прежнее служение, так и теперь владыка был суров; в прежний раз он недоволен был чтением и действиями протоиерея Тросницкого, а сегодня укорял соборян тем, что он у них и на просфору не заслужил, и когда протоиерей Пучковский поднес ему просфору, он благословив ее крестным знамением, не принял ее. Болезнь ли развила в нем такую раздражительность, или подозрительный и капризный характер тому причиною – служит для многих загадкою, но симпатии к нему мало кто имеет.

27 июля. Суббота. Владыка Варлаам служил в большом Спасском соборе литургию и царский молебен; сослуживших было 6, в числе их Бог сподобил быть и мне. На проскомидии я просил преосвященного помолиться за болящую дочь Людмилу, что владыка любовно и исполнил. Сегодня владыка был благодушен, не заметил, что в церкви не следует вспоминать его Высокопреосвященным, а просто преосвященным и о ветхости катапитасмы. На проскомидии же я узнал, что отец преосвященного был диакон Парфирий, а мать Дарья, а прежде сам он говорил, что имя ему в крещении дано было Василий, в честь и память Св. Василия Рязанского.

1 августа. Четверток. Преосвященный Варлаам служил литургию в Борисоглеб-

ском соборе; а служащих было 2 архимандрита и 2 протоиерея. Я опять сподобился служить Господу Богу. После литургии был Крестный ход на Десну и оттуда обратно чрез Красный мост и Торговую площадь по шоссе. Преосвященный в Крестном ходу не участвовал. [...]

13 августа. Ходил я в Архиерейский Дом для представления преосвященному проповеди, приготовленной на 15 августа; Архиерея своего не видел, а виделся с преосвященным Николаем, живущим на покое в Нежинском монастыре и получил от него благословение, как от прежнего своего наставника по семинарии.

10 сентября. Получен преосвященным архиепископом Варлаамом указ Св. Синода о назначении к нему викарного епископа Феофилакта (Праведникова) с титулом Новгород-Северского. Он уроженец Курской епархии, в миру именовался Феофан, воспитанник Киевской академии; был инспектором в Воронежской семинарии и, наконец, ректором семинарии Херсонской. По словам Спасителя: аще церковь разделится ся на ся – не постоит. Это – к архиереям. Не можете работати двум Господином. Это – к епархии.

19 октября. В 3½ ч. по полудни, на память Св. Пророка Иоилы, прибыл в Чернигов новопоставленный в Киеве викарный епископ Феофилакт. День и вообще вся осень 1868 г., по это время, превосходная, теплая и не дождливая. По ночам и утрам начались морозы.

20 октября. Воскресенье. Представлялись епископу Феофилакту духовенство, наставники семинарии и члены консистории. [...]

22 октября. Преосвященный Феофилакт служил в первый раз в Борисоглебском соборе. Почтенная седина и осанка внушают на первый раз к нему уважение; но иному надобно еще выучиться, а от иного отвыкнуть: крестится неистово, двигает часто и непривычно плечами, хватает руками за брюхо, как будто что-то приподнимает, передвигает часто ногами, в служении действует торопливо и возгласы делает поспешно. Первая молва и впечатление не в пользу его. Рукополагал в священника в с. Старые Бобовичи Владимира Кудрявцева, принятого из Калужской епархии и Петра Виноградского в диаконы. [...]

27 октября. Воскресенье. Второе служение епископа Феофилакта в соборе. Я совершал проскомидию, как очередной седмичный. При этом служении П. Виноградский рукоположен в священника в м. Гринев, а монах Елецкого монастыря Вячеслав в иеродиакона. [...]

23 ноября. Служил епископ Феофилакт в соборе; я служил раннюю литургию, и в архиерейском служении не участвовал. Вчера в 11 ч. вечера скончался после десятидневной болезни от апоплексического поражения смотритель Черниговского духовного училища, надворный советник и кавалер Св. Анны 3 степени Федор Иванович Дорошевский. Вечная ему память! Человек он был умный, деятельный и общительный, с характером положительным и твердым.

24 ноября. Во время служения поздней литургии умер наместник Черниговского Елецкого монастыря, игумен Лукиан от параличного удара.

1869 год

1 января. Среда. Служение Божественной литургии и молебна в Борисоглебском кафедральном соборе совершал преосвященный Феофилакт, епископ викарный. После литургии и молебна представлялось к нему градское и монастырское духовенство, начальники с наставниками семинарии и члены консистории. Преосвященный архиепископ Варлаам не принимал поздравлений.

3 января. Пятница. Преосвященный Феофилакт ездил к преосвященному Варлааму с поздравлением Нового Года и для совещания о служении в день Богоявления. Возвратившись, почувствовал озноб и тяжесть в голове.

4 января. Суббота. Рано, после часа ночью, последовал с ним апоплексический удар, с отнятием сознания и речи.

5 января. Посещал его преосвященный архиепископ Варлаам и губернатор князь Голицын. Монашествующие совершили елеосвящение. Сознание потеряно. В день поражения болезнью преосвященный Феофилакт написал еще 4 резолюции на делах консистории.

11 января. Напутствовали больного Святыми Тайнами. Сознание некоторое было. В левой руке он держал нательный крест и икону Божией Матери и ограждал себя ими, силясь сделать крестное знамение. Когда иконка обращалась к нему белою стороною, он поварачивал ее на ту сторону, где изображена Богоматерь. При напутствовании и я находился.

12 января. Воскресение. В 6 ч. утра преосвященный Феофилакт скончался. Я в это время дремал в постели; в дремоте представилось мне, что я вышел к преосвященному Феофилакту навестить его и, увидев, что он покойно спит, поворотившись на правый бок, тихонько на цыпочках удалился от него. Лишь только я пробудился, как Марья Лукична, возвратившись из Елецкого монастыря, известила меня о смерти покойного епископа. Господи, упокой его душу в Царствии Небесном.

21 января. Вторник. В 3 ч. по полудни в Елецком монастыре, в большой церкви, загорелась внутри ризница. Много стгорело богослужебных книг, утвари, облачений, много сплавилось металлических вещей. Но пожар утушен и деньги спасены более 18 000, из числа коих более 1500 было в билетах и монет, а остальные в 5% и 4% билетах кредитных учреждений. При этом пожаре табачный фабрикант, грек Пичилочи, упав из церковного окошка в церковь на чугунный пол, разбил себе голову и отправлен для лечения в Богоугодное заведение. [...]

13 февраля. Четверг. В семинарском правлении в 6 ч. вечера было собрание членов правления для избрания нового ректора. Кандидатов предложено было из разных мест 10; избирателей 11. Большинством голосов избран законоучитель Воронежской военной гимназии Некрасов – 7-ю, против 4-х. Вторым кандидатом – инспектор Киевской семинарии архимандрит Ферапонт, третьим – законоучитель Киевской военной гимназии протоиерей Алексей Колосов, 6-ю против 5-и, на новгород-северского законоучителя гимназии протоиерея Петра Хлодоминского не положено ни одного избирательного бала. Говорят, он не добрый человек.

14 февраля. Бывший ректор Черниговской семинарии архимандрит Евгений в полночь выехал в Вильну на ректорство в Литовскую семинарию; туда ему и дорога.

2 апреля. Скончался законоучитель Черниговской гимназии священник Казанской церкви Богоугодного заведения Михаил Павлович Копьев от болезни спинного столба. По городской молве от семейных неприятностей недоброй его супруги. В это время и я был болен лихорадкою, но она уже ослабела. Господи, упокой душу иерея Михаила! Он был человек добрый.

16 апреля. Получено в Чернигове телеграммное известие из Петербурга, что в Черниговскую епархию назначен викарием ректор Самарской семинарии архимандрит Серапион, а 17 числа известие это напечатано в Прибавлениях к Черниговским губернским ведомостям. [...]

18 июня. В полдень в с. Авдеевке Черниговского уезда стгорела церковь с колокольнею, дом всего причта и 55 домов и строений крестьян.

20 июня. Прибыл из Петербурга в Черниговский Елецкий монастырь новоопределенный в Черниговскую епархию викарный Серапион, епископ Новгород-Северский, после звона к вечерни, часу в 9-м по полудни. [...]

22 июня. Воскресение. Преосвященный Серапион служил в первый раз Божественную литургию в теплом Черниговском Борисоглебском соборе с архимандритами Феодосием и Феофилом и протоиереями Евфимием Пучковским и Василием Кизимовским. Преосвященный Серапион росту невысокого, плотен, волосы имеет светло-русые, голос тихий, тенорный, бороду длинную клином, усы нависшие; лицо круглое, в профиль похож на Единоверческого священника Петра Добровольского, и такого же почти росту, поступь гордую. После обедни представлялись к нему духовенство всего города, начальствующие и наставники семинарии и канцеляристы консистории. Приемы преосвященного несколько натянутые, но соединенные с достоинством сана и правилами светского приличия.

7 июля. Получены орденские знаки Св. Анны 2-й степени, которые в тот же день возложены преосвященным архиепископом Варлаамом на меня и на протоиерея Кизимовского. По возвращению от преосвященного застал у себя свата о. Стефана

Миткевича, с которым и побеседовали до 4-х ч. Дождь продолжался сряду более уже недели. [...]

29 сентября. Передал преосвященному Варлааму указ Св. Синода об оставлении по новому штату в консистории членами протоиерея Симеона Дорошенко, меня, Кизимовского и иеромонаха Георгия; в этот же день поздравлял меня Алексей Сильвестрович Миткевич и член губернского правления по делам духовенства, но резолюции владычней я не видел еще. [...]

6 ноября. День именин преосвященного архиепископа Варлаама. Служили в соборе все теперешние 4 члена собора, в том числе и я, в Елецком монастыре служил vicарный епископ Серапион с архимандритом Феофилом и 5-ю иеромонахами. Рукоположил в иеродиакона монаха Мельхиседека; в Троицком монастыре служил преосвященный архиепископ Варлаам со своими монашествующими. С поздравлением не принимал никого, кроме Александра Ивановича Ханенко. Духовенство принимал у себя преосвященный епископ Серапион, и после завтрака тотчас мы отправились к преосвященному имениннику.

7 ноября. В 8 ч. вечера посетил меня новый сват мой Герасим Иванович Богданович и сосед его Григорий Иванович Жила. Сильно поразили они меня вестью, что сын мой Григорий 2 ноября обвенчался с дочерью первого. Сколько я не крепился пережить это поражение, но от борения чувств на другой день так изнемог, что с трудом дотащился в Елецкий монастырь. Видно недалек и мой час! [...]

1870 год

6 марта. В 12-м ч. утра был у преосвященного архиепископа Варлаама, отвозил к нему последнюю тетрадь отчета о состоянии епархии за 1869 г., составленного мною. Я же писал отчет и за 1868 г. Преосвященный был не здоров и заметно ослабел; намеком упомянул, что он просится на покой.

12 марта. Прибыл в Чернигов новый губернатор действительный советник Алексей Александрович Панчуладзе, на место князя Сергея Павловича Голицына, уволившегося от сей должности.

4 апреля. После положенного в сей день молебствия на соборной площади, совершенного преосвященным vicарием Серапионом соборно, были у меня на закусь архимандрит Феофан и ректор семинарии о. протоиерей Алексей Колосов. Последний взял у меня «Материал для жизнеописания преосвященного Виктора Садковского» с тем, чтобы напечатать в Епархиальных известиях.

НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису. –
Ф. 160. – Спр. 837. – Арк. 55 – 89 зв.

Публикується дневник Андрія Страдомського (1805 – 1878) – церковного діяеля, преподавателя и историка Черниговщини.

Ключевые слова: Черниговская епархия, церковь, духовенство, дневник.

There is diary of Andrej Stradomsky (1805 – 1878), who has been the worker church, the teacher and historian of Chernihiv eparchy.

Keywords: Chernihiv eparchy, church, clergy, diary.

Дмитро Гапоненко

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті аналізуються історичні джерела, які мають важливе значення для вивчення історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – початок XX ст.)

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, архівні матеріали, опубліковані джерела, архітектурний ансамбль, предмети церковного культу.

В умовах становлення сучасної української історичної науки важливого значення набуває звернення до проблем, пов'язаних з православними обителями, для вивчення яких науковцям необхідний поглиблений і детальний аналіз широкого масиву як опублікованих, так і архівних матеріалів. В історичній літературі з питань розвитку православних монастирів Лівобережної України особливістю джерельної бази залишалася її нерозробленість, що потребувало, з одного боку, залучення більшого обсягу практично всіх їх видів, а з іншого – суттєвого вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх.

Починаючи з середини XIX ст. дослідники залучили до наукового обігу і опублікували значну кількість документального матеріалу, пов'язаного з історією та діяльністю православних монастирів Лівобережної України, у тому числі й Ніжинського Благовіщенського. Більшу частину з них розміщено в археографічному виданні під назвою «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комисиею для разбора древних актов», зокрема у ньому широко розглядаються відносини української православної церкви і Гетьманського уряду наприкінці XVII ст. як з російськими правителями, так і Московським патріархатом¹.

Важливим джерелом для вивчення історії і розвитку українських монастирів упродовж тривалого періоду були опубліковані зібрання законодавчо-розпорядчих актів державних та церковних установ Росії – «Полное собрание законов Российской империи». Серед великої кількості законодавчих норм ціла низка актів характеризувала особливості підготовки і проведення церковної реформи на початку XVIII ст., а також її логічне завершення, що знайшло свій прояв у секуляризації церковних володінь і ліквідації значної кількості монастирів. Разом з тим чимало документів регулювало подальший розвиток усіх духовних осередків імперії упродовж XIX ст.²

Важливими джерелами з господарської діяльності як Ніжинського Ветхоріздвяного, так і Благовіщенського монастирів у другій половині XVII – XVIII ст. залишалися описово-статистичні матеріали³, які містили цінну інформацію про особливості сільськогосподарської діяльності і промислове виробництво, а також про стан монастиря в середині XIX ст.

До означеної групи документів слід також віднести повний текст цілого ряду універсалів українських гетьманів від Б. Хмельницького до Д. Апостола, а також грамоти Московського царя Олексія Михайловича на підтвердження права власності нерухомим майном монастирю Різдва Пресвятої Богородиці, розміщених у праці М. Василенка «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии»⁴.

Для висвітлення окремих аспектів історії обителі залучена опублікована епістолярна документація і духовні проповіді С. Яворського, завдяки чому можна чітко про-

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, в/о доцента кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

слідкувати особливості його діяльності, відносини з іншими церковними ієрархами та особисті настрої преосвященного за часів перебування на чолі російської православної церкви⁵. Загалом означений вид джерел представлений також у справах фондів архівних установ, детальна характеристика яких наведена далі.

Також належить приділити увагу публікації історичних джерел у виданні «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», в якому наголошується на господарській і торговельній діяльності обителі, а також наводяться дані про кількість монастирських селян⁶.

Цілий ряд важливих документів, що мають відношення до історії монастирської бібліотеки, опубліковано у додатках до праці С. Маслова «Библиотека Стефана Яворского»⁷. Серед них найважливіше місце займають каталоги бібліотеки митрополита, завдяки яким удалося точно встановити як кількісний, так і змістовий склад зібрання; заповіді преосвященного про передачу бібліотеки до обителі і настанови щодо її утримання; розписки різних духовних осіб про відлучення і передачу окремих книг їхнім справжнім власникам; укази Синоду про переведення книг до Харківського колегіуму і відібрання монастирських коштів та клопотання архимандритів обителі щодо її повернення.

Про діяльність монастирських настоятелів повідомляють календарі-довідники, в яких наводяться дані про склад Ніжинського братства Божої Матері всіх скорботних радості. Іншою особливістю означених видань стала характеристика особливостей сільського господарства і промисловості в цілому по регіону⁸.

Першорядне значення у вивченні теми має використання широкого масиву архівних джерел, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у місті Києві, Державному архіві Чернігівської області та Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області. Матеріали з даної проблематики включають широке коло письмових джерел, серед яких: універсали українських гетьманів і козацької старшини, царські грамоти і фундаційна документація; матеріали, що характеризують внутрішнє оздоблення храмів і приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, його економічне становище і шляхи формування нерухомої власності; статистичні описи церковного майна, предметів інтер'єру, ризниці, бібліотечного зібрання тощо.

До найбільшої і однієї з найважливіших груп архівних джерел, що мають першочергове значення для розкриття питань дослідження, відносяться матеріали Центрального державного історичного архіву у місті Києві, зокрема фонду «Ніжинський Благовіщенський Красноостровський чоловічий монастир» (ф. 145). У незначному за розміром об'ємі фонду (138 справ) виявлено важливі документи, які здебільшого стосуються напрямків господарської діяльності і характеризують основні шляхи формування монастирського нерухомого майна у період 1653 – 1786 рр. У цілому справи фонду можна поділити на дві великі групи. До першої належать акти, які видавалися на ім'я Ветхоріздвяного монастиря впродовж 1653 – 1715 рр., відповідно до складу другої входять документи, що стосуються будівництва і діяльності Благовіщенської обителі з часу її заснування до секуляризаційної реформи 1786 р.

Якщо звернутися до глибшого аналізу, то одиниці збереження можна поділити на окремі підгрупи. Що стосується обителі Різдва Пресвятої Богородиці, то насамперед слід виділити такі документи: універсали українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського; грамоту царя Олексія Михайловича; універсали ніжинських полковників Г. Гуляницького та І. Никифоровича, а також фундуш, наданий І. Мазепою. Зазначені акти управителів Гетьманщини яскраво характеризують увагу керівників країни до справ і загального стану обителі та дозволяють встановити точні розміри і час надання монастирю у власність тих чи інших володінь.

Наступну підгрупу складають документи, що містять інформацію про особливості діяльності монастирської адміністрації з питань розширення і упорядкування як нового, так і вже існуючого нерухомого майна – це купчі, дарчі, уступчі та обмінні листи, надані настоятелям обителі від приватних осіб міста Ніжина, передмістя і навколишніх сіл.

В окрему підгрупу матеріалів фонду слід виділити духовні заповіді, які склали ще один важливий шлях формування монастирського майна. Що стосується судової

документації, то вона представлена лише одним документом, у якому йдеться про встановлення прикордонних позначок для визначення монастирської землі.

Розглянемо документи означеного фонду, що відносяться до історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Як і в попередньому випадку, тут міститься значна кількість матеріалів, які мають відношення до майнової власності обителі, це, насамперед, універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола, копії розпоряджень Богдана і Юрія Хмельницьких, зроблені у 1768 р., і універсал ніжинського полковника П. Толстого. Надалі справи фонду поділяються за тими ж ознаками, як і у попередньому випадку, а саме: великий масив купчих, дарчих, уступчих та обмінних листів; духовні заповіти; судова документація. Певною особливістю означених одиниць збереження першої і другої групи є те, що вони представлені як в оригіналах, так і у більш пізніх копіях, зроблених для Ніжинської міської ратуші, причому основний зміст багатьох із них ідентичний, що дозволяє зайвий раз переконатися у їх достовірності. Продовжуючи характеристику другої групи документів фонду, слід зазначити, що, окрім наведених вище актів, у ній зберігаються два заставні записи, які дають можливість розглянути діяльність монастиря у розрізі фінансового підприємництва. Окрім цього, важливе значення мають кілька документів, які суттєво доповнюють розкриття багатьох поставлених проблем, а саме: перелік дворів і пляців, придбаних С. Яворським у центрі м. Ніжина для будівництва Благовіщенського собору, сповідальний розпис церков відомства монастиря за 1769 р., де містяться дані про склад населення всіх станів, що проживали у монастирських вотчинах; детальний опис церковного і монастирського майна, а також геометричний план земель, залишених за обителлю після секуляризації її володінь.

Значно доповнили відомості з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря одиниці збереження фонду «Київська духовна консисторія» (ф. 127), в якому містяться такі документи: копія указу Синоду про зміни в управлінні обителі, відомості про її церкви, послужні списки настоятелів, у яких зазначався кількісний і якісний склад братії, а також детальний опис церковних речей.

Не менш важливу групу архівних джерел складають матеріали фондів Державного архіву Чернігівської області. У даному випадку монастирські документи в окремий фонд не виділені, а здебільшого зберігаються у загальних збірниках справ обителей Чернігівської єпархії. Найбільша їх кількість представлена у фонді «Чернігівська духовна консисторія» (ф. 679). Щодо класифікації одиниць збереження, то, перш за все, слід виділити таку підгрупу документів законодавчо-розпорядчого характеру, як укази Синоду про призначення і переведення настоятелів обителі, укази Чернігівської консисторії про призначення, переведення і посвячення у сан різних духовних осіб і монастирських служителів, а також рапорти архімандритів про отримання наказів і виконання розпоряджень духовного відомства. Окрему підгрупу документів фонду становлять матеріали, що містять важливу інформацію про господарське і економічне становище монастиря після секуляризаційної реформи 1786 р. Це в основному відомості про надходження і використання адміністрацією окладної штатної суми та інших прибутково-витратних статей, листування з приводу пояснення неправомірних дій монастирського скарбника та накази про звільнення церковних службовців від загальнодержавних повинностей. До наступної підгрупи одиниць збереження фонду слід віднести послужні списки настоятелів монастиря і відомості про якісний і кількісний склад монастирської братії. Заслугує на увагу досить велика і, що найголовніше, надзвичайно змістовна підгрупа документів про стан і відновлення обителі після пожежі 1797 р., особливості розбудови архітектурного ансамблю на початку XIX ст., заходи керівництва щодо подальшого утримання церков і приміщень, а також вирішення спірних питань, що виникали між підрядниками і монастирською адміністрацією. Окрім цього, слід відзначити і ті матеріали, що не увійшли до складу жодної з перелічених підгруп, це одна судова справа, документи про нагородження архімандрита В. Черняєва і звіт про стан Чернігівської єпархії за 1877 р.

Незначні за кількістю, але важливі за змістом документи з питань ремонту і планів реконструкції Ніжинського Благовіщенського монастиря кінця XIX – початку XX ст. зберігаються у фонді «Чернігівська губерньська управа» (ф. 127). Означені матеріали представляють неабияку цінність не тільки через те, що містять результати огляду

приміщень монастиря губернськими архітекторами і фіксують рекомендації щодо їхньої подальшої експлуатації і відновлення, але й подають детальний план усього архітектурного ансамблю Благовіщенської обителі і Георгіївської церкви Ветхоріздвяного монастиря.

Важливу групу матеріалів становлять одиниці збереження Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області. Як і в попередньому випадку, документи не систематизовані, а розміщені у різних фондах: «Ніжинська міська дума» (ф. 341), «Адміністративні відділи виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (ф. Р-61, ф. Р-6120) та «Земельні управління виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (ф. Р-508). У першому з них зберігаються справи, пов'язані з майновою власністю обителі, ремонт дороги до Ветхоріздвяного монастиря та листуванням про видачу свідоцтв на право оренди ренських погребів під торговельними лавками Ніжинської Благовіщенської обителі. Заслужують на увагу фонди, що мають відношення до історії монастиря за радянських часів. У них міститься інформація про храми обителі, перелік церковного майна станом на 1921 р. та особливості їх передачі до Благовіщенської української парафіяльної ради при Ніжинському чоловічому монастирі та російській громаді, а також детальний опис господарства Ветхоріздвяної обителі.

У ході пошукової роботи у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виявлено значну кількість матеріалів. Надзвичайно важливі дані зберігаються у фонді М. Бережкова (ф. XXIII). Вони суттєво уточнюють історію розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря, містять список усіх архімандритів обителі з часу її заснування, а також їхні біографічні дані. У фонді С. Маслова (ф. XXXIII) зберігається збірник документів Ніжинського Благовіщенського монастиря. Зокрема, укази Синоду настоятелям, заповіти С. Яворського, каталог бібліотеки митрополита, чимало клопотань і звернень архімандритів, а також опис церковних речей. Подібний, але більш пізній опис і дані про монастирських настоятелів містяться у фонді «Київська духовна академія (1819 – 1920)» (ф. 160). Фрагментарні історичні відомості є у фондах О. Кістяківського (ф. 61) і М. Петрова (ф. 255). Серед матеріалів, що висвітлюють історію православних монастирів Лівобережної України, слід відмітити працю П. Федоренка з фонду «Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук (УАН – ВУАН (1918 – 1934)» (ф. X), присвячену широкому колу напрямків господарської діяльності обителі; а також роботу С. Гульєма, яка зберігається у фонді «Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (1839 – 1922)» (ф. V), про історію заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря. Заслужують на увагу і матеріали фонду «Київський університет св. Володимира (1834 – 1919)» (ф. VIII), а саме: оригінал лекцій С. Яворського, які він викладав у Києво-Могилянській колегії, і рукопис праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание».

Значним доповненням до вивчення історії Ніжинського Благовіщенського монастиря стали речові джерела, що зберігаються як матеріально, так і в описах. Серед них заслуговують на увагу архітектурні ансамблі Благовіщенського і Ветхоріздвяного монастирів – Благовіщенський і Георгіївський собори; церкви Св. Петра і Павла, Різдва Пресвятої Богородиці, Іоанна Предтечі (надбрамна); дзвіниці, келії настоятелів і ченців, трапезні, святі ворота, торговельні лавки і різні за призначенням господарські приміщення. Важливе значення мають описи внутрішнього оздоблення приміщень обителі, іконостасів, предметів церковного культу, особистих культових речей духовенства, старовинних на престольних евангелій, монастирської бібліотеки тощо. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу залишаються матеріали про іконографію та архітектуру.

Таким чином, джерельна база з історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – на початку XX ст. репрезентативна. Вона представлена опублікованими та архівними документами і матеріалами 15 фондів архівних та бібліотечних установ Києва, Чернігова і Ніжина, переважна більшість яких маловідома або вперше залучена до наукового обігу. Серед означених джерел можна виділити такі їх види, як законодавчі і директивні документи, представлені царськими грамотами, універсалами і фундушми українських гетьманів

і козацької старшини, указами Синоду, а також розпорядженнями Київської і Чернігівської консисторій. Статистичні джерела – це книги прибутків та видатків, описи складу населення, яке проживало у монастирських вотчинах, церковного майна, бібліотеки тощо. Майнова документація представлена чималою кількістю купчих, обмінних, дарчих, заставних листів і духовних заповітів приватних осіб. У значно меншій кількості представлені судово-слідчі матеріали і документи. Певна додаткова інформація міститься в епістолярній спадщині С. Яворського і речових джерелах.

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – К.: Губернская типография, 1873. – Ч. 1. – Т. V. – 488 с.

² ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 4. – 1830. – 1167 с. Т. 22. – 1830. – 881 с. Т. 24. – 1830. – 869 с.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / [Сост. Домонтович М.]. – М. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [Упоряд. Т. Б. Ананьєва; редкол.: П. С. Сохань (відп.ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 324 с.

⁴ Василенко М. П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка (1729 – 1730) / Василенко М. П. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 417 с.

⁵ Послание местоблюстителя патриаршего престола, Рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященному Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому // Чистович И. А. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII столетия. Приложения – СПб.: Типография дух. журнала «Странник», 1861. – С. 1 – 4; Макарий. Послание Стефана Яворского, митрополита Рязанского и Муромского к преосвященным Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому, об учении иеромонаха Феофана Прокоповича / Макарий // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российской при Московском университете. Смесь. – М.: Университетская типография, 1864. – Кн. 4. – С. 5 – 8; Терновский Ф. Письма митрополита Стефана Яворского / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – № 4. – С. 539 – 555; Незданные проповеди Стефана Яворского // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1867. – Ч. I. – С. 239 – 279, 414 – 429, 814 – 837.

⁶ Труды Черниговской губернской архивной комиссии / [под. ред. П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1902. – Вып. 4. – 223 с.

⁷ Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения / С. Маслов. – К., 1914. – С. I – LXII.

⁸ Календарь Черниговской губернии на 1886 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1885. – С. 278; Календарь Черниговской губернии на 1891 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – С. 278.

В статье анализируются исторические источники, которые имеют важное значение для изучения истории, хозяйственной и культурно-просветительской деятельности Нежинского Благовещенского монастыря (XVIII – начало XX в.)

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, архивные материалы, опубликованные источники, архитектурный ансамбль, предметы церковного культа.

Historical sources which are of great importance for researching history, economic, cultural and educational activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery in the XVIIIth – the beginning of the XVIIIth centuries are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, archival materials, the published sources, architectural complex, subjects of a church cult.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 37 (09) (477. 51-25) «19»

Любов Шара

РОЗШИРЕННЯ ТА ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКИМ САМОВРЯДУВАННЯМ ЧЕРНІГОВА МЕРЕЖІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (1916 – ПОЧАТОК 1917 рр.)

Стаття присвячена роботі міського самоврядування Чернігова, спрямованій на розширення й фінансування мережі навчальних закладів упродовж 1916 – початку 1917 рр.

Ключові слова: міське самоврядування, гласні, освіта, навчальні заклади, фінансування.

На початку ХХ ст. напрями роботи міського самоврядування Чернігова визначалися правовим полем загальноімперського Положення 1892 р. Проте у роки Першої світової війни з'явилася низка додаткових обов'язків, з-поміж яких розташування й утримання військових частин, поранених, полонених, біженців, допомога родинам мобілізованих службовців і працівників інституцій громадського управління. Украй важливим стало регулювання ціноутворення в умовах інфляції, зумовленої дезорганізацією народного господарства, та налагодження безперебійного постачання до Чернігова продовольства, фуражу, палива. На щастя (зі слів тодішнього міського голови Аркадія Верзилова), не виникало великих труднощів щодо забезпечення продуктами харчування. «Многие из продуктов первой необходимости, – зазначив він, – г. Чернигов имеет местные: мясо, картофель и проч. И благодаря этому в значительной степени упрощается продовольственное дело, так как иначе при 75000 населения города, включая войска, раненых, беженцев, пришлых рабочих, военнопленных и проч. снабдить обывателей всеми продуктами первой необходимости не представлялось бы возможным»¹. Як не парадоксально, але навіть в умовах воєнного часу міська дума Чернігова продовжувала розв'язувати соціально значимі завдання. Одне з них – створення належних умов молодому поколінню для отримання освіти.

Даний аспект історії громадського управління Чернігова початку ХХ ст. має наукову актуальність, оскільки ще не був окремим об'єктом вивчення. У центрі уваги дослідників здебільшого опинялися знакові події державного масштабу, що вплинули на діяльність міського самоврядування. Приміром, студії Т. Демченко та О. Тарасенка приурочені формуванню і функціонуванню думи в роки революції 1905 – 1907 рр.² Мета ж нашої розвідки полягає у тому, аби проаналізувати роботу чернігівського громадського управління щодо розширення і фінансування мережі навчальних закладів упродовж 1916 – початку 1917 рр.

© Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

В означений час у царині освіти наболілою була проблема відсутності місць у навчальних закладах середньої ланки. Станом на 1916 р., у губернському місті діяли п'ять середніх шкіл – чоловіча і три жіночі гімназії та реальне училище. Чоловіча гімназія постала 1805 р. на базі головного народного училища, заснованого 1786 р. відповідно до рішення Катерининської комісії³. Історія жіночої середньої школи розпочалася 1865 р. Тоді завдяки старанням князя Сергія Голіцина відкрили першорозрядне училище для дівчаток. Після того, як набуло чинності «Положення про жіночі гімназії й прогімназії», закладу надали статус гімназії (1870 р.)⁴. Двері реального училища відчинилися 1902 р. завдяки фінансовій підтримці мецената Івана Дуніна-Борковського та наполегливій, обопільній роботі губернського правління, міського і земського самоврядувань⁵. 1910 – 1911 рр. почали працювати дві жіночі гімназії – пані Ніни Заостровської та «Групи Батьків»⁶. Здавалося б, така кількість навчальних закладів уможлиблювала реалізацію прагнень дітей здобути середню освіту. Однак із часом у гімназіях, насамперед чоловічій, спостерігався цілком очевидний брак вакансій. До громадського управління надходили скарги від батьків, чий діти не змогли стати гімназистами. «... наши гимназии переполнены, – із сумом констатував міський голова, – и их недостаточно; с каждым годом это будет ощущаться все больше и больше»⁷. Беззаперечно, визріла потреба відкрити у Чернігові ще одну *alma mater* для хлопчиків. На засіданні думи вирішили асигнувати кошти й виділити ділянку землі для будівництва навчального корпусу, але, допоки оббивали пороги з клопотаннями, розпочалася Перша світова війна.

Унаслідок наближення лінії фронту, з Царства Польського, складової Російської монархії, евакуйовувалися на Схід навчальні заклади. Улітку 1915 р. до Чернігова прибули чотири гімназії: Ковельська і Варшавська 5-та (чоловічі) та Люблінська⁸ і приватна пані Є. Кузенкової⁹ (жіночі). Їхню появу схвально сприйняло місцеве населення. Директор Ковельської гімназії повідомив в управу: «...в гимназию являются много родителей с прошениями и за справками когда будут производиться приемные испытания для поступающих в гимназию на будущий учебный год»¹⁰. Особливою популярністю користувалася Варшавська гімназія: «... о Варшавской гимназии пошла слава, что гимназия эта выдающаяся, поэтому и в середине года были случаи перехода учеников из Черниговской мужской гимназии в Варшавскую»¹¹. Заклад, вважалася, забезпечений викладачами найвищого ґатунку й належним чином укомплектований у матеріально-технічному сенсі. Хоча ж насправді під час евакуації втратили більшу частину майна, що дало деяким педагогам підстави наполягати на негайному переїзді до Києва. Там, зауважували вони, значно кращі перспективи щодо відновлення матеріальної бази навчального закладу. Давалися взнаки й умови розташування гімназій. Для них виділили по кілька кімнат у діючих навчальних закладах міста, заняття проводилися позмінно. Ковельській гімназії віддали приміщення, призначені для магазинів, природно, не пристосованих під навчально-виховний процес. Санітарно-гігієнічні норми не витримувалися, понад те «... в зимнее время температура в классах нередко была 8 – 10 градусов. Такие неблагоприятные условия губительно отразились на здоровье как учащихся, так и учащихся. Большинство преподавателей и учеников в настоящую зиму серьезно переболели»¹², – повідомив управу директор навчального закладу.

Зважаючи на побутові проблеми, керівництво евакуйованих або, як їх називали, біженських, гімназій мало намір після тимчасової зупинки у Чернігові рухатися далі. Утім, обставини склалися по-іншому. Дума вхопилася за можливість залишити у місті один із навчальних закладів, сподіваючись таким чином задовольнити прагнення бажаючих здобути середню освіту. Обстоюючи таку необхідність, докладали максимум зусиль й використовували будь-яку слушну нагоду. Скажімо, весною 1916 р. гласний Микола Рудін був делегований до Києва на педагогічний з'їзд. Попри визначену мету візиту він устиг переговорити з попечителем Київського навчального округу Іваном Базановим про залишення у Чернігові однієї з польських гімназій. Попечитель, зі слів М. Рудіна, «признал необходимость для нашего города наличность второй мужской гимназии», наголосивши при цьому, що таке бажання громадського управління ві-

тається товаришем (заступником) міністра народної освіти Рачинським¹³. Допоки неузгодженим було тільки питання про те, яка саме гімназія мала зостатися у Чернігові – Варшавська чи Ковельська. Якщо керуватися постановою Петроградського з'їзду попечителів навчальних округів, на підставі якої повинні лишати у містах евакуйовані гімназії з суміжних навчальних округів, то у Чернігові мала б бути Варшавська. Ковельська входила до Київського навчального округу.

Керівництво Варшавської гімназії приваблювала перспектива розташуватися у губернському місті. Зокрема, її директор Баран-Бутович подав на ім'я міського голови клопотання такого змісту: «... честь имею покорнейше просить... об оставлении в Чернигове вверенного мне учебного заведения и на дальнейшее время и о предоставлении для него с начала будущего учебного года помещения, в котором могли бы производиться занятия в утренние часы и об оборудовании такого помещения мебелью». Громадське управління задовольнило прохання, домовившись про використання будівлі жіночої гімназії пані Н. Заостровської, з міського бюджету виділили кошти на поточні потреби навчального закладу. Окрім того, дума відразу ж уповноважила управу підготувати офіційне клопотання про тимчасове залишення у Чернігові Варшавської гімназії¹⁴.

Зужиті зусилля увінчалися успіхом. 24 серпня 1916 р. надійшла схвальна відповідь з Міністерства народної освіти. Варшавська 5-а чоловіча і Люблінська жіноча гімназії зоставалися у Чернігові тимчасово, допоки не закінчиться війна¹⁵. Дещо випереджуючи події, зазначимо, що на початку січня 1917 р. дума вирішила виділити 20 тис. руб. і землю під будівництво навчального корпусу для Варшавської гімназії¹⁶. Підштовхнула її до такого кроку конкуренція з боку київського самоврядування, яке розпочало переговори з адміністрацією закладу про переїзд до Києва. Навіть запропонували «большое пособие на постройку здания...», через що гласні Чернігова резюмували: «... и нам необходимо оказать гимназии пособие на постройку здания...» та подати прохання про залишення її у місті назавжди¹⁷. Революція 1917 р. кардинально змінила плани чернігівського громадського управління.

Залишитися у губернському центрі вирішила й начальниця приватної жіночої гімназії пані Є. Кузенкова. Її заклад також евакуювали з Варшави. Потрапивши до Чернігова й прозвонувавши ґрунт на предмет затребуваності навчального закладу для дівчаток, переконалася, що варто зостатися. Три місцеві та Люблінська жіночі гімназії, як і чоловіча, були переповненими. 853 учениці виховувалися у Чернігівській жіночій, 391 – Н. Заостровської, 300 – «Групи Батьків», 261 – Люблінській гімназіях. Керівництво останньої мусило відмовити у зарахуванні 22 дівчаткам, хоча ті успішно пройшли екзаменаційні випробування. Є. Кузенкова звернулася до міського самоврядування з проханням виділити для навчально-виховного процесу 4 класні кімнати в одному з початкових училищ. На засіданні думи від 12 жовтня 1916 р. виступили очільник училищної комісії та міський голова, які запропонували задовольнити дане клопотання, наголосивши принагідно, що «... открытие новой гимназии надо приветствовать..., помещение возможно предоставит...»¹⁸.

Попри розширення мережі закладів середньої освіти за рахунок польських гімназій, на початку січня 1917 р. гласні активно вхопилися за можливість відкриття у губернському місті нового типу середньої школи – технічного училища. Приводом до цього послугував той факт, що Відділення вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної і професійної освіти звернуло увагу на потребу в технічних училищах у містах Київського навчального округу, з-поміж яких назвали Чернігів і Полтаву.

Власне така ідея, зауважимо, була не новою. Ще 1889 р. на засіданні думи анонсували питання про подібний навчальний заклад. Проте «по разным причинам <...> (этот вопрос. – Л.Ш.) не получил благоприятного разрешения. Ныне, в виду изменившихся, в связи с ярко выраженной потребностью империи в специалистах по различным отраслям технического хозяйства страны, определились и новые пути в деле насаждения в ней профессионального образования»¹⁹. Відтак 4 січня 1917 р. була скликана комісія у складі членів міської управи, голови губернської земської управи О. Бакуринського, члена губернської земської управи П. Калиновського,

голови Чернігівської повітової земської управи Б. Камінера, членів Чернігівської повітової земської управи В. Сікорського та І. Владимірова, директора народних училищ Чернігівської губернії Ф. Дедекторського, інспектора народних училищ І-го району Чернігівської губернії І. Яснопольського, завідувача ремісного училища П. Рашевського, голови комісії технічних підприємств П. Кручек-Голубова, членів міської училищної комісії С. Авдеева, К. Пухтинського, Ф. Ладухіна, І. Якубовича, В. Базиловича²⁰. Вони, обмірковуючи суть справи, дійшли висновку про доцільність заснування у Чернігові механіко-будівельного технічного училища. Як аргументація прозвучала теза, що у Чернігові й повіті спостерігається брак «спеціалістів по строительной части, а также при водопроводных, электрических, канализационных и других установках. Затем наблюдается у лиц с техническим образованием односторонняя теоретическая подготовка, поэтому то признано желательным, чтобы главное внимание было обращено на практическую подготовку, чтобы для сего бы надлежащим образом были оборудованы и поставлены мастерские, чтобы всеми учащимися были использованы с этой целью каникулы, когда учащиеся посылались бы на разного рода практические занятия»²¹. Комісія врахувала, що у місті функціонує Олександрівське ремісниче училище, засноване ще у листопаді 1888 р. Воно не повинне закриватися, а навпаки, має бути корисним. Скоротивши у ньому курс загальноосвітніх предметів, сподівалися збільшити кількість практичних занять у майстернях. Планувалося також скористатися садибою ремісного училища, що уможливило б відкриття технічного училища вже восени 1917 р.²²

Навчальну програму училища мала виробити комісія з народної освіти, до якої в обов'язковому порядку залучався думець Котляревський. У процесі обговорення питання він продемонстрував добру обізнаність у типах технічних закладів освіти. Пояснив, що у Росії функціонували два різновиди технічних освітніх закладів – Петербурзький технологічний інститут і Московське технічне училище. Вони різнилися за рівнем підготовки фахівців. Із технічного інституту виходили емпірики інженери-технологи, а з технічного училища Москви – добре обізнані практики-техніки²³. У Чернігові ж, наголосив Котляревський, мав постати заклад, «в котором было бы обращено соответствующее внимание на практическую и техническую подготовку учащихся и с этой целью должны быть надлежаще оборудованы и поставлены мастерские, кроме того и для учащихся необходимы на каникулах практические занятия»²⁴. На жаль, проект заснування механіко-будівельного технічного училища залишився на папері.

Діючі у Чернігові навчальні заклади отримували з міського бюджету кошти на оренду приміщень, освітлення, опалення, укомплектування шкільним приладдям, виплати стипендій найкращим учням і грошової допомоги викладачам. Ми не володіємо інформацією про загальну суму видатків міста на розвиток освіти протягом 1916 – початку 1917 рр., але відомо, що у бюджет 1917 р. заклали 82801 руб. 94 коп., з яких на потреби початкових шкіл – 31855 руб. 49 коп., професійних училищ – 17635 руб. Окрім бюджетних коштів, навчальним закладам виділялася частка прибутків міського громадського банку. 1916 р. відрахували 3035 руб. Зокрема, 900 руб. – допомога початковим школам, 660 руб. – середньоосвітнім (гімназіям і реальному училищу), 400 руб. – єврейському жіночому ремісничому училищу «Труд», 300 руб. – єврейському чоловічому училищу «Талмуд-Тора», 250 руб. – єврейському чоловічому ремісничому училищу, 175 руб. – училищу сліпих, 150 руб. – церковнопарафіяльним школам, 100 руб. – музичному училищу, по 50 руб. – духовному училищу і товариству допомоги нужденним учням та учителям²⁵.

У цілому, асигнування на освіту посідало другу позицію у структурі видатків міста – близько 12%. Найбільше витрачалося на утримання об'єктів комунальної власності – 37%, далі – освіта і медицина²⁶. Для порівняння, в останній третині ХІХ ст. лівова частка доходів поглиналася так званими обов'язковими потребами – відрахування урядовим установам, поліції, в'язниці, на виконання військової повинності. Себто можемо констатувати, що на початку ХХ ст. у діяльності Чернігівської думи чітко простежується соціальне спрямування. Треба наголосити, що в означений час дана

тенденція властива містам Лівобережжя. За дослідженнями Д. Чорного, видатки на народну освіту були третьою за значенням статтею у бюджетах міських поселень, а безпосередньо на Чернігівщині 1912 р. вони становили головну статтю – 16,3%²⁷. На думку московської професорки Л. Писаркової, напередодні Першої світової війни у Росії витрачалося на народну освіту більше, ніж у провідних європейських країнах. Станом на 1914 р., асигнували 800 млн. франків, або 28 млн. англійських фунтів, тоді як у Франції – 375 млн. франків, Англії – 18,5 млн. фунтів²⁸.

Гласні чернігівського самоврядування заздалегідь турбувалися про відрахування для навчальних закладів, не очікуючи офіційного клопотання з боку останніх. Прикладом, 22 грудня 1916 р. до міської управи звернувся директор Чернігівської чоловічої гімназії з проханням «не отказать внести на обсуждение городской думы вопрос о продолжении городского пособия гимназии на предстоящий 1917 год в размере, по возможности увеличенном сообразно с возрастанием цен на те предметы, на которые обычно расходовалось это пособие, а именно на освещение, очистку выгребов и водоснабжение». На це міський голова відповів, що ще 9 грудня 1916 р. дума ухвалила рішення про асигнування для гімназії 1500 руб.²⁹.

Кращі вихованці навчальних закладів отримували стипендії. Зокрема, у журналі чергового засідання Чернігівської думи від 14 грудня 1916 р. зафіксовані постанови про призначення іменних стипендій. Учні земської фельдшерської школи могли претендувати на стипендію імені П. В. Тессена³⁰, реальною училища і торгової школи – стипендії імені А. П. Гутман і В. П. Гутмана, Першого вищого початкового училища – імені М. В. Гоголя³¹ та інших. Ключовими критеріями для відбору стипендіатів були «более нуждающиеся и достойные по успехам и поведению»³². Зазвичай адміністрація навчального закладу готувала список претендентів, «успехи и поведение просителей отмечены в прилагаемом списке, а материальное положение их родителей в прошении»³³. Думці обговорювали кожного кандидата, причому, як свідчать матеріали засідань думи, демонстрували обізнаність про матеріальне становище родини стипендіата, знали про сімейний склад, особлива увага зверталася на тих, чиї батьки чи брати воювали. Траплялося, що через чимале число охочих до грошової підтримки місто вдавалося до надання одноразової допомоги. У такому випадку формулювання думської постанови звучало так: «назначить единовременное пособие за счет имеющихся остатков от стипендии в половинном размере оклада годовой стипендии каждому»³⁴ або «назначить единовременное пособие по 15 руб. за счет имеющихся остатков от стипендии имени Гутман»³⁵.

3 грудня 1916 р. дума мусила запровадити стипендії для дітей Георгіївських кавалерів. Були визначені 4 училища – 1-е і 2-е вищі чоловічі, вище жіноче і торгова школа, де стипендіатами ставали по одному вихованцю. Розмір виплат у перших трьох закладах був по 25 руб., четвертому – 30 руб.³⁶. Георгіївський комітет його імператорської величності великого князя Михайла Олександровича, де почесне головування здійснював безпосередньо імператор, ініціював практику навчання сиріт дітей Георгіївських кавалерів у різних закладах освіти «на спеціально для них утверждаемые стипендии»³⁷. Таким чином намагалися засвідчити вшанування заслуг «героев защитников нашего отечества»³⁸.

Нужденні учителі також могли розраховувати на матеріальну допомогу громадського управління. Надавалася вона як місцевим педагогам, так і тим, котрі приїхали з евакуйованими навчальними закладами Царства Польського. Учителі-біженці, що принципово виконували професійні обов'язки і в школах губернського центру, за наявності бюджетних коштів могли претендувати на фінансову підтримку. Так, у серпні 1916 р. дума задовольнила клопотання учителів Олександра Скрипки, Івана Петровського, Ольги Лопатинської та диякона Стемпковського (викладав Закон Божий) щодо виділення грошей на оплату орендованого помешкання. Вказані особи евакуювалися з Любліна, залишивши там майно, одяг, особисті речі. Отримувана заробітна плата поглиналася в основному рентою за житло, його опалення та освітлення. Для «... поддержания своего и своих семей существования пришлось израсходовать все свои сбережения от прошлых лет. ... Остается для этих учителей тружеников один

путь и надежда на помощь г. Чернигова, который всегда чутко относится к нуждам своих работников по народному образованию, а названные учащие... не могут по отношению к городу Чернигову считаться совершенно чужими, так как... из 124 учеников приходится на долю беженцев 48 учеников и детей жителей г. Чернигова 76 учеников, т.е. почти вдвое больше»³⁹. Дума ухвалила рішення асигнувати 60 руб. дякону Стемпковському, по 50 руб. – О. Скрипці та І. Петровському, 25 руб. – О. Лопатинській (була у кращому матеріальному становищі)⁴⁰.

Участь громадського управління Чернігова у розвитку освіти не обмежувалася виключно розширенням мережі навчальних закладів і матеріальної допомоги їм. Дума делегувала своїх представників до училищних комітетів й на педагогічні з'їзди. Як уже зазначалося, весною 1916 р. гласного М. Рудіна відрядили на педагогічний з'їзд до Києва. По приїзду він прозвітувався на засіданні думи, наголосивши на «редкой интенсивности работы съезда, деловом его характере, единодушном и горячем желании участников съезда разрешить проблему образования и воспитания в школе на благо дорогого всем нам подрастающего поколения»⁴¹. Водночас акцентував на недоліках середньої освіти. Делегати з'їзду висловили думку, що навчальні програми занадто перевантажені дисциплінами, у результаті чого мало часу приділяється вихованню. Понад те, спостерігається відсутність конструктивного діалогу між школою і сім'єю, що, безумовно, впливає на учнів. Для держави ж важливо, аби вона мала громадян не лише освічених, але й інтелектуально розвинених, релігійних, моральних, добре вихованих, здатних «служить Престолу и Отечеству»⁴². Участь у роботі педагогічних з'їздів була корисною, оскільки там проговорювалися базові принципи, притаманні тогочасній освіті. Думці, будучи задіяними в училищних комітетах, мали змогу донести це до викладачів, тим самим впливаючи на освітньо-виховний процес.

Розширення та фінансування освітньої мережі міста – це лише один із векторів щоденної кропіткої роботи Чернігівської думи. Утім, навіть він переконує, що і в непростих умовах воєнного часу, економічних негараздів громадське управління продовжувало скрупульозно вирішувати соціально значимі проблеми. Не маючи можливості заснувати нові середні школи, думці потурбувалися про залишення у Чернігові гімназій, евакуйованих із Царства Польського, запроєктували відкриття механіко-будівельного технічного училища. З міського бюджету виділялися кошти на потреби закладів освіти, стипендії кращим учням, матеріальну допомогу учителям. Гласні вважали існуючу ситуацію тимчасовою, певна річ, у перспективі бачили мирні часи, тому націлювали свої зусилля на те, аби молоде покоління мало змогу отримати належний рівень освіти. Останній кредит, узятий громадським управлінням задля розширення мережі навчальних закладів (мова йде про будівництво 9-комплектного міського початкового училища), мали повернути 1 липня 1936 р.⁴³.

1. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.

2. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27 – 35.; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11 – 19.

3. Шара Л. Чернігівська міська дума (70 – 90-і роки ХІХ ст.) / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – С. 159.

4. Там само. – С. 157.

5. Шара Л. Чернігівське реальне училище: між місцевими та загальнодержавними потребами й можливостями / Л. Шара. – Шпрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 84.

6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [Ред. А. Кудрицького]. – К., 1990. – С. 876.

7. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 461.

8. Там само, арк. 402.

9. Там само, арк. 461.
10. Там само, арк. 124.
11. Там само, арк. 120 зв.
12. Там само, арк. 244 зв.
13. Там само, арк. 269 зв.
14. Там само, арк. 270 зв.
15. Там само, арк. 402.
16. Там само, арк. 384 зв.
17. Там само, арк. 384.
18. Там само, арк. 461.
19. Там само, арк. 379.
20. Там само, арк. 378 зв.
21. Там само, арк. 379 зв.
22. Там само, арк. 383 зв.
23. Там само, арк. 381.
24. Там само, арк. 381 зв.
25. Там само, арк. 218, 218 зв.
26. Там само, арк. 363.
27. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – С. 176.
28. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2012. – С. 361.
29. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 385.
30. Там само, арк. 370 зв.
31. Там само, арк. 478.
32. Там само, арк. 369 зв.
33. Там само, арк. 371.
34. Там само.
35. Там само, арк. 371 зв.
36. Там само, арк. 366.
37. Там само, арк. 365 зв.
38. Там само, арк. 365.
39. Там само, арк. 428 зв.
40. Там само, арк. 429.
41. Там само, арк. 225 зв.
42. Там само, арк. 226.
43. Там само, од. зб. 1439, арк. 10 зв.

Статья посвящена работе городского самоуправления Чернигова, направленной на расширение и финансирование сети учебных заведений на протяжении 1916 – начала 1917 гг.

Ключевые слова: городское самоуправление, гласные, образование, учебные заведения, финансирование.

The article deals with the work of Chernihiv municipal government directed at increasing and financing of the educational institutions a period of 1916 – the beginning of 1917 years.

Key words: municipal government, glasni, education, finansing, educational institutions.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ірина Еткіна

●

ПОНОРНИЦЬКИЙ КРАЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА ЩОДЕННИКОМ ДМИТРА ЗАХАРОВИЧА БРАЖЕНКА)

У даній публікації вперше оприлюднений уривок щоденника сільського вчителя с. Авдіївки Чернігівської області Д.З. Браженка часів Другої світової війни. В передмові матеріали даного уривку зіставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, сільський учитель, повсякденне життя селян.

Чомусь сумно робиться,
коли стріляють людей.
Така вже людська природа.
Але знову: Війна! Війна!
А тоді людина ніщо.
[11 вересня]

Комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилосся із звичної колії мирного часу [9, с. 17-18]. Але дана тематика диктує вибір джерел особового походження. На сьогодні йдеться не лише про необхідність оприлюднення досить рідкісних щоденників та інших особових джерел часів окупації, а й про можливість реконструкції повсякденного життя на таких матеріалах, прикладом чого став проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні» [7, с. 72]. Фотографії, приватні листи та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова Київської області дозволили відтворити на мікро-рівні історію окупації містечка для його жителів [10]. Вважаємо, що Понорницькому краю на Чернігівщині та Хорольському на Полтавщині також пощастило мати свою власну історію окупації, прожити, вистраждану та відтворену на сторінках щоденника сільського вчителя Дмитра Захаровича Браженка.

Дана публікація є продовженням оприлюднення щоденника часів німецької окупації [8]. Хронологічні рамки цього уривка (26 серпня – 31 жовтня 1941 р.) не випадкові. 26 серпня 1941 р. трагічна дата для автора щоденників та його односельчан – початок німецької окупації. Вибір останньої дати мотивований тим, що наступного дня – 1 листопада 1941 р. мешканці с. Авдіївки вперше побачили в своєму селі партизан. Двосторонні відносини окупаційної влади з місцевим селянством змінилися значно складнішим трикутником: окупаційна влада – селянство – партизани, що призвело до нових трагедій та жертв.

У середині серпня 1941 р. блискавична війна, передбачена планом «Барбаросса», загрожувала перетворитися у затяжну. Для того, щоб поповнити ресурсами вермахт

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М.Лазаревського ЧНПУ.

та відсікти від них радянську армію, Гітлер наказав військам групи армій «Центр» (2-а армія Вейхса та 2-а танкова група Гудеріана) від Смоленська та Гомеля розвернутися на Україну і знищити Південно-Західний фронт, який обороняв Київ. Через помилку командування фронту німцям вдалося форсувати Дніпро в районі Окуніново. 25 серпня 21-а армія Центрального фронту на чолі з генералом В.І. Кузнецовим була передана в склад Брянського фронту, однак фактично залишилася сама по собі, оскільки встановити зв'язок з ним виявилось нелегко [4, с.7, 125-126]. Цього ж дня 24-ий танковий корпус групи Гудеріана, який з початку російської кампанії не мав жодного дня відпочинку, прорвав фронт оборони 21-ої армії і захопив північ Чернігівщини. Незважаючи на те, що Г. Гудеріан писав свої спогади через десять років після цих подій, в них збереглися найменші деталі військових дій: 26 серпня 1941 р. в районі Холмів та Авдіївки стояла 10-а мотодивізія 24-го танкового корпусу на чолі з генералом Лепером, у цей же день німцям вдалося оволодіти неушкодженим мостом через р. Десну на схід від Новгород-Сіверського, що дозволило їм вести подальший наступ [6, с. 122-128].

Упродовж трьох днів, з 26 по 28 серпня, перед очима автора щоденника розгорнувся майже парад німецької військової техніки, що, безперечно, глибоко вразив і його, й односельців. 10-а мотодивізія була механізованою: автомобілі, всюдиходи, бронетранспортери, мотоцикли, велосипеди і жодного пішого солдата. На фоні цього потужного механізованого натиску недоречним трагіфарсом виглядала поява бійців Понорницького винищувального батальйону в складі трьох осіб, що приїхали на автомобілі в Авдіївку для ліквідації ворожого «десанту». Їх поява та розстріл засвідчили селянству повну дезорганізацію оборони Радянського Союзу [28 серпня], задля якої в попередні роки було принесено стільки жертв, особливо з українського села.

Не встигли селяни оговтатися та придивитися до нової влади, як 3 вересня на околицях села розпочався важкий кровопролитний бій. Дмитро Браженко, сидячи в бліндажі, не розумів, «звідки появилася Червона Армія на 9^й день вступу німців в Авдіївку?» [3 вересня 1941].

Артилерійська канопада долинала до Авдіївки з півночі та заходу ще 30 серпня. Пошуковий загін школярів с. Авдіївки на чолі з онуком автора щоденників А.М. Лазаренком дослідив, що в німецькому оточенні вели бої частини 69-го стрілецького корпусу генерал-майора Ф.Ф. Жмаченка 21-ої армії, 3 вересня до Авдіївки з півночі, північного заходу та заходу з боями відходили частини 88-ої стрілецької дивізії, 120-ий кавалерійський і 1044-ий зенітно-артилерійський полки [1, с.4-5]. За свідченням Гудеріана, радянські війська (40-а армія генерала К.П. Подласа [11, с.111]) в районі Коропа чинили успішний спротив 10-ій мотодивізії, довелося кинути в бій навіть склад хлібопекарської роти, тому він просив штаб армій «Центр» про додаткову підтримку. Отримав Гудеріан значно менше очікуваного: полк «Велика Німеччина» прибув у район плацдарму біля Новгород-Сіверського, а дивізія СС «Рейх» на чолі з генералом П. Гассером – у район Авдіївки. Розвідувальний батальйон есесівців «Рейху» вступив у бій з відступаючими радянськими військами. В цей день, 3 серпня 1941 р., перебував у Авдіївці і сам Гудеріан: проїхав повз тиллові підрозділи 10-ої мотодивізії і хлібопекарської роти, бачив розгортання бою на власні очі і відмітив, що безлад на цій ділянці фронту був швидко ліквідований завдяки чітким діям генерала Гассера, з яким мав розмову і доручив 4 вересня з Авдіївки виступити до Сосниць. Дивізія СС «Рейх» увійшла в історію вермахту як один із елітних військових підрозділів. У вересні 1941 р. вона справила чудове враження на Гудеріана своєю дисциплінованістю та готовністю діяти в складі танкової групи [6, с. 129-133]. Для кращого обстрілу позицій радянських військ із крупнокаліберних кулеметів і гармат німці спалили дві вулиці в Лузиках (тоді сусіднє село, сьогодні – околиця Авдіївки). За свідченням очевидців тих подій, згоріло до сорока будинків, майже двісті осіб залишилися без даху над головою [1, с.4-5; 11, с. 112].

Отже, свідчення вчителя с. Авдіївки Дмитра Браженка та генерал-полковника танкових військ вермахту Гейнца Гудеріана збігаються в усіх подробицях: і часом появи німецьких військ у селі, і згадками про бій з радянськими військами 3 вересня, і записами про прибулих есесівців (яким сільський вчитель боявся дивитися в очі), і пекарську роту (солдатам якої його дружина прала білизну, заробляючи хліб). Обидва

у своїх нотатках нарікали на зовнішні обставини, які погнали Гудеріана в Україну, всупереч його бажанню за декілька тижнів досягти Москви та завершити російську кампанію, а Браженка загнали у тісняву бліндажу на три дні разом з родиною та іншими односельцями замість того, щоб розпочати новий навчальний рік. Обидва сумують за збитими товаришами по зброї/ односельцями.

Автор щоденників занотував, що 20 вересня виїхав на сінокіс у ліс і побачив місце бою із залишками зброї та нашвидкуруч виритими неглибокими могилами червоноармійців, біля обгорілого танка – вириту ямку з похованими обвугленими тілами двох чи трьох танкістів [20 вересня]. Місцеві краєзнавці намагалися з'ясувати імена цих танкістів. За переказом солдатської вдови Ф.Ф. Лазаренко, один з полонених після бою радянських солдатів, яким вона принесла їжу, просив передати своїм, що в танку згоріли Гришин, Олексієнко, Ліхов [1, с.8]. За іншими даними, до останнього вели вогонь з палаючого танка Петро Зелений з Баку, Ліхов та Прошляков [12, с. 6]. Але, з точки зору дослідження щоденників, украй важливо, що джерело містить історично достовірну інформацію, яка підтверджується іншими джерелами та науковою літературою.

Протягом усього періоду окупації Чернігівська область (а також Сумська, Харківська, Сталінська (тепер – Донецька) і Ворошиловградська (тепер – Луганська) перебувала в зоні німецького військового управління. Це означало, що регіон розглядався як прифронтова тилова територія, і «вищим територіальним органом влади» став вермахт. У серпні 1941 р. німці планували створити спеціальну «Генеральну округу Чернігів» у складі Чернігівської, Сумської, частини Гомельської та Орловської областей, однак справа до цього не дійшла. Бойові дії затягувалися, і польовим та місцевим комендатурам довелося виконувати не властиві їм адміністративні повноваження упродовж тривалого часу. Обираючи модель територіально-адміністративного устрою, Берлін керувався принципами доцільності та мінімалізації витрат, тому межі колишніх районів та сільських громад були збережені. Авдіївка входила до Понорницького повіту Новгород-Сіверської округи («гебіти»), отже, мала виконувати накази новгород-сіверського військового коменданта. В районному центрі – Понорниці – комендант призначив старосту (начальника) райуправи, який ніс політичну відповідальність за район, повинен був забезпечувати в ньому «спокій та безпеку», організувати вилучення продукції для рейху та задовольняти потреби військових підрозділів [14, с.90, 94; 5, с.336 – 341].

З перших днів окупації стало зрозумілим, що німці не збираються негайно розганяти колгоспи, які офіційно реорганізували (а насправді перейменували) у общинні господарства. У питаннях тактики управління окупованими територіями Гітлер вирішив зберегти ефективну сталінську систему експлуатації селянства, аргументуючи тим, що так легше забезпечити господарства інвентарем, а також складністю проведення реформ в умовах воєнного часу. Для селян Авдіївки це означало, що землі та майно двох колгоспів на їх території оголошені німецькою власністю. Ще до початку російської кампанії був наказ військового інтенданта верховного командування вермахту забезпечувати війська за рахунок місцевого населення, оскільки в Німеччині бракувало сільськогосподарської продукції навіть для власних потреб [13, с.476-478]. Назва «общинні господарства» також не прижилася. А до примусової праці селяни вже привчилися упродовж останнього десятиліття.

Рівня радянської дисципліни в колгоспах німці досягли не відразу. Впродовж усього 1941 р. колгоспи «Веселий гай» і «Перемога» виявилися дезорганізованими, що пов'язано з перебуванням у прифронтовій смузі, евакуацією радянською владою сільськогосподарської техніки Авдіївської МТС та місцевих колгоспів, а також розтягуванням місцевими жителями колгоспного майна ще до приходу німців. Як правило, спираючись на офіційні документи (в тому числі звіти німецьких військових та чиновників), сучасні історики вказують, що «новий аграрний лад» передбачав нещадну експлуатацію селянства, задля цього швидко реєстрацію працездатного населення на селі, ретельну інвентаризацію майна, введення чіткої фіскальної політики. Однак джерела особового походження свідчать, що на встановлення принаймні якогось порядку на селі німці витратили декілька місяців. Так, реконструкція побуту населення с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київщини в умовах німецької окупації, за спогадами селян, записаними у 1946 р., свідчить, що цілковите безвладдя в селі па-

нувало упродовж трьох перших місяців німецької присутності [2, с.169-170]. Подібну ситуацію змальовує і Браженко.

Важливим моментом для глибшого розуміння першоджерела є національна та соціальна самоідентифікація автора. Безперечно, автор позиціонує себе українцем: «Не весело почувають себе українці в настоящий період, коли Україна лежить у ногах німців. А чи весело ж буде житися після війни? ... В яке становище Гітлер поставить трудолюбивих українців? Та не скоро загоїть український народ рани від війни. Міліони вдов, сиріт, калік не тішитимуть українців» [29 вересня 1941]. Жодних емоційних переживань Дмитра Захаровича за цілісною державою СРСР на сторінках щоденника не виявлено.

Синонімом терміну «Червона армія» для автора було словосполучення «російські війська»: «Хвилини за 10 до появи німецьких військ з лісу доносився шум моторів, я думав що то відступають російські війська» [26 серпня 1941]. Але як тільки оповідь йшла про полонених та ранених, в записках частіше використовується словосполучення «руські солдати» (з відтінком співчуття, розумінням того, що це «свої», «постраждали»): «Багато жінок кричали, що це партійці довели до того що руські солдати гинуть, а тих хто хоче тікати стріляють у спину» [26 серпня 1941].

Власний соціальний статус автор окреслює чітко: «Я є службовець вчитель» [26 серпня 1941], намагаючись на сторінках щоденника відокремити себе від «малосвідомого селянства». Відмінність у соціальному статусі Дмитро Захарович вбачає як у наявності вищої освіти, професії, так і у таких неформальних чинниках, як рівень загальної культури, бажання зберегти шкільне майно від розтягування по селянських дворах, лояльніша позиція щодо політики радянського керівництва на селі у 30-і роки і т. д. Помилки радянської влади автор виправдовує бажанням уряду СРСР розбудувати важку індустрію заради конкурентоздатності із західними країнами, і в усьому винуватить відсталість царської Росії [30 липня 1941]. Проте записи Дмитра Захаровича Браженка свідчать про те, що він був вихідцем з народу, інтелігентом лише у першому поколінні, якого найбільше турбували селянські клопоти: як посадити та зібрати врожай, якими додатковими промислами підробити собі на життя. Селянське походження видають дбайливі записи про погоду щодня та день, коли він уперше за сезон скоштував огірок, помідор та таке інше.

Дезорганізація влади на початку німецького наступу винесла на поверхню ворожість між колгоспниками і службовцями. Колгоспники вважали службовців білоручками і хотіли подивитися, як вони будуть працювати на полі. Браженко такого повороту подій не боявся: «сьогодні ти працівник культурного фронту, а завтра, якщо треба буде, візьмусь за ручку плуга і поряд з колгоспником буду орати землю» [28 липня 1941]. Однак на практиці сильно хвилювався через неможливість вчителювання, вимушеного роботу в колгоспі, дуже старався отримати при окупаційному режимі посаду завідуючого школою. Більше того, Дмитро Браженко відчуває до себе особисто неприязнь селянства через те, що у 30-і роки, будучи механіком МТС, брав участь у певних заходах з колективізації та розкуркулення у селі.

Щодо партійної приналежності та ідеологічних принципів, позиція автора прагматично змінюється в залежності від провладного режиму. В перші дні окупації, панічно боячись німців та наклепу на нього односельців, Дмитро Браженко виправдовується у щоденнику, що участь у господарських кампаніях 30-х рр. та освіта в комуністичному дусі були вимушеними для будь-якого «видного на селі працівника», оминати ці програми означало позбутися волі. І зауважує, що від себе нічого не додавав і не перекручував [16 вересня 1941]. Хоча навіть у цих виправданнях відчутна лексика радянської ідеологічної машини.

Перед приходом німців до Авдіївки автор намагається зрозуміти себе і оточуючих: «Чому такий пісмістичний настрій? Основне це страх за життя себе і сім'ї перед першими германськими солдатами... Краще бути оце в армії чим тут сидіти й тремтіти перед страхом смерті» [21 серпня 1941]. Позбутися страху неможливо: автор помічає його за собою та оточуючими в перші дні окупації, коли боявся поглянути на німців, страшився наклепу на нього окупаційній владі з боку односельців, при отриманні

звісток про підданих репресіям вчителів, при невмотивованих, з точки зору очевидця, розстрілах односельців.

Слова, взяті нами за епіграф до цього уривку, по суті, є основною ідеєю, яку ілюструють усі записи щоденника Д.З. Браженка. Написані вони під впливом почутих новин про розстріл есесівцями п'ятьох односельців. 10 вересня карателями розстріляні Ларіон Максимович Чепурний, Трохим Микитович Яценко, Катерина Карпівна Костюченко, Ганна Степанівна Роговенко, Михайло Феодосійович Чепурний. Були вони справжніми чи уявними ворогами німецької влади? Однозначної відповіді щодо всіх розстріляних немає, тим більше, що німці вдавалися до превентивних заходів проти комуністів та радянських функціонерів. Але відомо, що 24 серпня в Понорницю з метою організації підпільної боротьби в тилу ворога приїхав секретар обкому партії О.Ф. Федоров. До роботи в обласному центрі він очолював партійну організацію Понорницького району і був особисто знайомий з місцевими кадрами. В Авдіївці для організації підпільної роботи залишались голова сільської ради, депутат Верховної Ради СРСР Катерина Костюченко та сільський активіст Микола Васюк [1, с.2]. Можемо припустити, що підпільна група збільшилася ще на декілька осіб, серед яких – голова місцевої кооперативної бухгалтер МТС (у якого при собі в лісі було 1700 крб.), колишній голова колгоспу «Перемога» та сільська активістка. Підпільна група Катерини Костюченко, як і тисячі інших по всій країні, на початку окупації була викрита німцями. Як правило, перші підпільні групи, не маючи навичок конспірації та підготовлених схованок, існували недовго. Тим більше людину з посадою депутата Верховної Ради СРСР в українському селі, що значною частиною ненавиділо радянську владу, знайти було нескладно.

Розкол українського села, штучно створений більшовицькою владою у 1917 – 1921 роках та під час колективізації, природно, використали німці. Селяни, що потерпіли від колективізації, розкуркулення, сталінських репресій, сподівалися, що при німцях життя для них покращиться. У моду входила критика «партійців» та розмови про розпуск колгоспів. Зраділи і віруючі, яким з перших же днів обіцяли відновлення церкви та служби Божої у будинку клубу (пізніше їх сподівання справдились). Однак на перші збори села 21 жовтня 1941 р. прийшло всього близько 30 осіб. Старостою, навіть без голосування, обрали Олексія Миновича Сербя, у минулому репресованого радянською владою. Автор щоденників визнавав, що кандидатура справді була гідною [21 жовтня 1941]. Забігаючи наперед, зазначимо, що вже на початку листопада його розстріляють партизани загону М. Попудренка. Посади голови райуправи чи сільської управи могли зайняти тільки «лояльні до нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої. Функції сільуправ виявилися надзвичайно широкими: від прибирання трупів до контролю сільгоспспоставок і надходження робочої сили до рейху, а також сприяння поліції у подоланні «бандитизму» [5, с.342].

Способом відсторонитися від оточуючої дійсності для українського селянина стало пияцтво. З перших же днів окупації мешканці села, незалежно від віку і статі, відчувають необхідність виміняти у німців спирт за продукти харчування, автор щоденників теж не став винятком. Тема самогонування, намагання дещо забути на гулянках, випивши зайвого, напоїти представників місцевого самоврядування та німецької окупаційної влади, щоб отримати від них бажані рішення, відверто проходить через усі нотатки. Цю частину воєнного повсякдення українського села сором'язливо замовчувала не тільки радянська історіографія, а й сучасна.

На сторінках щоденника знайшла місце і проблема військовополонених, які почали прибувати до села з перших днів окупації, викликаючи співчуття селян. Німці переправляли їх до Новгород-Сіверського концтабору [1, с.4]. Однак не всіх. Браженко не один раз у своїх записах звертає увагу на те, що німці масово відпускали рядових військовополонених. Радянські солдати, вдягнені в цивільний одяг, цілими валками йшли трасою Чернігів – Новгород-Сіверський [18 вересня 1941]. Через село протягом усієї осені проходили групами і поодинокі «вояки» чи то випущені з німецького полону, чи дезертири (в тих умовах це могла бути одна й та ж категорія). Говорили, що не збираються захищати грами хліба на трудодні та величезні черги біля магазинів, нарікали на колективізацію, сподівалися, що німці дозволять ділити колгоспні лани [7 жовтня 1941]. Гудеріан згадував, що 3 вересня (день, коли він був в Авдіївці) два корпуси взяли

по 2500 полонених і ще 1200 захопило з'єднання інженерних військ [6, с. 130]. Видавці спогадів Гудеріана закидали йому неспляхетне ставлення до цивільного населення, що не відповідало законам ведення військових дій, а також те, що його армія брала вкрай мало полонених, вбиваючи їх на місці [3, с.2.]. Але щоденники Д.З. Браженка зайвий раз доводять, що війна – феномен розмаїтий, із, здавалось би, взаємовиключаючими явищами. В Україні німці, в тому числі війська Гудеріана, брали багато полонених. Одних відпускали відразу, інші потрапляли до концтаборів, де трималися в нелюдських умовах: в голоді, холоді та ланцюгах (в Хоролі). Однак і звідти окремих відпускали [21 жовтня 1941]. А по дорозі додому їх нерідко вбивали партизани [19 жовтня 1941].

Зазначимо, що в даному уривку автор також зачіпав теми побуту колгоспників в окупації, поширення містицизму та інші вкрай актуальні проблеми в дослідженні воєнного повсякдення.

1. Авдіївка в роки окупації. Рукопис. Експедиційний загін «З попелу забуття» під кер-м А.М. Лазаренка. – Авдіївка, Сосницький район, Чернігівська область, 2004.

2. Азарх І. Спогади про село, якого нині немає на карті // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 14. – К., 2011. – С.168-174.

3. Аннотация // Гудеріан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск.: Русич, 1999. – С.2.

4. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. – М.: Яуза, Эксма, 2006. – 496 с.

5. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 319-367.

6. Гудеріан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск.: Русич, 1999. – 296 с.

7. Дубик М. Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 13. – К., 2010. – С.70-77.

8. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.

9. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.

10. «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; Переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. – К.: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012. – 336 с.

11. Мороз О. Шаболтасівка. Погляд крізь віки. Історично-дослідницьке видання. – Чернігів, ТОВ РВЦ «Сіверщина», 2011. – 148 с.

12. Наконечна С. День перемоги в Авдіївці // Вісті Сосниччини. – 2006. – 27 травня. – С.6.

13. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 475-511.

14. Рекогов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С. 90-101.

Щоденник Д.З. Браженка

26 СЕРПНЯ

Історичний сьогоднішній день буде для Авдіївки. Ще вчора ходили слухи, що германці відогнані від Гомеля, а сьогодні у годин 9 появились німці в Авдіївці та так не очікувано, що просто дивуєшся їхній спритності і маневрованості. Тут з дня на день очікували приходу Червоної армії, що відступає. Хвилин за 10 до появи німецьких військ з лісу доносився шум моторів, я думав що то відступають російські війська. Ось увесь шлях загромаджується евакуйуючим скотом. Я вийшов подивитися. В цей час за скотом пролунали сигнали машин. Появляються мотоцикли і якісь дивні автомашини. Спочатку у мене майнула думка, що то червоні. Але до чого ж у них погони? Чому говор не російський? Все говорило що то були німці. Всього мене промайнуло якимсь страхом, але поряд з цим появляється прояснення, наче після хмурого дня. Чому? А тому що нам говорили в тім, що перші німецькі колони по-звірськи поводяться з населенням. Що принесуть наступні дні, то будемо бачити. Перший день якось пережили. Все ж таки боязнь повністю не зникла. Я за краще пішов перебути в хаті. Крім того можна було очікувати бою, а тому днём всі сім'єю перележали в сховищі. Годин через 3 почувлися постріли в саді к-пу, а згодом знову. Трудно переказати переживання в цей момент. Говорять, що вели якихось трьох чоловік. Очевідно їх і розстріляли. За що не відомо. Рішили ночувати в сховищі.

27 СЕРПНЯ

Ночували в бомбосховищі, крім старих. Ніч пройшла занадто протяжно. Думав, що присниться щось кошмарне, але сон пройшов спокійно. Сьогодні німці продовжували пересуватися. До чого механізоване їх військо. Ось тут повз нас машини їдуть вереницею, що нагадує якусь виставку автотехніки. Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх замінюють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовольно виникає твердження, що така армія кріпка і труднопереможна. По самих системах машин можна определити, що в Германії розвинута автопромисловість і в цілому оборонна промисловість. Правда велике має значення і залежить від неї других країн та союзники, які поповнили автопарк Германії. Правда винуватити уряд СРСР в порівнюючому відставанні техніки від Германії не приходиться, в цьому винувата в значній мірі царська Росія. Лише не подобається мені одно – це поведінка місцевого населення. Учора німці заїхали до школи, а слідом прибігли діти, жінки і почали розтягувати майно. Я оцінюю це за варварство населення. Учора не вдалося всього перенести до старого, то те що залишилося також було пограбоване. Думаю, що згодом все забране буде заставлено повернути. Адже яка б влада не була, школа повинна працювати.

28 СЕРПНЯ

А машини невпинно просуваються вперед. Їх шум починає надходити. Як сьогодні вияснилося, що троє постріляних в перший день входу німців були вислані на машині з Понорниці для ліквідації «десанту». Сміх бере коли подумаєш про необізнаність з положенням речей. Тут великі сили пересуваються, а звідси повідомляють що десант. Хто про це повідомив, очевидно хто-то з сільради. Це говорить за те що багато хто самозаспокоювався, думали про те що німці й насправді відігнані не то що від Семенівки, а й від Гомеля. Раптово їх поява безумовно паралізувала їх. Але можливо, що це повідомлення було вимисленим з певною метою. Сьогодні якось машини стали менше їхати. Виїхали також і з школи. Я пішов перевідати школу.

Бібліотека вся була викинута на подвір'я, документи і різні справи школи були розкидані по канцелярії. Важніші документи я позбирав і приборіг. Сьогодні були спроби нальоту радянської авіації. Недалеко від Авдіївки кинута кілька бомб.

Кілька слів про церкву. Учора особливо активний день був для церковників. Думують щоб у неділю вже правилось. Це справа кожного. Релігія мусить бути обрзуванням громадянина. Про її положення в майбутньому для нас покищо невідомо.

29 СЕРПНЯ

Там де раніше був колбуди, де думали відновити церкву сьогодні зайнято під полонених. Сьогодні прибула перша партія полонених і ранених руських солдат. Полонені

знесилені і голодні. Це приводило населення жалю і лютування на комісарів. Багато жінок кричали, що це партійці довели до того що руські солдати гинуть, а тих хто хоче тікати стріляють у спину. Біля місця збору ранених і полонених збираються юрби народу. Несуть їм їсти, хто огірки, хто молоко, хто сала, лише б згасити їм жажду до їжі. Сьогодні у школу знову вїхала якась частина, яка й розквартирувалась там.

30 СЕРПНЯ

Сьогодні ходив до школи. Як видно, що біля школи розмістилась пікарня. Чудова німецька техніка. Все робиться на ходу. В дорозі зупиняються і печуть хліб. Дрова ріжуть циркуляркою. Там де була пустка може бути перетворена в фабрику. Сьогодні до Авдіївки доносилась канонада по напрямку на захід. А полонені прибувають первантаженими машинами. Я сьогодні пройшов у село, після кількохдньового мого перебування дома. Всі німці кажуться мені що ось зупинять мене, прочитавши душу мою і поставлять під стінку. Стараюсь менше розглядувати по сторонам і буде жвавішим у поведінці.

НЕДІЛЯ 31 СЕРПНЯ

Ось уже біля тижня як німці увійшли в Авдіївку і протягом цього часу робота в полі стоїть. А який дорогий час! До того ж і погода прекрасна випала. Стоїть тиха сонячна погода все просить, все тягнеться в амбари. Але народ цього наче не помічає. Правда він не бездільничить. Багато намагаються заpastись і тягнуть для себе. Дійшло до того, що з конюшень почали зникати коні, з бригад вози, з кладових упряж і інше колгоспне майно, та не тільки колгоспне, а зникає майно і установ і організацій. Це ще і ще прояв безкультурності і несвідомості місцевого населення.

В Авдіївці почався появлятися спирт. Німецькі машини їздять і міняють його за яйця. Вдалося й нам сьогодні виміняти спирт. В обід по рюмці випили. Де й апетит взявся. Так смачно пообідали. Гарматна канонада на заході не припиняється. Вона навіває тепер страху. Нікому не хочеться, щоб тут був фронт. Завтра 1^{ше} вересня. Коли б це в мирних умовах, то перший день занять. Гамір дітей який в кінці року казався надочучливим тепер би був рідним. Кожен учитель увіходив би в клас з радістю, повний енергії до творчої роботи в освіті дітей.

ВЕРЕСЕНЬ

1 вересня

Коли б не війна сьогодні б перший день заняття. Багато згадають цей день з учнів. Святково і піднесено почувають вони себе першого вересня в перший день заняття кожного року. А цей рік пішло по іночому. Коли знову задзвонить гучно дзвоник і верескливо закричать діти? Не може ніхто цього знати з нас викладачів. А люди наче комашки снують по селу з бутилками, яйцями, маслом. Все міняють спирт. Така вже натура руських, випить так щоб забути горе. Від нудоти через безділля за обідом приймаю і я дозу спирту. А канонада на заході не припиняється. В Авдіївку прибувають численні партії полонених російських солдат.

2 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні я ходив на роботу до молотарки в гумно. Там ми просиділи до обіду, а потім розійшлися, бо мало зібралось народу, все міняють спирт, вважають що спирт дороже хліба.

Погана справа нашому брату службовцю. Хліба не достанеш. Добре, що німецька пікарня розмістилася в Авдіївці. Дружина стірає білльо пікарям і заробляє хліба. Іншої хвилини думаєш, що це робиш злочин, що дружина німцям, ворогам червоних пере білизну, але зціпивши зуби, і стиснувши кулака, мовчиш. Коли б хоч не діти, а тож вони хочуть їсти! Канонада на заході і півдні не припиняється. Ранені і полонені прибувають. Сьогодні прибуло 2 з Шаболтасівки, які були відпущені.

Жінки раненим і полоненим несуть їсти. Скільки вже балачок потім. Найбільше ругають партійців, що допустили до війни.

3 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні нарешті якось назбиралось робочих до молотарки. Молотили ячмінь. А жінки наче подуріли цілі черги створюються за спиртом. Германці тільки регочуть з них та фотографірують. Навіть приходять за спиртом з Шаболтасовки. До чого низько поводять вони себе. Об'явився сьогодні спирт і біля школи в пікарів. За півлітри спирту

беруть півдесятка яєць. Спирт дістають на крисківському спиртзаводі. Пообідавши, з дозою спирту, я знову до молотарки, але молотить не прийшлося. Зовсім недалеко біля Авдієвки рвуться снаряди. Це налякало жінок і вони на роботу не вийшли. Перед вечором гуляв біля школи з німцями. Один добре з них говорить по-російськи. Ось хтось крикнув що в Лузіках щось горить. Насправді в трьох місцях валили клуби чорного диму. Снаряди продовжують рватися десь в околицях Авдієвки. Кожен почував себе якось особливо: і страшно, і любопитно. Та справа йде не на шутку. Серед німців піднялася тривога, що руські близько. Бачачи таке становище я кинувся додому і почали вибиратися в бомбоубежище. Ось чуєш свист пулі. Вона стукнулася об листок киях недалеко біля мене і затихла. Всі вибрались в бліндаж. Взяли хліба, сала, картоплі вареної, води. Вобщем приготувались днів на три. Я ще виносив з хати різні речі на вгород. Раптом загориться хата, то щоб згоріли одні стіни. Ось рвуться снаряди зовсім близько, здіймаючи чорні хмари землюки і диму. Я падаю, а потім схоплююся і біжу в бліндаж. Німці вже розсипались цепом на вгородах. Вечором розгорівся бій і невпинно рвалися снаряди кругом нас. Стара тільки хрестилася. О 7^ї із старим прийняли дозу спирту, щоб не так страшно було сидіти.

4 ВЕРЕСНЯ

Зараз пишу не 4 а 5, бо не мав можливості. Чи думав я що прийдеться оце сидіти в бліндажі, а не займатися з дітьми. Війна! Війна! І смішно і страшно. Ніч провели в бліндажі в тісноті. Копаючи ми його розчитували на 7 душ з дітьми, але ночью ввалилася Анила з своєю бабою, які сіли серед бліндажа, наче опудала на баштані, то згорбившись примостився в уголку і так перевів ніч майже не спавши. Ноччу кілька разів вилазив і наблюдав я зарева, що розіслалися на заході. Одно зарево зникло, друге появилось. Горіли Лузіки і Хлоп'яники. Ноччу стрілянина припинилася, лише зрідка чути було рушничну перестрілку. Утром вдалося вийти з бліндажа, але німці загнали назад. Тільки і вдалося кожному оправитися. Знову розгорівся бій. Кругом чути гарматну і кулеметну та рушничу стрілянину. Звідки появилася Червона Армія на 9^ї день вступу німців в Авдієвку? З лису. Все говорить за те, що німці були прорвалися, а в стороні залишилися Червоні.

Весь день просиділи в бліндажі. Навіть корові і свині не вдалося положити їсти. Особливо розгорівся бій вечором. Ось чути як рядом з бліндажом на Гибриччиній хаті сторичить кулемет. А ось захлинаючись затьохкав снаряд і десь недалеко розірвався, аж земля посипалася з потолка. Пулі підняли свист через бліндаж. Щось робилося адське. Пеньковий завод горить. В такий страшний час у наш бліндаж убіг робітник заводу Коцур, який переховувався у бліндажі Грека, але близько упав снаряд і він захищаючись від смерті утік до нас.

5 ВЕРЕСНЯ

Цю ніч також перевели в бліндажі. Але вже по стрілянині було чути, що бій віддалявся.

Ранком тільки зрідка озивалися рушниці та десь далеко рвалися снаряди. Всі вилзли з бліндажа. Назад ніхто вже не заганяв. По шляху вели і везли плінних і ранених руських солдат.

Після двох ночей і дня перебування в бліндажі почували себе наче встав після тяжкої протяжливої хвороби. Вся Авдієвка переповнена німцькими солдатами СС, які приїхали очевидно для ліквідації загрози. Виясняється сьогодні, що 3 вересня від розривів снарядів убито дві душі і ранило в руку також двох. Одна з скирд на заводі ще й сьогодні диміла, а завод і з десяток скирд зовсім знищені огнем. Всі евакуйовані часті з Авдієвки, повернулися, в тім числі і пікарня.

6 ВЕРЕСНЯ

Ніхто нігде в колгоспі нічого не робить. По шляху позбиралися невеликі гурти і розповідають про бої. Інші говорять, що дехто вже ходить у ліс і знімають чоботи з убитих червоноармійців, а трупи не закопують.

Якщо це так, то це свинство це поведінка не людська над убитим воєнним. В дні боїв і сьогодні магазини не торгували. А німці не люблять замків і поодбивали. Цього тільки і треба було сельчанам. Набігло повний сільмаг і кооперація жінок і дітей і розхоплювали хто що захопить. От вам культура і свідомість! Канонаду іще чути, але вона

все віддаляється. Ранені і полонені продовжують перебувати. Вияснилось що учителя Кочкарду і інших селян які вертілись в селі відправили до Н. Сіверська разом з полоненими 3 вересня перед боєм.

НЕДІЛЯ 7 ВЕРЕСНЯ

Прекрасний випав сьогодні день. Такий теплий і сонячний. Народ до того що недавно пройшов бій, а й те що вихідний день, бо тепер неділя встановлена в повних своїх правах, не брався ні за яку роботу. Кожний живе сьогоднішнім днём, бо не знає що завтра з ним буде. Ану знову розпочнеться бій і село може злетіти як порохова бочка. Та тільки цьому вже не бути. Прибувши німецькі частини СС далеко відбили наступавших Червоноармійців.

Сьогодні говорять затримано німецькими загонами двох громадян села голову кооперації Чепурного Л.М* і бухгалтера МТС Яценка Тр.М** в лісі. Що їм за діло було в лісі в цей момент, дідько їх знає. Говорять, що пішли за коровами, інші говорять, що знімати чоботи з убитих червоноармійців. У Яценка в кармані найдено 1700 крб грошей. Германці очевидно в іншому їх заідозрили і затримали їх. В Чепурного зроблено дома обшук.

10 ВЕРЕСНЯ

Щоб не так було нудно від безділства і щоб скоріше пройшов день, сьогодні ходив гребти овес. Один німець, не знати чому й здобрився, перед виходом у поле, дав нам бутилку спирту, то ми так добре закусили і випили на полі, наклавши скирду.

Забраних у неділю Чепурного і Яценка так і не повернулись. Говорять що їх розстріляли. В понеділок забрали іще трьох, двох жінок і одного чоловіка (Костюченко К.**Роговенко Г.*** і Чепурного М.Ф.****) перші двоє партійні а чоловік безпартійний. В чому їх обвинувачували німці, для мене невідомо. Говорять заводчани, що їх постріляли.

Чомусь сумно робиться коли стріляють людей. Така вже людська природа. Але знову: Війна! Війна! А тоді людина ніщо. Може загинути в один момент, навіть для себе не очікуючи цього. Були збори в колгоспі за участю німця переговорщика. Закликав усіх працювати.

12 ВЕРЕСНЯ

Так воно й вийшло. Всіх п'ятьох чоловік постріляно, та тільки одного з них Костюченко Каті не знайдено. Останніх знайдено учора, викопано і за християнськими обичаями похоронено. Сьогодні як і учора гарматної канонади не чути і німці з села виїхали.

Багато я переніс поки виїхали німці з школи. А виїхали вони 8 і 9 вересня. Я вже знав манеру селян. Як тільки будуть німці виїзжати обов'язково назбігаються, щоб що взяти. Так і вийшло. Повний двір було жінок і дітей. Прийшлося дивитися за кожним щоб нічого шкільного не брали. Коли один дядько брав доски, я не давав. Один німець по, руськи говорив, пристав до мене і почав кричати, що мов чому я йому не даю досок. Я йому кажу хто я. Але не пристав. Направив мене додому, на другий день бачив переговорщика з комендатури який осудив ці дії.

15 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні ходив на роботу до молотарки в полі. Молотили трактором. Трактора дістали десь за Блισταвою. Там їх було щось більше сорока штук. Говорять, що гнала городянська МТС, але не удалось вивести. Німці захопили. Однак більшість тракторів приведено в негодність, то знято магнето, карбюратор чи жекльор, чи побитий. В багатьох тракторах знято магнето блиставцями, щоб потім взяти добру взятку. Почали молотити пізно, бо не було зранку. Намолотили всього 2 тонни 70 кг.

Я працював на скирдуванні. Прийшлося жарко. Копищевозів не було, то приходилося самим і солону відносити.

* Чепурний Ларіон Максимович.

** Ященко Трохим Микитович

*** Костюченко Катерина Карпівна – депутат Верховної Ради СРСР, голова сільської ради Авдіївки була залишена секретарем обкому КП(б)У О.Ф. Федоровим для організації підпільної роботи в тилу ворога.

**** Роговенко Ганна Степанівна – сільська комуністична активістка.

***** Чепурний Михайло Феодосійович – колишній голова колгоспу «Перемога».

16 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні моя робота також скиртування в полі біля молотарки. Сьогодні вимолот значно кращий ніж учора. Намолотили 5 тонн 525 кг. Скирдували втрьох. Якось уже став привикати до створившого становища і не так побоюєся, хоч і нема чого бояться. Що я кому плохе зробив? Хто може нарікти що я комусь був недобрий. Перші мої трудові роки пройшли в МТС в Авдіївці, де я був на посаді роз'їздного механіка. Правда тоді приходилося приймати участь в різних господарських кампаніях, але такий був тоді долг кожного видного на селі працівника. Але все я робив не перекручуючи нічого не добавляючи від себе і люб'язно відносячись. Потім служба в РСЧА і після цього я учитель. Просвіщав народ. Безумовно народ просвіщався в комуністичному дусі. Але такі вже були програми. Відступити від цього значилося позбутися волі.

17 ВЕРЕСНЯ

Наряд бригадира то й же що учора і позавчора – скирдування в полі біля тракторної молотарки. Така вже моя судьба. Нічого не подієш. Війна. Щастя було б коли б хоч на цьому закінчилося. Учора в селі ночували велосипедисти. В школі їх також було не мало. Сьогодні утром виїхали. Манеру шкільних сусідів я вже знаю, як тільки германці виїдуть, то біжать за соломою, щоб що разом потягти. Так і є. Ще не всіли германці виїхати як сусіди успіли потягти кілька столів і скамейок. Одного лише я не розумію: невже не читали вони германських об'яв, в яких ясно сказано, що розтягування державного майна можуть поплатитися життям. Думаю що це даром не обійдеться.

18 ВЕРЕСНЯ

Починаю спецілізуватися на одній роботі. Сьогодні також скирдував у полі біля молотарки. Погода не добра: вітер і зрідка набігав дощик.

Сьогодні чомусь набігла на мене настирливо думка про свій рідний дім, про матір, про братів, сестру і рідних. Вона настирливо напосідає на мене на кожному кроці. А появилася вона тоді, коли я ненароком глянув на трасу Чернігів – Новгород – Сіверськ по якій валками ішли російські солдати передіті в гражданську форму, тоді їх германці не зупиняють. І от я подумав про своїх братів, трьох братів, які невідомо де зараз, можливо ще воюють, можливо... і живих немає. Якби прийшла така щаслива хвилина, щоб нам усім побачиться! А стара мати! Бідна мама! Вона має 5 синів, з яких за 4х немає звістки. Та ні пошти, ніякого зв'язку немає, щоб повідомити про себе. А сестриця Галя. Єдина сестриця! Що вона зараз робить?

19 ВЕРЕСНЯ

І сьогодні біля молотарки на скирдуванні. Найгірше прийшлося сьогодні скирдувати. Вітер надзвичайної сили мішав кидати солому в стіжки, навіть забиває солому на соломотрясах, через що часті остановки молотарки. Одну скирду закінчили молотити і переїхали до другої. Поки переїхали до другої та встановили молотарку, то пройшло півдня. Барабанщики біля другої скирди опасувались молотити, бо біля самої скирди розірвався снаряд і осколки позастрявали в снопах. Чого доброго вискочить з барабана осколок і може ранили барабанщика. До вечора так і не вдалося помолотити, почав іти дощ і люди від молотарки всі пішли додому.

20 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні вирішили з тесьом накосити сіна. Взявши по косі поїхали на сінокіс в Грековське.

Вперше після боїв сьогодні виїхав в ліс. Сліди цих боїв великі: зрита земля окопами, розбиті кулемети, снаряди, гільзи, червоноармійські каски і інші военні речі. В багатьох місцях чорніли латки чуть виритих ямок і закопаних туди червоноармійців. А ось на опушці лісу стоїть обгорівший танк, а кругом його десятки воронок розривів снарядів. Радом з танком вирита ямка і заховані туди обвуглені трупи 2 чи 3х танкістів. Витолочений молодняк лісу показує шлях відступу Червоної армії.

Щось пройшовши 1 чи 2 ручиня, більше я й не косив, бо поламав косу. Бачте такий з мене косар. То я вже весь день мостив перехід через болото і ходив за оріхами в ліс.

НЕДІЛЯ 21 ВЕРЕСНЯ

Вихідний день. Побував у школі. Дещо поладив. Знову повкладав в шкафи приладдя фізкабінета. Як подумаєш наскільки не культурний і жадний народ наш, правда

* Робітничо-селянська Червона Армія.

не всі, але великий процент. Все хочуть собі більше потягти. З школи вже всі ступці попереносили додому. Столи носять, віконні рами носять, навіть шкільні дошки і ті пробували забрати. А ось фізкабінет. Для чого кому він потрібний! Але треба комусь викласти приладдя з шкафів і перебрати його щось собі взяти, аби розбивши знівечивши. Кожного дня приходиться вкладати приладдя в шафи, а їх забивати гвіздками. Сьогодні усі двері в школі забив, можливо тепер ніхто не насмілиться відкрити школи.

22 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні працював у полі біля молотарки. Не подобається мені вихід до неї. Виходять в 10 – 11 год., а кінчають в 5 годин. Снопи мокрі, а з-за цього часті простої. Сьогодні працював також на скирдуванні з четвертою бригадою. Сьогодні знову у школі ночували німецькі частини – велосипедисти. До чого розвинута техніка в Германію. Багато німецьких солдат посажено на мотоцикла, автомашину, на велосипеда. Безумовно, що така армія буде рухлива, маловразлива труднопереможна, плюс до цього її забезпеченість всіма припасами, а також їх виховання й пропаганда серед якої вони виховуються.

Говорять, що сьогодні німці питали, хто мов забив двері в школі. Якби він тут був то влетіло б йому. От і забивай. Хочеш як краще, а може вийти гірше.

23 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні працював також біля молотарки, але не в полі, а в гумні і не біля тракторної, а біля кінної. Молотили ячмінь, а потім горох. Коли молотять горох, то з кожної бригади виходять люди, але разом з собою беруть і торбини або ж пришивають великі кармани, і йдуть на обід, чи вечером, нагромажують їх повні горохом. От так і сьогодні кожна жінка набрала гороху щонайменше по 2 кг., а інші і по 5 кг.

Хай би брав той в кого не то що гороху, а й хліба нема.

Я також согрів і тоже руку вмочив. Прийшлося і мені схилитися туди куди більшість, також набрав гороху для дітей розважатися. Вимолот сьогодні 27 цн. На скиртуванні я з німим Стажком виробили по 3,2 трудовні.

25 ВЕРЕСНЯ

Учорашній день для мене прийшов на молотінні проса ціпом удвох з тістем. Намолотили щось більше 100 снопів, 117 чи що, а сьогодні знову до молотарки в гумно. Молотили знову горох, з яким історія та ж що була 23 вересня, та тільки я сьогодні сам скирдував. Добре, що хоч горохова солома, не так її вже багато, а то б запарили. Намолотили 21 центнер і я заробив 5 трудовнів. Коли б такий улов та кожний день, то не було б плохо. Заробив би на зиму для сім'ї. Інший раз як подумаєш що сталось, то аж не віриться.

Не віриться, що школа не працює, що зараз війна, що десь ідуть вперті бої і ще зараз умирають десятки, а може сотні, а може тисячі людей, благаючи помочі або скорішої смерті.

26 ВЕРЕСНЯ

Зараз в селі мало коли побачиш германців. Все переїзжають машини через Авдієвку, лише на мить зупинившись. Сьогодні я остався без роботи, дощ помішав.

Коли працюєш, то почуваш себе краще. А от сьогодні остався дома без роботи. Яюсь і скучно і нудно. То бувало почитаєш газету, підеш десь послушаєш радіо, або переведеш час за якоюсь грою. А от тепер немає що свіжого почитати, не почувеш новин по радіо, не переведеш дозвілля в розвагах. Живеш наче на ізолюваному острові.

Але коли подумаєш про одне слово війна – то все становиться ясно. Іначе і не могло бути. Закінчиться війна, будуть і газети буде і радіо, будуть і розваги. А тепер терпи і виждай закінчення війни і встановлення порядків.

27 ВЕРЕСНЯ

Ворочали і гребли сьогодні сіно. Я їхав коньом, а останні пішли пішки. Рішив по дорозі останитися біля обгорілого танка і ближче роздивитися.

Нічого, крім обгорілого та обманого залізачча не побачив. Дивуєшся як могли не порозриватися снаряди від огню в якому палахкав танк.

Поворочавши сіно, пішли в ліс за оріхами, але нарвали мало поскільки близько були обірвані, а вглиб було страшно заходити. Після гребли сіно. От як сьогодні так і щодня чути в лісі постріли як рушничні так і розриви гармат. Це «забава» пастухів. Ця «забава»

глухий витів пастухів через яку може пострадати зовсім безневинна людина. Якщо буде проїжджати німецька машина і тут постріли пастухів, а десь недалеко йтиме чоловік, то ясно що його можуть затримать, запідозрюють, що він стріляв і може пострадати. Навіть деякі батьки знають, що їх діти роблять але хоч би палець об палець! Мовчать.

НЕДІЛЯ 28 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні скирдували на болоті сіно. Розчитували до півдня закінчити, але не вдалося. Явилися додому к вечеру.

Ранком віщувало добру погоду, тепло і сонячно. Увесь народ вивалив на уборку сіна. Що значить собі. Коли б така дружна робота проходила весь час, то давно б польві роботи були закінчені і трудовень обійшовся б в цьому році багатий. З обіду почав по-крапати дощик, але стіг уже був готовий. Набравши віз ще не підсохлого сіна гуртом вирушили додому.

Ще на болоті пройшов слух що повна Авдієвка германських військ, а в Лузіках червоні. Звідки? Як і треба було ожидати – явний вимисел.

29 ВЕРЕСНЯ

Убирали сьогодні картоплю на своєму огороді біля школи. Погана картопля. Ну та краще ніж була прошлий рік.

Біля школи стояло кілька машин. Школа! Коли б не війна післязавтра уже місяць навчання. А тепер? Як буде? Що буде? І кого не питав ніхто толком нічого не скаже. Не весело почувають себе українці в настоящій період, коли Україна лежить у ногах німців. А чи весело ж буде житися після війни? Доля українців тепер залежить від Німеччини. В яке становище Гітлер поставить трудолюбивих українців? Та не скоро загоїть український народ рани від війни. Мільони вдов, сиріт, калік не тішитимуть українців. Знову вертаюсь до буденного.

До обіду копали на своїх сотих картоплю. Зосталося зовсім мало. Після обіду закінчимо.

Ідемо додому на обід.

– Пан, а Пан! Оглянувся. Мене зове військовий в германській формі.

– Візьміть пару відборок і йдіть допоможіть чистити машину.

Я попробував було викрутитися, але ніщо не помогло. Нагадав було, що я вчитель, але й це не помогло. Прийшлося дрочити машину годин дві – три. Потім пішов дощ і картоплі не удалось копати.

Вечером трохи було перелякався. Чому? Напрасно. Полягавши спати, хтось відкрив фіртку і заглянувши пішов назад. Через 10 хвилин відкрилися ворота і заїхали ночувати на ЗІСі * два німці і шофер-росіянин.

30 ВЕРЕСНЯ

Машини прибувають. В школу наїхало повний двір. Ми продовжуємо копати картоплю. О 12 годин пішли обідать. З Понорниці прийшли погостити Параска, з радістю повідомивши що вернувся її чоловік. На обід якийсь шофер плінний приніс спирту, хоч і смердів бензином – а випили добре. Приймав участь у трапезі і один німецький солдат. Добрий хлопчина. Я надміру випив. Пригадую як ішов картоплю копати і говорив з учителем Кочкардою про те щоб погуляти у неділю, а потім нічого не пригадую. Говорить дружина що безобразно лежав у картоплі і їздив у Ригу. Для мене це не достойно. Пригадую тільки вечір, коли виходив по природним надобностям і як з мене сміялися німці, що у нас ночували.

ЖОВТЕНЬ

1 ЖОВТНЯ

Тільки сьогодні вдалося закінчити копати картошку біля школи. Яюсь дньом Катя десь у селі почувала, що двір Федора Чепурного** оточений німцями і роблять обиск. Сам же він робить на молотарці і машина з Євгеном його змінною поїхала за ним.

Перед вечором сусідка наша розказувала, що вона бачила як Федір копав для

* Радянський семимісний представницький автомобіль з кузовом, що випускався на заводі ім. Сталіна (Москва) в 1936 – 1941 роках.

** Чепурний Федір Феодосійович – організатор авдіївської МТС (1933 р.), активіст колгоспного руху на селі.

себе ямку, чуть повертаючи, а потім поставили його біля неї і залпом з 5 рушниць розстріляли. Але в даний період вихід один – винуватий – значить інакше не мусить бути. Війна. Боротьба двох систем.

Учора під час гулянки шофер украв часи і оддав сусідці Марії. Днём я забрав.

Церква також веде боротьбу за розширення свого впливу. Вона звертається до населення з різними прозовами. Ось один з таких прозовів: «Верующим».

«26 мая ввремя утренней службы было слышно голос спасителя в Новом Ерусалиме: «молитесь богу на заре утром, читайте отченаш и будете спасены. Как получите эту записку – перепишите 9 раз и передайте в руки верующим, можете через 9 дней получить великую радость.» В городе Харькове один человек не раздал никому и получил большой скорб. Наш спаситель назначил написать 9 раз. Как получите эту записку, то пишите со вниманием.»

І другі подібні послання можна знайти в настояний період серед населення.

Сьогодні в церкві повинна бути служба але вчорашній страх помішав цьому. Сьогодні неділя. В такий час скучно і нудно сидіти дома. Прийшов у село, приєднався до групи людей, які тільки й говорили що про вчорашній день. Як розповідає один, що коли було взято попа то він закричав

– Ви мене сьогодні вб'єте а вас завтра переб'ють!

Тоді один мотнув револьвером перед носом попа і закричав:

– Я на твою могилу 50 років с...ь буду ходити!

Так погулявши з годину я зайшов до К.Л. і там погуляв до обіду. Пообідавши дома, пішов до школи. Аби скоріше день до вечора. Тільки до школи хоч не йди. Жутко ставиться коли глянеш на неї. Згадуються минувші дні.

2 ЖОВТНЯ

Цікавий був сю ніч подвиг одного підпившого німецького офіцера. Було щось біля 12 год. ночі, як роздався стук виспідком в двері сусіда, а потім опалком по вікнах. Двері не відчинилися. Тоді до слідкуючої хати і так чуть не по всьому кутку. Ось приходить до нас і чую як стару благає вийти з ним. Та вже говорить що вона стара і хвора. Правда обійшлося без буйства, бо стара сказала, що у другій хаті ночують пани (тобто німці). Ранком сміха того було. Оказується що пройшов пів кутка і не так нігде не пощастило задовольнити природні потреби. Розказують, що старих баб цілував і благав поспати з ними.

Сьогодні ходив на молотарку в гумно з 12 години через Авдієвку проходили германські часті на конях. І розмину немає.

Сьогодні хоронили Федора Чепурного. Чому його розстріляли? Говорять що прийшовши з армії він дето говорив що за свого брата Михаля положить сто голов. Якщо це правда то така вже твоя судьба. Германці очищають тил від небезпечних людей. Крім цього він то був і член партії. Потроху вибувають наші з строю. Добрячий був хлопчина.

Вечором на ночівлю остановилася в нас група германських солдат піхотинців. Безумовно походи томлять солдат. А втома через-мірна. Інші вже почувають болючу біль від мозолів на ногах Нема нічого дивного. Не шутка пройти всю Україна при посиленому марші. Германці поспішають закінчити війну до зими. Осталось взяти Москву. Але очевидно війні до кінця ще далеко.

3 ЖОВТНЯ

Кінні німецькі війська продовжували пересуватися. Сьогодні вдалося мені в колгоспі замінити за замок 11 кілограмів жита. Чи думав я чотири місяці тому назад, що буду міняти хліб за таку жухлядь щоб проіснувати. Колгосп також примушений діставати замки різними шляхами. Комори з зерном стоять не замкнені. Замки покрадені чи поламані. Краще віддати 8 – 10 кг. зерна за замок, ніж може пропасти 8 – 10 пудів. Сьогодні працював на молотарці. Скирдував.

Вечером на ночівлю в нас помістилось 5 німців. Привітливі і культурні хлопці. Один слабенько говорить українською мовою. Беседували про життя учительства в Германії. Живуть не плохо. Ці хлопці ні з чим не познайомляться, як ті що сю ніч ночували, що познайомилися з кожен.

4 ЖОВТНЯ

Сьогодні в колгоспі одержав наряд гребти овес.

Але жодна людина не вийшла. Безгосподарність і недисциплінованість в колгоспі. Жаль бере як подумаєш і побачиш, що гине урожай. Кожен старається якби все собі легальним чи нелегальним шляхом потягти. Але для мене прогуляти день багато значить. Мені б тільки більше вигнати трудовнів.

Біля молотарки в гумні сьогодні молотила 4 бригада. Приєднався і я до неї. Працював і сьогодні на скирдуванні гречаної соломи.

А німецькі війська продовжують пересуватися. На ночівлю остановилося 2 німці з кіньми.

НЕДІЛЯ

5 ЖОВТНЯ

Сьогодні відбулися колгоспні збори. Я був секретарем зборів. Одна біда більше нічого. Не збори, а щось подібне на будинок умалишонних. Кожен хоче перекричати один одного. Особливо коли стояло питання про уборку картоплі і конопель. З картоплею порішили розділити пайками на трудовні 33% фонд і 67% собі. Щоб скоріше вивести кількість трудовнів на 1 жовтня в допомогу обрали мене і Ніколайця. Ось прийшов розподіл до конопель. Пропозиція поступила про те що вийти брати коноплі і хай хто скільки набере і забере. Ну тут і пішло. Особливо почали кричати ті що багато трудовнів, а робочих зараз мало. Годин через дві крику погодилися на тому, що хай з кожного двору виходить по одній душі і разом беруть плохіші і кращі коноплі. Крик був за розподіл телички і бичків.

6 ЖОВТНЯ

Сьогодні я приступив до порученої мені на зборах роботи – допомогти вивести трудовні на перше жовтня. Знайомився з нормами виробітки у статистика Барана Василя.

Сьогодні продовжували пересуватися воєнні частини германських військ. До нас заїхало ночувати 2 чоловіка. Коли я писав табеля і біля мене були трудові книжки колгоспників, то один з німців подумав, що я комісар, але слабенькою німецькою мовою я йому пояснив, яку я виконую роботу. Коли я йому сказав, що я учитель, то видно як його відношення стало змінюватися. Він повідомив мене, що в Германії Гітлер поважає вчителів і платить великі гроші.

7 ЖОВТНЯ

Всі німецькі солдати, наче автоматично рано схоплюються і продовжують свою путь. Всі говорять, що йдуть на Москву. От і ті що сю ніч ночували, вчора вечером говорили, що йдуть на Москву, що Москва оточена і позбавлена зв'язку.

Москва! Подумаєш, що до такого великого місто так порівняно скоро дійшли німецькі війська. Скільки говорили оратори, скільки писали в газетах писаки, що не ступати німецьким солдатам на радянській землі, не пити їх коням дніпрові води, але жодного слова не справдилось. Велику ролу в цьому відіграла продажність ряду радянських генералів. Судячи з розказів вернувших з полону солдатів, то охоти воювати в їх не було. В чому заключається секрет такої неохоти загальновідомий. Ті надії, що покладалися на селянство про їй волю відстоювати твердиню соціалізму розвіялися як попіл на вітрі.

Щодня через село проходять групи і поодинокі «вояки», які або втекли, або випущені з пліну чи по інших причинах кинули гвинтівку і поспішають додому. Майже всі говорять: – Що ми будемо захищати?, грами що одержують на трудовні, черги, що валкою простягаються біля магазинів.

Вони тепер відверто виявляють невдоволення колективізацію і поспішають додому, очевидно маючи намір попасти на дільожку землі і колгоспного майна.

10 ЖОВТНЯ

Я все продовжую нараховувати трудовні. Справа ішла б до кінця коли б не затримка бригадирами в подачі табелів.

Ідучи на роботу зайшов до бухгалтера і виписав жита на зароблені 40 трудовнів у вересні 40 кг. Для мене тепер 1 кг і то багато значить. Говорять: на безриб'ї і рак риба. Годин у 10 почав іти дощ, який через кілька хвилин перетворився у сніг. Казалось спочатку, що це наче шутка, але ось проходить година дві як він покрити усю землю. До вечора кругом усе біліло і все було похуже не зиму. Тільки зелень рослин говорили що це рання осінь. Коли подумаєш – скільки це роботи в колгоспі! Жодне каливо картоплі

на колгоспному масиві не викопано. Багато кіп у полі ще не скирдовано і вони розбиті худобою і кимсь (?) розтягнуті, тепер гніють. Овес, гречка в покосах поприростала і теж гніють.

Великий масив люпину не викошений і тепер його думають приорювать. А сівба! Посіяно лише 50 % плану. Що буде на той рік якщо погода не дасть можливості робити уборку. Але цього не може бути. Ще буде тепло і робота потече своїм руслом. Останеться тільки колгоспникам приложити зусилля – як все буде убрано. Та тільки не хватає свідомості. Кожен тягне собі, не думаючи про когось. Варто згадати про ячмінь що оставили німці в колгоспі в трубницях і кормушках більше 100 пудів але в неділю ноччю (на понеділок) забрано до зернини. А чому не можна його було зсипати в амбари і роздати на трудодні. В колгоспі ж узято ячменю. От і треба було.

11 ЖОВТНЯ

Сніг продовжував лежати. Все це навівало неприємне відчуття. Ноччю було вдарив мороз і дньом мало ослаб. Сьогодні закінчив виводити кількість трудоднів по 1^й і 4^й бригадах. Завтра колгоспні збори необхідно буде повідомити колгоспників про кількість трудоднів на одну соту картоплі.

Сьогодні хто-то сказав Дуні, що бувший учитель нашої школи Деркач, поїхав з Понорниці в Жуклю за дьогтьом, його батько сапожник, і був затриманий германцями в підозрінні, що він партизан. Пройшло кілька днів, а його так і не було додому. Говорять, що з Жуклі направили в Короп і там ніби розстріляний. Глухий чоловік. В такий опасний період треба було йому їхати за дьогтьом, та ще й лісом.

НЕДІЛЯ 12 ЖОВТНЯ

Сьогодні неділя – день відпочинку після кількох днів передчасної зими. Правда сьогодні вже сніг почав таяти.

На 2^й бригаді зібралися колгоспні збори – головні питання це розподіл картоплі на трудодні, про нарахування трудоднів червоноармійцям і розгляд заяв. На першому питанні провозились біля 2^х годин. Були прибічники щоб довести копати фондову картоплю кожній трудоспособній жінці, а інші говорили що довести копати фондову картоплю, як і для себе на трудодні це було вигідно для тих у кого мало трудоднів. Постановили нарешті розділити копати фондову і для себе на трудодні, при чому 50 % в фонд і 50 % на трудодні. (33 % для держави а 17 % фураж і для тих хто далі буде працювати в колгоспі). Найбільше шуму було коли розбирали питання нарахування трудоднів червоноармійців. В Понорниці було дано вказівки не нараховувати, коли про це староста колгоспу повідомив, то піднявся невгасаючий крик.

– А ви бігали з гвинтівкою по коноплях, а ми сиділи під пулями, так вам писали, а нам не пишете! Кричали одні очевидно на адресу голови і бригадирів та бухгалтера. А другі горланили: – Якщо червоноармійцям не нараховувати, то зняти 50 % трудоднів з штатних за вересень, бо вони бездільнічали. Зняти з тих що їздили в окопи і ганяли скот.

Кожен хотів один одного перекричати. Постановили нарахувати трудодні тим що прийшли і тим кого немає по 30 в місяць. Розгляд заяв не відбувся. Вибрали комісію, яка систематично буде розглядати заяви, комісія так зв. допомоги колгоспникам.

15 ЖОВТНЯ

Сьогодні нарешті розтав сніг. Селяни кинулись на огороди наче ведмідь до меду. Кожен поспішав, щоб убрати огороди. Чим хто гарантований що завтра знову не випаде сніг. В цьому році погода наче на зло людям стала вперек горла. Одно що війна мішає уборці урожаю, а тут і погода не дає можливості своєчасно убрати урожай з поля і огородів.

Моя роль сьогодні була за няньку. Всі сім'єю сьогодні копали картоплю на вгороді, а я був з дітьми.

Утром получив знову коноплі. На мої 52 трудодні припало ще 9 снопів. Олія потроху прибуває, а це не к гіршому при нинішніх умовах. Після обіду одніс молоть зерно в млин.

17 ЖОВТНЯ

Роль моя щоденно міняється. Германські війська біля школи викопали і витоптали картоплю. Для компенсації її подав заяву в колгосп щоб дали мені 0,05 га. Мою просьбу задовольнили. Так от сьогодні я, дружина і Катя на копанні картоплі в полі. Умови несприятливі. Ноччю знову випав сніг. Але мусиш копати. Рядом копає, теже

компенсацію, учителька О.А. Лазаренко. Підійшовши до мене, вона з єхидністю мені заявила: – А я учора була в Понорниці, за картошку носила заяву, то мені і школу поручили, так як вона безпризорна. Сказали щоб і сторожа найняли. Так оце утром і заходила до Пимона Ісаєнка.

Бігала ти і за тої влади, хвостом крутила. І тепер починаєш. Куди вітер хилить скоро як ти хилися!

18 ЖОВТНЯ

Знову в голову увійшла думка про школу. Кажеш Ольга, що школа була безпризорна. Скільки я енергії потратив, щоб зберегти її майно. Кожен день був по 2 – 3 рази. Закривав, забивав двері. Шкафи замикав. Та спасибі своїм «добрим» людям постаралися розтягти столи, стільці і друге шкільне майно. Велика і велика бере жаль, за безсвідомість і не культурність селян. А найбільше мене бере жаль за фізкабінет, який стоїть біля 7 тисяч крб. Все ж це колись буде потрібне. Знову наші гроші потребують на придбання шкільного майна.

Роль моя сьогодні була на – це молотьба конопляних головок. Найудобніше місце найшли з тестем на підлозі в хаті. Дрючками й змолотили 71 сніп.

НЕДІЛЯ 19 ЖОВТНЯ

Поскільки з доброю погодою не ладиться, не дивлячись, що сьогодні неділя, вирішили викопати в Шаболтасівці 0,03 га картоплі за викопані соті Назара. До півдня викопали. З півдня пішов дощ, один з самих більших цієї осені.

Сьогодні вияснилась причина стрілянини по напрямку Хлоп'яників. Діють все партизани. Але чому спрямована їх дія проти в'язнів, які відпущені німецькими властями. Для чого їх убивати? Значно краще їх взяти в свої ряди. Правда я не бачив очевидця який би бачив убитих в'язнів. До чого нещадно німці розправляються в районі дії партизанів. Партизани вибувають а потім приїжджають німецькі карні загоны і можуть упасти підозріння на мирних жителів, які навіть ні в чому не були замішані, і безвинно постраждають. До чого низько ціниться наш брат – українець. Так от кулементний, рушничний бій і розрив бомб учора проходив між партизанами і німцями.

20 ЖОВТНЯ

Напрочуд випав добрий день – теплий і сонячний.

Сьогодні копав у полі картоплю на доведеному фонді на трудодні. До часу дня удвох з дружиною викопали 0,08 га. Вона копала, а я вибирав. У дві години був дома. Вечером був у Аврама Никоновича, який сказав, що учителі і медперсонал повинен іти на реєстрацію в Понорницю. Прийдеться сходити. Хоч від її нічого не очікуй.

21 ЖОВТНЯ

Ось уже два місяці не був у Понорниці, а сьогодні відвідав. Ходив до старшини поговорити про школу і в цілому про умови існування надалі. На жаль старшини не було, поїхав у Королі.

Чомусь у Понорниці усе нагадує стару Понорницю, але перевернутий пам'ятник Леніна, побиті шибки в магазинах нагадують, що стара влада рухнула але ще й нова не установилась, вірніше вона установилась, але не успіла поставити на ноги потрібне протягом війни. В магазинах сидять продавці і приймають розграбований товар. Такий товар поступає слабо, а все ж таки поступає. Соромно нести назад, а несуть, бо в противному разі грозить розстріл. Чудно привикають до нового. Але нічого не поробиш. Привикай.

Сьогодні вечером у Авдіївці пройшли збори громадян по питанню виборів старшини. Правда на збори явилось усього чоловік 30. Кандидатуру запропонував Чепурний Аврам Никонович, Серба Олексія Миновича в минулому репресированого радвладою. Всі громадяни погодились на вибори його старшиною навіть без голосування, поскільки кандидатура підходяща. Замісником обрано Чепурного Аврама Ник.

Сьогодні плінні випущені з пліну розповідають про голодування і холод в лагерьях. Їх там зібралось (в Хоролі) щось біля 30 тисяч. Німці харчами забезпечують слабо, до того держать їх на відкритому повітрі. Коли деякі товариші помирають з різних причин, то на них руські плінні накидаються як шакали і стягують одяг і взуття, щоб нагріти себе. Краще перенести бідкування ніж по-собачому похоронити померлого товариша.

22 ЖОВТНЯ

В лісі за 3 км копав картоплю, що випала на трудодні. Всього разом з жоною, Євгеніною і тестем, копати 0,20 га.

Ось сьогодні зразок горлопанів. Одна з жінок ніяк не змогла знайти своєї пайки (а в цьому винувата комісія по розподілу і бригадир, що не указали особисто кожному пайки) і розлютована розкричалась, очевидно не даючи собі звіт.

– А чортові паразити позабирали собі лучші пайки, а ти тепер тут мудохайся чорт зна біля чого.

Навіть на нас за те що я своїми руками заробив 0,05 га на 52 трудодні верещить: – А наїхали чорти, чорт-зна звідки на наші пайки! Черті! Обідно робиться за неправду. Але мусиш мовчати. Краще собаки не чіпати, то скоріше сама перестане. А чи знає вона кого називають паразитами, що так розкричалася.

23 ЖОВТНЯ

Трохи холоднуватий випав день. Зрідка появиться сонце, і зрідка побризкає дощик.

Мені сьогодні випала роль перевозчика картоплі з лісової ділянки додому. Перевіз всього п'ять возів. Знову мені не сподобався випадок в лісі.

Діти, та де діти, коли вже батькові штани носять, знайшли гвинтівку і почали стріляти. Та хоч би ж сукини сини вверх, а то прямо на мою сторону. Навіть мати одного з них тільки посміхається, думає от синочок. І так на стрілянині весь день проходив і довели до того, що тесть примушений був з ними поспорити, а гвинтівку, правда без приклада і ножі зігнути об пень. Поговорю я ще з цими хлопцями, щоб більше так не робили, в противному разі заявлю старшині.

24 ЖОВТНЯ

Сьогодні бригадир не дав мені роботи, що мені не подобається. Невже він вважає, що я не можу буртувати картоплю. Послав косити коноплі не за трудодень, а що викошу, то заберу для себе. Думаю, що буде вигідніше, ніж за трудодень. Накошу конопель, а потім перемолотим і буде сім'я кілограмів 8 і пістілка для корови.

Ідучи після обіду гребти коноплі, зайшов до школи і говорив з сторожом школи. Оказується, що складаються комісії для інвентаризації школи. Але чому питається мені жодного слова ніхто не сказав. В мене є на учоті хто що взяв. Я ж школу знаю по косточках і в інвентаризації і в відновленні її багатो допоміг би.

Я маю вищу освіту. Учився, щоб узяти знання з глибин науки і передати їх дітям народу. Я ніколи не був проти народу, а завжди ішов з ним. І от зараз, коли змінився режим на Україні я переключуся і знову буду працювати в ім'я народу, для народу. Я маю вищу освіту і таке до мене відношення. Що я приступник, убив кого чи що? Таке відношення, думаю, що склалося лише через те, що я приймав участь в громадським житті села.

Може думають що внутренно я ворожий до народу. Внутренність моя виражається в моїй тепер поведінці, а поведінка моя не угрозлива для народу, а тільки і тільки сприятлива. Думаю, що я ще зумію справити це.

26 ЖОВТНЯ

Учора нічого істотного не случилось. Крім того хіба що вечером виник десь пожеар у селі і як виянилось сьогодні горіла бригадна хата в 2^й бригаді колгоспу «Перемога». Туди ніби зайшли утікачі чи плінні ночувати, пекли картоплю доки й не підпалили хати.

Сьогодні вже в церкві відбулося богослужіння. Чудно безумовно почуваш себе. Але все це від привички. Приходиться привикати до всього, можливо що де й приходиться шаг ступити назад. В сільське управління прийшла директива, щоб все майно забране в установах негайно було повернуто. Це мені подобається. Сьогодні до півдня справляв наш фонд, а потім грав після перериву більше чим 2 місяці. Погода погана ішов дощ.

27 ЖОВТНЯ

Був у колгоспі на роботі. Захотілось конюхам мати близько біля конюшні бурта з картоплею, то оце бригадир і дав мені наряда викопати розміром 10*2*0,40. Вечером бurt був готовий розміром 10*25*0,50.

28 ЖОВТНЯ

Захотілось ще побувати в Понорниці, розпитати старшини про школу. Групою чоловік 6 ми й вирушили на двох підводах в Понорницю. В бесіді з старшиною я ді-

знався, що німці проектують обов'язкове семірічне навчання. Але чи вдався в цьому роді це, трудно сказати, а поки що щоб школа була готова прийняти учнів 1 – 4 класів.

Подобається мені П. який думаю багато мені допоможе в дечому.

29 ЖОВТНЯ

Пишу щоденника вечором. Недавно явився з роботи, мокрий до рубця. Сьогодні в лісі буртували картоплю. Набуртовани два бурти. Після шести ходок я набрав собі картоплі віз (забрав усю). Ще не кінчив накидати воза, як почав іти дощ, та такий холодний з вітром, наче морозом тебе ріже. Холодна вода стікає з картуза, а далі за ворітник по тілу. В такий момент почуваш себе «розпрекрасно».

Сьогодні вечором закінчив писати щоденник з 20 липня по 10 серпня. Установлюючи його, укралась помилка. Прильот самолёта треба віднести не на 3 серпня а на 23 липня тобто помилка на 10 днів. Серпневі дні з яких знімається самолёт, будені без нічого істотного. До липневих дат додається.

30 ЖОВТНЯ

Вітряний і холодний випав сьогодні день. Зима на носу. А скільки ще не зробленої роботи. Гречка в покосах, овес у покосах і пропав, жита багато ще в розбитих копах і скирдах немолоченого. Один жах бере лише від думки про можливість гибелі великого проценту урожаю. А тут щоденні дощі затримують, не дають нічому висохнуть.

Сьогодні я їздив за соломою в поле для буртування картоплі. Після цього ще два рази справився в ліс за дровами. Все необхідно. Зима диктує наряд роботи. Сьогодні віддав 35 листів скла на церкву. Що уплотять не знаю. Совість підкаже.

31 ЖОВТНЯ

В настоящий момент український народ терпить дві війни – війна з Германією і війна природи. Немає того дня щоб небеса не бомбіровали землю дощом. Тільки уявити до чого це приведе. Багато урожаю гніє в полі. Не встиє висохнути, як знову намокає.

Сьогодні зранку була мряка. Наряд був у колгоспі – буртувати картоплю.

– Куди там буртувати в таку погоду, – викрикували деякі колгоспники. Я бачу що не так їм погана погода, як хочеться в ліс поїхати по дрова. Та конюх уперся в одно: як не буртувати, коней нікуди не дам. А тут ще дощ пішов. З годину ще проанікдокували і розійшлися по домам.

Лише вечором хмари розійшлися, комарі товкли мак. Признаки говорили, що завтра буде гарна погода. Переночуємо – побачимо. Працював сьогодні дома по господарчим потребам – рубка дров.

Днем заходив один товариш учитель Бирик Костя. Поговорили про школу. Він мені розповів про школи Житомирщини (він звідти прийшов з пліну), про те що вони вже приступили до заняття.

Чомусь у нього неприємне відношення до зав.школою с. Авдієвки.

В данной публикации впервые обнародован отрывок дневника сельского учителя с Авдеевки Черниговской области Д.З. Браженка времен Второй мировой войны. В прединдислови материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, сельский учитель, повседневная жизнь крестьян.

The article first brings into the light the fragment of a rural teacher's diary of the village Avdiivka Chernigiv region Brazhenko D. Z. World War II period. In the pretext the materials of this fragment are confronted with the others sources and data of the scientific literature.

Key words: diary, German occupation, rural teacher, peasants' everyday life history.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477.51)

Артем Лаєвський

СТАРОДУБЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст. НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

У статті проаналізовано близько 40 публікацій у журналі «Киевская старина», присвячених історії Стародубського полку, які містять важливі відомості щодо суспільно-політичного та економічного життя Стародубщини, історії козацько-старшинських родів, розвитку культури регіону в період Гетьманщини.

Ключові слова: «Киевская старина», Гетьманщина, Стародубський полк, козацька старшина.

Важливим напрямком сучасної української історіографії є систематизація публікацій з історії України у періодиці XIX – початку XX ст. Значний інтерес становлять, зокрема, статті та матеріали, оприлюднені на сторінках журналу «Киевская старина».

Ціла плеяда дослідників звертала увагу на окремі аспекти історії Стародубського полку. Найґрунтовніше дослідження з історії цих етнічних українських земель належить О. Лазаревському. Перший том його «Описания Старой Малороссии», що побачив світ у 1888 р., був присвячений саме Стародубському полку [1]. Ця праця й досі є важливим джерелом для дослідження історії регіону. Втім, на сьогодні залишається чимало білих плям в історії Стародубського краю у XVII–XVIII ст.

Стародубський козацький полк був найпівнічнішою адміністративно-територіальною та військовою одиницею Гетьманщини. Нині його землі входять до складу Чернігівської та Сумської областей України і Брянської області Російської Федерації. Полк було створено у 1663 р. гетьманом Іваном Брюховецьким. До того часу Стародубщина входила до складу Ніжинського полку, а влада в ній належала наказному полковнику. Новоутворений полк став найбільшим за своєю площею та одним із найбагатших за економічним потенціалом на теренах Гетьманщини.

На сторінках «Киевской старины» загалом було оприлюднено близько 40 публікацій, що містять важливу інформацію з історії Стародубщини другої половини XVII – XVIII ст., які можна розподілити на три групи: історичні джерела, наукові розвідки та бібліографічні огляди.

До першої групи належать 25 публікацій, які, у свою чергу, доцільно умовно розподілити на джерела документальні, нарративні та особового походження.

З-поміж 16 документальних джерел особливу увагу привертають 4 публікації гетьманських універсалів. В оприлюднених О. Лазаревським двох універсалах Івана Мазепи 1688 р. вказується, які маєтності у Стародубському полку належали Ісааку Дерев'янці – колишньому стародубському війту, та його наступникові на цій посаді Спиридону Шираю [2].

© Лаєвський Артем Сергійович – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Крім того, О. Лазаревський та Ф. Ніколайчик опублікували два універсали Івана Скоропадського. У першому з них, датованому 1708 р., гетьман наказує стародубським урядникам знайти і покарати селян-розбійників, які грабували козацькі обози [3]. В іншому універсалі 1719 р., адресованому стародубському полковнику та полковій старшині, йдеться про заборону вечорниць, кулачних боїв та «зборищ под Ивана Купала», що постійно проводяться у містах, містечках та селах полку і накликають «гнев Божий на всех нас» [4].

В. Мякотін опублікував універсал Павла Полуботка 1722 р., в якому наказний гетьман для запобігання голоду в Гетьманщині заборонив скуповувати збіжжя у великих розмірах та підвищувати ціни на нього, зокрема, й на теренах Стародубського полку [5].

До групи документальних джерел з історії Стародубського полку належать й описово-статистичні матеріали, представлені 6 публікаціями. Це, зокрема, 3 поіменні козацькі списки та реєстри: «Личный состав малороссийской казацкой старшины в 1725 году», опублікований Ф. Ніколайчиком у 1904 р., «Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в.» (1743 р.) та «Ведомости о числе в сотне Топальской казаков в поход откомандированных в 1735 г.», оприлюднені О. Лазаревським у 1891 та 1901 рр. відповідно [6].

Окрім того, описово-статистичні джерела представлені рядом реєстрів майна. Так, у 1884 р. на сторінках «Киевской старины» була опублікована «Рядная запись 1-й половины XVIII в.» – реєстр посагу, отриманого бунчуковим товаришем Стародубського полку Михайлом Єсимонтовським за своєю дружиною Мариною Скорупівною [7]. Зауважимо, що родини Єсимонтовських та Скоруп належали до відомих і заможних козацько-старшинських родів Гетьманщини, представники яких посідали важливі уряди у Стародубському полку. Так, Григорій Скорупа упродовж 1715–1727 рр. обіймав посаду стародубського полкового писаря, а один з його синів – Павло у 1758–1772 рр. був полковим обозним. М. Єсимонтовський також походив з можновладної родини. Його дід Іван Федорович та батько Олексій Іванович були мглинськими сотниками, а дядько Афанасій Іванович дослужився до уряду полкового обозного.

Подібний реєстр майна був надрукований у часопису в 1887 р. Це, зокрема, замітка, де наведено перелік речей, які стародубська сотенна старшина та магістрат наприкінці XVII ст. повернули мешканцям міста Новгород-Сіверського Тетяні Орешківні після того, як вони були конфісковані у неї сотенною старшиною та магістратом з невідомих причин [8].

Окрему групу документальних джерел складають документи діловодного характеру. Це, зокрема, купча розписка на коня, в якій гарантується, що кінь не крадений [9]; 2 контракти на будівництво церкви архістратиґа Михайла у Глухові, що були укладені наприкінці XVII ст. із зодчим Матвієм Єфимовичем [10]. У контексті нашого дослідження значний інтерес становить той факт, що на підтвердження своєї професійної кваліфікації майстер згадує збудовану ним церкву святиителя Христова Миколая у Стародубі – глухівська церква за контрактом мала нагадувати стародубську. Документ також містить відомості, що характеризують способи будівництва мурованих храмів у цей час та кошторис на виконання будівельних робіт [11].

Привертають увагу дві боргові розписки кінця XVII – XVIII ст. Одна з них, укладена у 1716 р. стародубським міщанином Семеном Черніговцем, засвідчує борг перед ним багатих стародубських урядовців, зокрема, полковника Михайла Миклашевського, бурмистрів Михайла Фомича, Дем'яна Григор'єва, Микити Потапова [12]. Інша – це реєстр, датований кінцем XVII – першою половиною XVIII ст., в якому зазначено, скільки грошей зборгував козак Ворона стародубському вйту С. Шираю чи його сину Степану [13].

До діловодної документації належить і список видатків козаків с. Зазірки, які вони понесли протягом 20–30-х рр. XVIII ст. через тяжбу за землі зі Степаном Миклашевським – сином стародубського полковника Михайла Миклашевського. Реєстр був

укладений отаманом села Данилом Лубенченком і надісланий до Генерального суду. Документ був опублікований В. Модзалевським у 1905 р. і, на його думку, є наочною ілюстрацією «поголовного взяточництва, которое царило в Малороссийской коллегии, и вообще тех порядков и трат, которыми неизбежно сопровождалось ведение судебных дел в Малороссии в первой половине XVIII в.» [14].

Наративні джерела представлені публікацією О. Лазаревського «Уривки з літопису Мгарського монастиря», що містять відомості про діяльність стародубських полковників Семена (1680–1685 рр.) та Якова Самойловичів (1685–1687 рр.), які ініціювали будівництво Спасо-Преображенського храму на території Мгарського монастиря на Полтавщині [15].

До групи джерел особового походження відносимо 8 публікацій. Передусім, увагу привертають листи представників козацької старшини. З-поміж них виділимо так звані «весельные акты» – запрошення на весілля. Так, у 1899 р. О. Лазаревський опублікував три подібні документи, адресовані згаданому вище Г. Скорупі [16]. Два з них були написані його дядьком Андрієм Миклашевським, який у 1729 р. запрошував свого племінника на весілля доньки Анни з Петром Чернолузьким, а у 1735 р. – дочки Анастасії з Іваном Бороздною. Ще в одному листі Андрій Лизогуб повідомляв про весілля доньки Олени та Івана Пековця [17]. Ці документи розкривають особливості та значення даного церемоніалу для представників козацько-старшинських родів.

До цієї ж групи документів відносяться й щоденники козацької старшини. Так, цінними джерелами для вивчення історії України першої половини XVIII ст. та, зокрема, історії Стародубщини є «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» та «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича», які публікувалися на сторінках «Киевской старины» відповідно впродовж 1884–1886 рр. та 1891–1896 рр. [18]. Виняткове значення щоденника М. Ханенка для дослідження історії Стародубського полку пов'язане з тим, що автор спогадів упродовж 1727–1739 рр. обіймав уряд полкового судді, а 1739–1741 рр. – полкового обозного. Його діаруш містить чимало цікавих відомостей з політичної та економічної історії Стародубського краю.

Серед джерел особового походження заслуговують на увагу й так звані «сказки» козацької старшини, які являли собою своєрідні послужні списки представників козацької еліти. Уявлення про характер цих джерел дозволяє скласти опубліковані О. Лазаревським у 1899 р. «Показания о службах лубенского полкового есаула Андрея Петровського (1678–1712)» [19]. У переказі власних звитяг А. Петровський згадує, зокрема, про похід козацького війська на чолі зі стародубським полковником М. Миклашевським під Бихов у 1702 р.

У цілому, ці джерела засвідчують особливості внутрішніх міжкурядових відносин у системі управління Гетьманщини, специфіку діловодства XVII–XVIII ст. на території Наддніпрянської України загалом та Стародубського полку зокрема, висвітлюють окремі аспекти суспільно-політичної та соціально-економічної історії краю.

На сторінках журналу «Киевская старина» виявлено 12 наукових розвідок, присвячених різним аспектам історії Стародубського полку. Деякі з них стосуються церковної історії краю. Так, М. Лілеєв у своїй статті «Из начальной истории раскола в Стародубье», опублікованій у часопису в 1889 р., уточнив час появи розкольників на території Стародубського полку [20]. На його думку, вони з'являються у 60 – на початку 70-х рр. XVII ст. [21]. Дослідник висунув гіпотезу, що протекцію розкольникам склав стародубський полковник Григорій Карпович Коровка-Вольський [22]. Першими розкольниківими поселеннями на території Стародубського полку історик називає слободи Понурівка, Білий та Синій Колодязі, Замішев, Шеломи та Митьковка [23].

С. Моравський у статті «Федор Лисовский (Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й пол. XVIII ст.)» звернув увагу на діяльність Ф. Лисовського – звичайного «челядника» зі Стародуба, який свого часу обіймав посади гадяцького протопопа (був призначений начебто самим Петром I у 1708 р.) та новгород-сіверського сотника (з 1715 р.) [24]. За час свого урядування він неодноразово звинувачувався у крадіжках

та зловживаннях владою, а відтак постійно перебував в епіцентрі судових тяжб. У народі мав лиху славу, що підтверджує віднайдений автором пасквіль, складений ще за часів урядування Ф. Лісовського у Новгороді-Сіверському:

*Отче Лісовський, плаче кнут московський
По твоїй шкурі, навіть по бандурі.
Візьмеш, небораче, ні попе, ні козаче [25].*

Політична кар'єра сотника обірвалася у 1721 р. Проти нього була порушена справа по звинуваченню у «двоєженстві». Ф. Лісовський не виконав вимоги Синоду і був відправлений у «Преображенський приказ, где вскоре и живот свой окончил» [26].

Кілька цікавих публікацій стосуються історії козацько-старшинських родів Стародубщини. Відзначимо ґрунтовні статті О. Лазаревського із серії «Люди старой Малороссии», присвячені родинам Миклашевських та Бороздн [27].

Відомо, що засновник роду Миклашевських – Михайло обіймав посаду стародубського полковника у 1690–1706 рр., з короткочасною перервою у 1704 р. До цього він був на урядах ніжинського полкового осавула (1681 р.), генерального хорунжого (1682 р.), генерального осавула (1683–1690 рр.). За роки служби набув значні маєтності, що перейшли у спадок його синам Андрію та Степану, які були бунчуковими товаришами. З-поміж Миклашевських у третьому коліні О. Лазаревський згадує Івана Андрійовича – губерньського предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва [28].

Серед представників роду Бороздн уряди у Стародубському полку обіймали сини Лаврентія Бороздни, сподвижника Б. Хмельницького, – Іван, який був стародубським сотником (1724–1725 рр.) і наказним полковником (1725 р.), а також Максим, який служив мглинським сотником (1715–1722 рр.). Обидва роди мали маєтності на території Стародубського полку.

Ще 2 нариси присвячені огляду фамільних архівів козацько-старшинських родів Гетьманщини, які певний час були пов'язані зі Стародубщиною. Це статті Ф. Ніколайчика «Род Лашкевичей и дневник одного из них» та О. Лазаревського «Из семейной хроники Берлов (1672–1805)» [29].

У дослідженні Ф. Ніколайчика увагу привертає постать стародубського полкового хорунжого Федора Семеновича Лашкевича. Сам же щоденник належав його племіннику – Степану Івановичу Лашкевичу. Він обіймав посаду військового канцеляриста у Генеральній військовій канцелярії, отримав чин бунчукового товариша і мав значні володіння на території Стародубського полку [30].

Серед представників родини Берлів заслуговує на увагу постать Івана Берла, який свого часу перебував на уряді мглинського сотника (1671–1672 рр.).

Окремі проблеми економічної історії Стародубщини розглянуті в статті П. Єфименка, присвяченій рудням на території Сіверщини [31]. Дослідник зауважив, що у 1756 р. у Стародубському полку існували 17 рудень, які належали представникам козацької старшини та монастирям [32].

Об'єктом ще кількох досліджень став старовинний живопис. Так, О. Лазаревський у своїй статті «Старинные малороссийские портреты» наводить список майже 30 відомих йому зображень або «контерфектів», як називали свої власні портрети представники козацької старшини [33]. Серед них, зокрема, зустрічаємо портрети Лук'яна Жоравки, стародубського полковника (1708–1715 рр.), який на момент написання статті (1882 р.) зберігався у його нащадка М. Покорського-Жоравка у с. Сосновці Конопотського повіту, та стародубського полковника М. Миклашевського, оригінал якого зберігався у Видубицькому монастирі (на сьогодні у колекції Національного художнього музею України), а копії – у одного з нащадків у с. Волокитино Глухівського повіту та у відомого поціновувача старовини та колекціонера Василя Тарновського (молодшого) [34].

Окремий нарис, авторство якого не встановлено, присвячений дослідженню портрета стародубського війта, одного з найбільших багатіїв полку С. Ширая [35].

Окрему групу статей складають бібліографічні огляди. Це – рецензія В. Антоновича на опублікований О. Лазаревським у 1884 р. «Сулимовський архив», огляд В. Іконніковим дослідження М. Лілеєва, присвяченого історії розкольніцьких слобід «на Ветке и в Стародубе» у XVII–XVIII ст., а також рецензія О. Лазаревського на монографію І. Токмакова «Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения» [36].

Слід зазначити, що із 40 статей у журналі «Киевская старина», так чи інакше присвячених історії Стародубщини XVII–XVIII ст., 15 належали перу О. Лазаревського. Автором 5 публікацій був Ф. Ніколайчик, 2 – В. Антонович.

Зауважимо, що упродовж перших восьми років існування журналу «Киевская старина» (1882–1889 рр.) на його сторінках побачили світ 23 публікації, присвячені історії Стародубського краю. У 90-х роках XIX ст. були надруковані ще 12 статей. В останні ж роки існування часопису (1900–1906 рр.) та у журналі «Україна», який був наступником «Киевской старины» та видався упродовж 1907 р., були опубліковані 5 статей, тематично пов'язаних з історією Стародубського полку XVII–XVIII ст. Чимало джерел були опубліковані та проаналізовані істориками вперше. До того ж значна їх частина на сьогодні втрачена.

Таким чином, публікації у журналі «Киевская старина» і нині не втратили своєї значущості для дослідників.

1. Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т.1. – 470 с.

2. Лазаревский А. Два универсала Спиридону Шираю 1688 г. (К характеристике Мазепы) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 79.

3. Лазаревский А. К истории Мазепиной измены / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 12. – С. 645.

4. Николайчик Ф. Универсал гетмана Скоропадського о вечерницах, кулачных боях, зборищах под Ивана Купала и проч. 1719 г. / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1894. – № 6. – С. 541.

5. Мякотин В. Меры гетманского правительства Малороссии в 1722 и 1757 гг. в предупреждение голода / В. Мякотин // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 554–556.

6. Николайчик Ф. Личный состав малороссийской казацкой старшины в 1725 г. / Ф. Николайчик // Киевская старина: Приложение – 1894. – № 7/8. – С. 1–31; Лазаревский А. Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в. (Документ 1743 г.) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 284–298; Лазаревский А. Походное вооружение гетманского казака / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 78.

7. Рядная запись 1-й половины XVIII в. // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 471–476.

8. Бытовая малорусская обстановка в документах XVI–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 336–356.

9. Маркевич А. Историческое средство против конокрадства / А. Маркевич // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 546–547.

10. Лазаревский А. Контракт на постройку церкви конца XVII в. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 522–524.; Белозерский Н. Добавки и поправки постоянного читателя «Киевской старины» / Н. Белозерский // Киевская старина. – 1884. – № 5. – С. 146–151.

11. Лазаревский А. Контракт на постройку церкви конца XVII в. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 523–524.

12. Бытовая малорусская обстановка в документах XVI–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 339–342.

13. Лучицкий И. К истории казачества в начале XVIII в. / И. Лучицкий // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 506–508.
14. Модзалевский В. Что стоила казакам с. Зазирок тяжба с Степаном Миклашевским (1737 г.) / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1905. – № 4. – С. 44.
15. Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775) / А. Лазаревский // Киевская старина: Приложение. – 1889. – № 4. – С. 37–52; № 5/6. – С. 53–76.
16. Лазаревский А. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 133–135.
17. Там само. – С. 134.
18. Лазаревский А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / А. Лазаревский // Приложение к журналу «Киевская Старина». – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1884. – 524 с.; Лазаревский А. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. 1727–1753 / А. Лазаревский // Киевская старина. – Приложение. – 1884. – Т. 8. – № 3. – С. I–XV, 1–32; Т. 9. – № 5. – С. 33–48; № 6. – С. 49–64; № 8. – С. 65–80; Т. 10. – № 9. – С. 81–96; № 10. – С. 97–112; № 11. – С. 113–128; 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 129–144; № 4. – С. 145–160; Т. 12. – № 6. – С. 161–176; № 7. – С. 177–192; 1885. – Т. 13. – № 9. – С. 193–208; № 10. – С. 209–224; № 11. – С. 225–240; № 12. – С. 241–256; 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 257–272; № 4. – С. 273–288; Т. 15. – № 5. – С. 289–304; № 7. – С. 305–320; № 8. – С. 321–352; Т. 16. – № 9. – С. 353–384; № 10. – С. 385–416; № 11. – С. 417–464; № 12. – С. 465–514.
19. Лазаревский А. Показания о службах лубенского полкового есаула Андрея Петровского / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 7–12.
20. Лилеев М. Из начальной истории раскола в Стародубе / М. Лилеев // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 377–401; № 9. – С. 597–614.
21. Лилеев М. Из начальной истории раскола в Стародубе / М. Лилеев // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 612.
22. Лилеев М. Из начальной истории раскола в Стародубе / М. Лилеев // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 390.
23. Там само. – С. 394.
24. Моравский Ф. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. / Ф. Моравский // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 427–454; № 10. – С. 22–57.
25. Моравский Ф. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. / Ф. Моравский // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 57.
26. Там само. – С. 56.
27. Лазаревский А. Люди старой Малороссии (3. Миклашевские; 4. Свечки) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–258; Лазаревский А. Люди старой Малороссии: (15. Бороздны) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 6/7. – С. 379–395.
28. Лазаревский А. Люди старой Малороссии: (3. Миклашевские; 4. Свечки) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 251.
29. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 696–716; Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101–133.
30. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 699–700.
31. Ефименко П. Экономические заметки о старине и материалы / П. Ефименко // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 52–63.
32. Там само. – С. 54.
33. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342; № 10. – С. 173–175.

34. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 341.

35. К портрету С.Я. Ширая // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 398–400.

36. Антонович В. Сулимовский архив – фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. К., 1884. Изд. А. Лазаревский / В. Антонович // Киевская старина – 1884. – № 10. – С. 313–319; Иконников В. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. Исследование М.И. Лилеева. Вып. 1. К., 1895. XII, 596 с. / В. Иконников // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 22–32; Лазаревский А. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения. С приложением исторического очерка местечка Почеп. С гербом и 2-мя чертежами г. Мглина XVII–XVIII ст. Сост. И. Токмаков. К., 1888. 119 с. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1888. – № 10. – С. 13–14.

В статье проанализированы около 40 публикации в журнале «Киевская старина», относящиеся к истории Стародубского полка, которые содержат важные данные об общественно-политической и экономической жизни Стародубщины, истории казацко-старшинских родов, развитии культуры региона в период Гетманщины.

Ключевые слова: «Киевская старина», Гетманщина, Стародубских полк, казацкая старшина.

The article is dedicated to the review of the materials from «Kievskaya starina», which are devoted to the history of Starodub regiment. The important information about political and economical life of the region, the history of noble families, religion and culture can be found on at least 40 articles on the pages of «Kievskaya starina».

Key words: «Kievskaya starina», Hetmanshchina, Starodub regiment, Cossack officers.

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЧИТАЦЬКИХ ІНТЕРЕСІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті висвітлені деякі питання культурного життя Чернігівщини кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема, вивчення читацьких інтересів. Джерельну базу склали, в основному, такі видання, як «Земские сборники Черниговской губернии» за 1895-1905 роки, аналіз яких свідчить про результати вивчення читацьких інтересів, складу читачів, книжкових фондів у земських та народних бібліотеках-читальнях Чернігівщини.

Ключові слова: культурне життя, сільський читач, народні бібліотеки-читальні, земські бібліотеки, читацький інтерес.

Знання минулого – обов'язкова умова розвитку кожної науки. Його вивчення – необхідна частина пізнання сьогодення і передбачення майбутнього. Історія вивчення читацьких інтересів – одна з важливих частин культурного життя, але багаторічний досвід вивчення читацьких інтересів у минулому майже не досліджений, зокрема, й на Чернігівщині. Тому це питання є актуальним і важливим для історичної науки.

Теоретичні засади та практичний досвід вивчення читацьких інтересів були темою досліджень ряду вчених. Так, проаналізувавши науковий доробок у справі вивчення читачів, дослідниця Т. Новальська зауважує, що перші дослідження читацьких інтересів висвітлювались у періодичних виданнях. Одним із перших українських часописів, на сторінках якого обговорювались питання вивчення читача, був журнал «Основа: Южно-русский ученый вестник» (1861-1862), редакторами якого були П. Куліш та М. Костомаров. У 1861 році в журналі з'явився аналітичний огляд, присвячений питанню розвитку бібліотечної справи, зокрема, й вивченню читацьких уподобань у громадських бібліотеках Малоросії, в тому числі й у Чернігові та Новгороді-Сіверському [1, с. 27].

На думку автора, особливий інтерес у справі вивчення сільського читача на Чернігівщині становить творчий доробок Б. Грінченка, українського письменника, ученого, громадського діяча, який свої спостереження щодо читацьких інтересів, смаків, уподобань виклав у ряді статей та народознавчій книзі «Перед широким світом» [2]. З метою забезпечення селян популярною літературою він заснував у 1894 році в Чернігові видавництво. За 8 років було видано 50 книг тиражем понад 200 тисяч примірників, серед них – твори Т.Г. Шевченка, П.А. Грабовського, Ю.А. Федьковича та ін. [3, с. 201].

Як зазначається у монографічному дослідженні Л.А. Дубровіної та О.С. Онищенко «Бібліотечна справа в Україні у ХХ столітті» [4], розвиток суспільного руху в кінці ХІХ ст. сприяв збільшенню кількості бібліотек різних типів, особливо земських і народних бібліотек-читалень. Створювались вони і в Чернігівській губернії: у 1872 р. – у селищі Сосниця, 1874 р. – містечках Козелець та Новозибкове, 1889 р. – в місті Прилуки, 1896 р. – містечку Городня і т.д.

Дослідницька діяльність автора у фонді рідкісних і цінних видань Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка дозволяє розкрити цікаві матеріали по вивченню читацьких інтересів у бібліотеках Чернігівської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Джерельною базою було обрано «Земские сборники Черниговской губернии» за

1897, 1900, 1902, 1903 і 1905-і роки, за контент-аналізом яких можна констатувати, що діяльність новостворених бібліотек час від часу аналізувалась у розрізі складу фондів, контингенту читачів та їх читацьких уподобань.

Зокрема, такі вивчення були проведені у 1895 році в Борзенському повіті Чернігівської губернії Борзенською повітовою управою та Чернігівською губернською управою за допомогою анкетування і викладені у статті «Відношення народу до письменності і книги», опублікованій у «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1897 рік [5].

Представляє значний інтерес аналіз цієї статті, який свідчить, що основними постановочними питаннями цього вивчення були такі:

що думає сам народ про читання та освіту взагалі?

які його вимоги до книги?

що читає населення повіту за власним бажанням?

Відповіді на питання дають цілісну картину читацьких інтересів жителів Борзенщини того історичного періоду. На час дослідження майже все населення регіону займалося землеробством. Відповіді селян на анкети показують, що більшість із них є освіченими і відчують значну потребу в читанні. У статті зазначається, що грамотні селяни буквально «накидаються» на книгу, шукаючи в ній задоволення своєї допитливості [5, с. 17].

Характерно, що до анкетування були залучені не тільки селяни, але й вчителі земських шкіл, що значно підвищило цінність цього дослідження.

І вчителі, і селяни у відповідях на запитання про вимоги до книги зазначають, що їх має бути більше. Респонденти так і відзначають в анкетах: «Не доводиться читати, тому що ні при школі немає книг, ні громадської бібліотеки немає» [5, с. 17].

Найбільшу популярність серед опитаних мала духовно-релігійна література: Євангеліє, Біблія, Псалтир, молитвеники. Причому ці книги користувалися такою глибокою пошаною, що про решту книг пишеться: «та ще з десятків різних інших книг» [5, с. 17].

Наприклад, у селі Ядути з 16 відповідей на анкету в жодній не було вказано про читання «світських книг». У селі Шаповалівка на 4 світські назви припадало 46 книг релігійного змісту, хоча в багатьох відповідях йдеться про бажання почитати історичні, сільськогосподарські, географічні книги.

Ось список книг, які читає 22-літній землероб з Ивангорода: Євангеліє, Біблія, «Думки на кожен день», «Повість про смерть блаженного Костянтина», «Святі мученики», «Сім архангелів», «Новий Афон», «Про богослужіння», «Богослужební бесіди», «Про стан внутрішності людського серця», «Про театральні видовища», «Бесіди про природу», «Господар і працівник», «На чужій коровай рот не роззявляй».

Як бачимо, в цьому списку є елемент випадковості, бідність каталога. Цю бідність респонденти пояснюють тим, що джерелом придбання книг для них є лише ярмарки та книгоноші, які мало знають про книги, що виходять для народу.

На ярмарках усі книги тоді, як виявляється з дослідження, ділилися на 4 розділи (з відповідним процентним відношенням):

1) Божественні – 40%.

2) Навчальні – 13%.

3) Корисні або сільські (науково-популярні брошури) – 6%.

4) Белетристика – російською мовою 37%, малоросійською – 4%.

Найдешевші були духовні книги – 5 коп., далі йшли малоросійські – 12 коп., а найдорожчі – підручники (20 коп.) та книги з сільськогосподарської тематики (29 коп.).

Які ж читацькі запити були на цих ярмарках? І від кого? Як свідчить емпіричний матеріал, від «мужиків» – 69%, від «баб» – 31%. Від жінок, в основному, на релігійну літературу.

Дослідження також показало, що дуже добре читаються малоросійські книги. Але їх було дуже мало.

У процесі анкетування були висловлені цікаві думки і про необхідність для народу бібліографії: «Потрібно, щоб виходив за найдоступнішою ціною бібліографічний

листок з усіх народних видань. Такі листки надали б велику послугу і книгопродавцям, і селянам, яким би вони полегшували знаходити ті книги, які якнайкраще задовольнили б їхні запити з різних галузей знань» [5, с. 22].

Узагальнюючи дану інформацію, слід підкреслити важливу думку про значення бібліотеки, книги, читання та вивчення читацьких інтересів: «Селу потрібна не одна бібліотека, оскільки потрібна книга, потрібне читання і селяни це цілком усвідомлюють і всіма силами дбають про відкриття у них бібліотек. Без бібліотек, без читалень прагнення земства не дадуть бажаних результатів. Розповсюдження книги між жителями сіл, хуторів, містечок, облаштування якомога більшого числа сільських бібліотек – це найнасушніше для народної освіти питання, яке за своєю важливістю повинно бути турботою губернії і повітів» [5, с. 26].

Аналіз вивчення читацьких інтересів знаходимо і в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1903 рік у статті «З питання про боротьбу з лубочною літературою» [6].

Лубочна література – це дешеві за ціною книги, розраховані на широке розповсюдження і невибагливі смаки. У статті прямо наголошується, що «твори лубочної літератури за змістом безглузді і брудні» [6, с. 80].

Знаючи шкоду, що заподіюється лубочною літературою, земство порушує питання про боротьбу з нею. Це:

- організація книжкових складів для продажу літератури;
- відкриття бібліотек-читалень;
- заходи до здешевлення хороших книг.

І ще «бажано організувати книжкову торгівлю при кожній бібліотеці і в інших пунктах, не зупиняючись навіть перед можливою збитковістю цієї торгівлі. Вони окупляться якщо не у формі повернення сум, що витрачаються, то в більш плідній формі – розвитку і розповсюдження в народі освіти» [6, с. 94].

Джерельною базою вивчення читацьких інтересів на Чернігівщині є і статистичні звіти бібліотек. Це можна показати на прикладі звіту безкоштовної народної Ново-зібківської бібліотеки-читальні, відкритої 14 вересня 1897 року [7].

Статистичний аналіз роботи бібліотеки охоплював різні роки і різні напрямки її діяльності, зокрема, і вивчення складу читачів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Статистичний аналіз складу читачів

Читачі	Роки		
	1900	1902	1905
Всього читачів	609	665	788
Склад читачів за віросповіданням			
Православні	52%	40%	45%
Єдиновірці	8%	5%	7%
Старообрядці	13%	13%	20%
Католики	3%	3%	1%
Іудеї	24%	39%	27%
Склад читачів за статтю			
жіноча	27%	38%	36,5%
чоловіча	73%	62%	63,5%
Склад читачів за статусом			
міщан	68%	72%	76%
селян	16%	18%	19%
дворян	8%	6%	4,7%
купців	8%	4%	0,3%
Склад читачів за місцем проживання			
міських	85%	86%	89%
сільських	15%	14%	11%

Усі ці статистичні дані дозволяють багатоаспектно аналізувати роботу Ново-зібківської бібліотеки-читальні і робити певні висновки, але безперечним є те, що такі дослідження складають основу вивчення культурного життя Чернігівщини і подальшого розвитку історичної науки.

1. Новальська Т. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.): монографія / Т. Новальська. – К., 2005. – 252 с.
2. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К.: Друк. С. А. Борисова, 1907. – 320 с.
3. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1006 с.
4. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні у XX столітті: монографія / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 2009. – 530 с.
5. Отношение народа к грамотности и книге // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – Январь (№ 1). – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897. – С. 7-28.
6. Шульга Е. По вопросу о борьбе с лубочной литературой // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – Октябрь-ноябрь (№ 10-11). – Чернигов: Типогр. губ. земства, 1903. – С. 80-95.
7. Отчет бесплатной народной Новозыбковской библиотеки-читальни // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – Июль-август (№ 7-8). – Чернигов: Тип. губ. земства, 1906. – С. 291-300.

В статье раскрыты некоторые вопросы культурной жизни Черниговщины конца XIX – начала XX столетия, в частности, истории изучения читательских интересов. В качестве анализируемых источников взяты «Земские сборники Черниговской губернии» за 1895-1905 года, где раскрыты вопросы изучения читательских интересов, состав книжных фондов и т. п. в земских и народных библиотеках-читальнях Черниговщины.

Some issues on the cultural life of Chernihiv sehyny at the end of the XIX – the beginning of the XX century, particularly, reading interests' studying are studied in the article. The source base was mainly created from such editions as «Zemsky collections of Chernihiv province» during the period 1895-1905, the analysis of which shows, the results of studying the readers' interests' their composition, books' funds in zemsky and people's library – reading-halls of Chernihivischyna.

Марина Домановська

М. О. ЛАВРОВСЬКИЙ (1825–1899) ПРО РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ УГОДИ X ст.

У статті здійснено спробу історіографічного аналізу праці професора Харківського університету М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853), що передбачає оцінку внеску науковця в дослідження русько-візантійських угод X ст.

Візантиністика як комплексна наукова дисципліна почала своє становлення з середини XIX ст. На вітчизняних теренах сталий інтерес до візантинознавчої проблематики був зумовлений державною політикою Російської імперії, в якій чільне місце посідали ідеї православ'я та самодержавства, що своїм корінням сягали Візантійської імперії, а також пошуками витоків слов'янської культурної спадщини, котра зазнала неабиякого візантійського впливу. Цілком закономірно у зв'язку з цим, що на історію Візантії місцеві дослідники дивилися, перш за все, через призму історії Київської Русі, становлення інститутів давньоруської державності, її зовнішньополітичних відносин, набуття цивілізаційної ідентичності внаслідок прийняття ортодоксального християнства візантійського зразка тощо. Як писав з цього приводу один з патріархів російського візантинознавства Ф. І. Успенський: «Оглядываясь на прошедшую жизнь русского народа, мы видим, что наши предки издавна стремились в Византию, то вступая с ней в мирные сношения, то предпринимая на нее опустошительные набеги. Но вот сама Византия одержала над ними величайшую победу, дав им христианскую религию. ... Даровав св. веру нашим предкам, Византия сообщила им вместе с этим массу других культурных приобретений: письменность, священный язык, богослужение, государственное устройство»¹.

Не були винятком і харківські дослідники, які, подібно до своїх колег з інших академічних та університетських центрів Російської імперії, провадили історичні, філологічні, юридичні, мистецтвознавчі візантійські студії, майже завжди маючи головним завданням звернення до історії Візантії в контексті досліджень давньоруської державності та культури².

Одним з перших візантиністів Харківського університету є Микола Олексійович Лавровський (1825–1899), випускник Санкт-Петербурзького головного педагогічного інституту, професор за кафедрами педагогіки та російської словесності Харківського університету (з 1855 р.), відомий не лише своїми науковими працями, а й тим, що займав почесні та відповідальні посади декана історико-філологічного факультету Харківського університету (1862–1875), директора Ніжинського історико-філологічного інституту (1875–1882), ректора Варшавського університету (1883–1890), попечителя Ризького навчального округу (1890–1899)³. Студії з руської словесності М. А. Лавровський розпочав ще в студентські роки під впливом І. І. Срезневського⁴. Магістерська дисертація Миколи Олексійовича «О византийском элементе в языке договоров русских с греками»⁵, успішно захищена в Санкт-Петербурзькому університеті у 1853 р., стала однією з його найвідоміших робіт, яка досі не втратила своєї цінності. Про це свідчать численні посилання на неї в сучасних спеціальних працях,

© Домановська Марина Євгенівна – аспірант кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

присвячених різним аспектам вивчення русько-візантійських договорів. На початку ХХ ст., вже після смерті М. О. Лавровського і через 50 років після першого видання, ця робота була перевидана в «Русском филологическом вестнике» у Варшаві⁶.

Водночас на сьогодні відсутні спеціальні дослідження, в яких було б здійснено спробу комплексно оцінити значення названої розвідки М. О. Лавровського в контексті розвитку вітчизняної візантиністики. Більше того, ані в узагальнюючих працях з історії вітчизняної історичної науки, ані у спеціалізованих нарисах з історії візантинознавства його дослідження не згадуються⁷. Натомість відомо, що ще в середині 1920-х рр. у рамках роботи Русько-візантійської історико-словникової комісії Російської академії наук на засіданнях її складової частини – Комісії з вивчення русько-візантійських договорів (пізніше вона також називалася Підкомісією з вивчення економічних і торговельних зв'язків Давньої Русі зі Сходом і Візантією) під керівництвом В. Н. Бенешевича було виголошено дві доповіді О. Ф. Вишнякової: «О работе Н. Лавровского «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» і «О работах Н. Лавровского по комментированию текста договоров». На жаль, у рукописних протоколах засідань підкомісії зберігся лише вкрай стислий переказ цих виступів⁸.

Така неувага до внеску Лавровського пояснюється, як на нас, двома моментами: для істориків він був «чужим», бо у своїх дослідженнях торкався переважно філологічних питань, а для візантиністів – через переважну увагу до Давньої Русі, а не суто до Візантійської імперії. У будь-якому разі ігнорування його внеску до розвитку вітчизняної візантиністики є, щонайменше, не виправданим з кількох точок зору. По-перше, візантиністика є комплексною науковою дисципліною, в якій неможлива історія без філології, мистецтвознавства, палеографії, археології тощо. По-друге, як уже зазначалося, у вітчизняному контексті звернення до історії Візантії було майже обов'язково пов'язане з історією Давньої Русі, й тому, досліджуючи становлення візантиністики, ми неминуче маємо звертатися до вивчення творчої спадщини науковців-русистів і, ширше, – славистів. Нехтування цими двома загальними принципами, що ми бачимо у працях низки попередніх дослідників, значно збіднює і, зрештою, спотворює історію становлення візантиністичних студій, зокрема, й у Харківському університеті.

Русько-візантійські угоди вже понад двісті років залишаються предметом уваги істориків, філологів, правознавців⁹. Договори русів з греками є найдавнішим письмовим джерелом давньоруської державності та права, першою пам'яткою руської літературної мови. Про можливість існування русько-візантійських угод у ІХ ст. неодноразово згадувалося у вітчизняній та закордонній історіографії¹⁰, але завдяки Повісті минулих літ до нашого часу збереглися лише тексти угод 907, 911, 944 та 971 рр.¹¹, які й стали предметом згаданого спеціального дослідження М. О. Лавровського. В своїй магістерській дисертації майбутній відомий вчений зосередив увагу на проблемі візантійських впливів на формування російської культурної традиції, провів глибокий літературно-лінгвістичний аналіз текстів договорів Х століття, що дозволило йому виявити значний ступінь візантійського впливу на мову, структуру, форму договорів, укладених руською стороною з Візантією¹².

Дослідження М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853) складається зі вступу і чотирьох розділів. Перший з них присвячений «зовнішній формі договорів», під якою автор розуміє особливості форм запису русько-візантійських домовленостей і доводить їх походження з візантійської дипломатичної практики¹³. У наступних розділах йдеться про візантійський вплив на побудову так званих «періодів» – особливостей конструкцій речень, чистоти грецької мови, наявності в тексті угод суміші грецької та латини тощо; про синтаксис текстів договорів та про походження окремих слів та словосполучень з грецької мови¹⁴.

Істориків та історіографів перш за все цікавлять вступ та перший розділ праці М. О. Лавровського, що зумовило переважну увагу саме до цих частин дослідження у поодиноких публікаціях сучасних українських істориків¹⁵. У цій суто «історичній» частині науковець пропонує актуальні й на сьогодні методи роботи з джерелами,

провадить зовнішню критику договорів як історичного джерела. Однак при цьому найбільш ґрунтовною, вираженою, професійно і вдало виконаною є філологічна складова роботи. Надзвичайна працелюбність, блискуча мовна підготовка, глибоке знайомство з візантійською літературою дозволили М. О. Лавровському вже в середині ХІХ ст. дійти висновків, які не було спростовано навіть через півтора століття.

Спробуємо звернути увагу на окремі сюжети з праці М. О. Лавровського, які неодноразово ставали об'єктом уваги дослідників і до сьогодні не втратили своєї наукової актуальності. Про важливість історико-правових та філологічних досліджень договорів Русі з Візантією Х ст. автор говорить уже на початку вступної частини роботи. М. О. Лавровський наголошує, що ці міжнародно-правові документи, навіть у переказі літописця, не містять вільних припущень, тобто є достовірними джерелами свого часу, говорить про відображення в договорах особливостей суспільного життя, державного ладу, а в мові угод – духовності Давньої Русі¹⁶. Далі автор викладає своє бачення методики дослідження пам'яток, що є перекладами з іноземної мови. На тому, що тексти угод є перекладами з грецької, М. О. Лавровський наголошує неодноразово, і саме це твердження є основою, на якій базовано усе дослідження¹⁷.

Ця ключова теза М. О. Лавровського не була суто його припущенням. З сучасних йому дослідників автор посилається на праці Й. Еверса та М. Погодіна¹⁸, які також наголошували на грецькому походженні договорів. Однак при цьому згадані науковці лише констатували цей факт і не вдавалися до складних порівнянь текстів угод з візантійськими дипломатичними актами.

Натомість Лавровський пропонує спробу так званого «зворотного перекладу» текстів договорів на мову оригіналу. Оскільки грецький варіант Х століття не зберігся, дослідник вдається до вивчення інших візантійських пам'яток цієї доби, щоб у такий спосіб дістати інформацію про усталені топоси ромейської дипломатичної практики і в такий спосіб відшукати аналоги з мовою договорів. З візантійських джерел автор обирає грамоти візантійських імператорів до іноземних правителів, вміщені в творі Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»¹⁹, листи перського шаха Хосрова до візантійського імператора та його полководців (VI ст.) у переказі Феофілакта Симокатти (ймовірно, М. О. Лавровський скористався виданням 1834 р. або 1729 р.)²⁰, послання Юстиніана Великого до П'ятого Вселенського собору з твору Георгія Кедріна²¹, «Хронографію» Іоанна Малали²², «Історію» Лева Диякона²³ та ін.

У першому розділі, присвяченому з'ясуванню особливостей зовнішньої форми русько-візантійських угод Х століття, автор звертається до популярного вже понад два століття питання про договір 907 р.²⁴ Подібно до багатьох дореволюційних та сучасних дослідників М. О. Лавровський звертає увагу на той факт, що текст угоди 907 р., укладеної князем Олегом під стінами Константинополя, не увійшов до договору 911 р., але майже буквально повторюється в договорі 944 р., а також робить припущення, що угода 907 р. була реальною та самостійною²⁵. Саме цей уривок з праці автора найкращим чином «помічений» в історіографії, на що вказують у своїх працях сучасні харківські науковці С. І. Лиман та С. Б. Сорочан²⁶. Детальний історіографічний аналіз питання про договір 907 р. з посиланням на думку М. О. Лавровського про самостійність і достовірність угоди 907 р. надають З. В. Удальцова та А. М. Сахаров, зазначаючи, що більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників другої половини ХХ ст. називають угоду 907 р. попередньою, торговою, а «формальний договір» вже з'явився у 911 р.²⁷.

С. І. Лиман та С. Б. Сорочан слушно зазначають, що М. О. Лавровський наводить переконливі докази щодо грецького походження формуляра («зовнішньої форми») договорів на основі наведених ним прикладів з творів Георгія Кедріна, Іоанна Малали, Феофілакта Симокатти, а також грамот візантійських імператорів до іноземних правителів, вміщених у творі Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»²⁸. Думку М. О. Лавровського про походження зовнішньої форми русько-візантійських угод від візантійського дипломатичного протоколу поділяють відомі дослідники ХХ – поч. ХХІ ст. Тексти, що увійшли до складу «Повісті временних

літ», є перекладами, зробленими з автентичних (тобто тих, що мали силу оригіналу) копій актів зі спеціальних копійних книг²⁹.

У «філологічній» частині роботи М. О. Лавровський перекладає окремі уривки русько-візантійських договорів X ст. як з давньоруської на давньогрецьку мову, так і на сучасну йому російську мову. Саме ці переклади привертають значну увагу дослідників як філологів, так і істориків, оскільки, як загальновідомо, переклад зазвичай є не просто калькою тексту оригіналу, але й водночас виступає також поясненням, первинною інтерпретацією початкового тексту. По суті, здійснюючи зворотний переклад уривків текстів договорів грецькою мовою, науковець намагався відновити втрачений оригінал текстів договорів, що поза сумнівом, сприяло розтлумаченню темних малозрозумілих місць у текстах угод³⁰.

Ця частина дослідження М. О. Лавровського до сьогодні не втратила наукового значення, і на її головні положення, поряд з покликами та новітніми працями з цього питання, продовжують посилалися, доводячи, «що тексти дипломатичного протоколу, актових клаузул (дипломатичних стандартних висловів), юридичних формул... є або перекладами класичних візантійських канцелярських стереотипів, відомих за збереженими грецькими оригінальними актами, або парафразою пам'ятників візантійського права»³¹. Водночас справедливий критиці було піддано сам підхід М. О. Лавровського, який орієнтувався на класичну давньогрецьку мову, тоді як тексту угод мала б відповідати так звана середньогрецька мова (грецька мова візантійської доби), причому саме мова актових пам'яток³².

Можна виділити кілька ключових спостережень М. О. Лавровського, які тією або іншою мірою були взяті на озброєння сучасною наукою. При цьому не менш важливими виявилися і ті його переклади, які було піддано аргументованій критиці й зрештою відкинуто, оскільки саме перегляд перекладів Лавровського сприяв генеруванню нових ідей і спостережень, змушував його наступників шукати нові, точніші формулювання. Розглянемо кілька найважливіших з них детальніше.

Увагу науковця привернуло вже початкове формулювання зі вступної частини договорів 911, 944 і 971 рр., яке є однаковим для всіх трьох угод: «Равно другого свещания, бывшего при ...»³³. М. О. Лавровський вважає, що в цих перших п'яти словах, однакових для усіх трьох угод, йдеться про копію-список договору. «Равно» він перекладає як «τὸ ἴσον», що означало у юридичній практиці візантійців копію або список з певної грамоти, який повною мірою відповідав оригіналу³⁴. Відповідно дослідник відкидає переклад слова «свещание» як «усне обговорення», «нарада» (сучасною російською «совещание») і вважає, що під цим терміном ховається грецьке «συμβολαιον» – «письмовий договір», себто писаний текст, документ³⁵. Таким само є також пояснення учителя М. О. Лавровського І. І. Срезневського³⁶.

Отже, на його думку, уверх уривок має бути перекладений грецькою так: «τὸ ἴσον τοῦ ἑτέρου συμβολαίου, ὑπομενου πρὸς τοὺς...». Російською ж цей фрагмент має перекладатися: «Список с другого (экземпляра) договора, находящегося у...»³⁷, як це робить О. О. Зимін у відомому виданні 1952 р., повністю поділяючи, таким чином, точку зору М. О. Лавровського.

У світлі вищезазначеного навряд чи можна погодитися з перекладом Л. Махновця: «Згідно з другою угодою, що відбулась при...»³⁸, який він пояснює тим, що під «цими словами говориться про другу, попередню, прелімінарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблялися пункти договору, котрі згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися. Такий порядок підготовки і укладання договорів – здавна узвичаєна, чинна й нині юридично-дипломатична процедура»³⁹. Ближчими за текстом до смислу оригіналу можна вважати переклади з видання ПВЛ Д. С. Лихачова: «Список с договора, заключенного при...»⁴⁰, чи навіть більш туманний переклад з видання О. В. Творогова: «Согласно другому уряжению, бывшему при...»⁴¹. Щоправда, під «уряжением», згідно з поясненням у коментарях, О. В. Творогов розуміє, услід за А. Н. Сахаровим, якісь попередні переговори про мир⁴². Д. С. Лихачов узагалі зазначає, що «другий» має перекладатися як «дружній» (грецьк. «ἑταῖρος», «ἑταιρείος»,

«φίλος»), і, відповідно, договори позначалися як «дружні наради» («дружественные совещания») – «ἑταῖρον (ἑταρείον, ἑταρικόν) συμβόλαιον». Слов'янський же перекладач припустився помилки, вживши переклад «другаго» (у значенні «іншого»), що призвело до неправильного розуміння цього фрагменту літописцем і, зрештою, саме через це, як припускав О. О. Шахматов⁴³, літописець припустив існування ще одного, більш раннього договору, який він змушений був вичленувати з відомих йому текстів і помістити під 907 р.⁴⁴

У новітніх дослідженнях русько-візантійських угод X ст., з точки зору дипломатики, Я. Малінгуді докладно розглядає питання перекладу цієї преамбули. Дослідниця наводить п'ять можливих варіантів інтерпретації цих перших п'яти слів, називаючи в першу чергу саме версію, запропоновану М. О. Лавровським⁴⁵. Далі візантиністка стверджує, що жодне з п'яти пропонуванних формулювань не є на сьогодні загально-визнаним, оскільки кожного разу доводиться припускати можливість неправильних читань, неточностей перекладів з грецької на давньослов'янську або ж взагалі вигадувати інші гіпотези, які б пояснювали ці різноманітні «невідповідності»⁴⁶. Однак при цьому вона повною мірою розділяє ті положення, що стали вихідними у дослідженні М. О. Лавровського, стверджуючи, що наведені п'ять слів являють собою «по-перше, формулу, яка була у використанні незмінною впродовж десятиліть, і, по-друге, що вони були правильно перекладені слов'янською, точно передаючи грецький оригінал»⁴⁷. Для візантиніста XIX ст. йшлося про «буквальний переклад з візант[ійського] оригіналу»⁴⁸.

Подібним чином також і російський історик М. В. Бібіков визнає точність перекладу і правильність спостережень та інтерпретацій М. О. Лавровського щодо вислову «равно другаго свещания», який є калькою з грецького «ἴσον συμβόλαιον (συμβολῆς)»⁴⁹. Таким чином, переклад-інтерпретація М. О. Лавровського не втратив свого наукового значення на сьогодні й продовжує привертати увагу сучасних, у тому числі й іноземних, візантиністів.

Ще одним прикладом того, що актуальність спостережень М. О. Лавровського не втрачена донині, може вважатися запропонований ним переклад-інтерпретація дієслова «уведел» з другої статті русько-візантійського договору 944 р. У ній ідеться про запровадження нової форми посвідчення осіб руських купців, що прибували до Константинополя, а саме про надсилання візантійській стороні князівської грамоти: «Ныне же уведел есть князь вашъ посылати грамоты ко цесарству нашему». Услід за В. Н. Татищевим⁵⁰ М. О. Лавровський перекладає «уведел» як «затвердив» (рос. «утвердил») у значенні «вирішив» (рос. «решил») і обґрунтовує цей варіант як похідний від грецьких дієслів «ὑπόσκειν», «διαὑπόσκειν», «εἰδέναι» у значенні «постановити», «вирішити», «decernere», «statuere»⁵¹.

Приблизно так само, але ще більшою мірою наголошуючи наказовий спосіб дієслова «уведел» – «повелел» (рос. «повелел»), перекладали це дієслово Д. С. Лихачев, О. О. Зимін, А. Н. Сахаров⁵². Зауважимо, що неприйнятним видається запропонований Л. Махновцем переклад «домовився»⁵³, так само, як і переклад О. В. Творогова «стал» (у значенні «почав») ⁵⁴. Зрештою, в новітньому дослідженні Л. Мюллер повернувся до перекладу-інтерпретації М. О. Лавровського, пропонуючи переклад «festsetzen», «bestimmen» – «встановити», «призначити»⁵⁵.

Плідним виявився для науки і запропонований М. О. Лавровським переклад словосполучення з договору 911 р. «иже суть под рукою его»⁵⁶, важливий з точки зору визначення співвідношення влади великого князя руського та інших князів на початку X ст. Дослідник вважав, що це словосполучення є перекладом з грецького «οἱ ὑποχῆρα», де «χῆρα» означає владу, підпорядкованість. Увагу автора привернула частота (чотири рази на 13 рядках літопису) і незмінність словосполучення «під рукою», що, на його думку, свідчить «про його офіційне значення, яке немовби вказує на ступінь влади Олега щодо підданих»⁵⁷.

Пізніші перекладачі найчастіше обмежувалися дослівним перекладом «під рукою» (саме так чотири рази поспіль у тексті роблять Д. С. Лихачев, Л. Махновець, В. О. Творогов⁵⁸). Цікавим на цьому фоні є смисловий, а не буквалістський переклад

О. О. Зиміна, який вживає такі варіанти: «подвластными ему», «подвластных им», «подручных нам» і, нарешті, «под рукою»⁵⁹. Як бачимо, останній перекладач справедливо потрактував «руку», під якою перебували «підручні» князі і бояри, як символ влади, який набував щодо них «додатково значення васальної залежності»⁶⁰. Як бачимо, в цьому аспекті спостереження М. О. Лавровського також аніскільки не застаріли.

Так само не менш важливими для з'ясування природи влади великого князя над підвладними йому князями і боярами стали висновки М. О. Лавровського щодо грецького відповідника терміну «світлий», що він так само чотири рази повторюється у кільканадцяти рядках вступної частини договору 911 р.: «светлых боляр», «наша светлость», «наших [князь] светлых», «светлаго князя нашего»⁶¹. Як вважав дослідник, у договорі 911 р. поняття «світлі князі» і «світлі бояри» тотожні, оскільки термін «світлий» є перекладом розповсюдженого у візантійському табелі про ранги титулу «*λαμπρότατος*», «*ἰλλούστρις*» («*illustris*»), який застосовувався ромеями до іноземних володарів⁶². Цю думку підтримав і розвинув І. І. Срезневський, який вважав, що згадані у договорі бояри були такими («т.е. вельможами, магнатами, грандами – не более») виключно стосовно великого князя, що ж до своїх підданих вони вважалися князями⁶³. Пізніше точку зору М. О. Лавровського підтримав Б. А. Рибаків, вважаючи термін «світлий» у договорі 911 р. похідним від формул візантійської титулатури⁶⁴. Спираючись на ці думки, висловлені, перш за все М. О. Лавровським, М. В. Свердлов дійшов висновку, що «племінні князі і родичі Олега перебували у підлеглому, васальному становищі щодо нього»⁶⁵.

Нарешті, ще одним цікавим і перспективним видається спостереження М. О. Лавровського щодо перекладу слова «купля» («коупля») ⁶⁶. Зазвичай в усіх перекладах договорів (О. О. Зиміна, Д. С. Лихачева, Л. Є. Махновця, О. В. Творогова) його подають як «торгівля»⁶⁷. М. О. Лавровський наводить три варіанти можливого перекладу слова «купля»: власне торгівля, товар і (за)купівля⁶⁸. Останнє значення викликає найбільше зацікавлення. По-перше, саме воно притаманне слову «купля» у пізніших грамотах і договорах⁶⁹. По-друге, йому віддають перевагу окремі дослідники, такі як С. П. Обнорський, М. Д. Приселков, М. Я. Брайчевський, М. Хелманн⁷⁰. По-третє, саме переклад слова «купля» як «купівля» щодо окремих клаузул договорів дозволяє по-новому поглянути на умови організації торгівлі давніх русів з Візантією і їхнього перебування у Константинополі, що було нещодавно здійснено А. М. Домановським⁷¹.

Увагу дослідника привернуло положення договорів 907 (договір умовно виділено літописцем) і 944 рр., згідно з яким «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины»⁷². Відкинувши традиційний переклад «без торгівлі»⁷³ і пропонуючи переклад «без (за)купівлі», науковець розглядає отриману внаслідок нового перекладу інтерпретацію положення договорів у контексті організації державного контролю і регулювання зовнішньої торгівлі у Візантійській імперії. А. М. Домановський доходить висновку, що візантійська адміністрація позбавляла місячини саме тих руських купців, які не купували у Константинополі місцеві товари, що дозволяє йому вкотре відзначати риси своєрідного візантійського меркантилізму і протекціонізму⁷⁴. Якщо при цьому зважити також на думку Г. Г. Литаврина про те, що позбавлення права отримувати місячину автоматично позбавляло руських купців права безоплатно проживати у монастирі Св. Маманта⁷⁵, можна дійти висновку, що візантійський уряд цілеспрямовано створював такі умови торгівлі з Руссю, за яких руські купці обов'язково мали купувати в столиці товари місцевого виробництва (чи ті, які там перепродувалися) і витратити на це виручені від продажу власних товарів кошти. До певної міри це спростовує поширену у візантиністиці тезу про незацікавленість ромейського уряду в стимулюванні вивозу товарів місцевого виробництва за кордон і скерованість усіх його заходів лише на те, щоб заохотити ввезення товарів до столиці імперії з одночасним обмеженням вивозу, а також почасти пояснює малочисельність знахідок візантійських золотих монет на території Київської Русі⁷⁶.

Підбиваючи підсумки статті, маємо ще раз наголосити на тому, що внесок М. О. Лавровського у справу дослідження русько-візантійських угод залишається недостатньою мірою опрацьованим та оціненим у історіографії. Можна сміливо ствер-

джувати, що здійснена ще у середині ХІХ ст. розвідка науковця у багатьох аспектах випереджала свій час. І ще й на сьогодні завдання точного перекладу русько-візантійських договорів грецькою мовою і, відповідно, тлумачення їхніх умов продовжує залишатися для сучасної науки не менш актуальним, ніж понад 150 років тому. В цьому контексті детальніше звернення до наукового спадку М. О. Лавровського видається вкрай необхідним і своєчасним, а окремі, нерідко побіжно висловлені ним спостереження заслуговують на всебічний розгляд і належну оцінку в світлі сучасних знань з історії Візантії й Русі Х ст., оскільки диявол, чи, інакше кажучи, істина, нерідко криється саме у дрібницях. Пропонована увазі читачів стаття є лише першим наближенням до належної оцінки внеску М. О. Лавровського до справи дослідження русько-візантійських угод Х ст., подальші ж дослідження, сподіваємося, не змусять на себе надто довго чекати.

1. Успенский Ф. И. История Византийской империи Т. 1 / Ф. И. Успенский. – М., 2001. – С. 55–56.

2. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008. – С. 51; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 91.

3. Лавровский Николай Алексеевич. Библиографический указатель / Сост. Самойленко В. Г. – Нежин, 1993. – С. 3–4; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 88–89, 93.

4. Историко-филологический факультет Харьковского университета... – С. 89.

5. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками / Н. А. Лавровский. – СПб., 1853. (*Саме на це видання посилаємося нижче.* – М. Д.).

6. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками / Н. А. Лавровский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1904. – Т. 52. – Вып. 3.

7. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. II / Под ред. М. В. Нечкиной, М. Н. Тихомирова и др. – М., – М., 1960; Курбатов Г. Л. История Византии (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л., 1975; Сходознавство та Візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / Упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. – К., 2011.

8. Див.: Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 pp.) / О. А. Барынина. – СПб., 2010. – С. 173, прим. 109; с. 195.

9. Домановська М. Є. Історико-правові аспекти дослідження русько-візантійських договорів Х ст. у вітчизняній дореволюційній історіографії / М. Є. Домановська // Вісник національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2005. – Вип. 30.

10. Див.: Домановский А. Н., Домановская М. Е. О возможности существования русско-византийских договоров в IX веке (отдельные замечания к трактовке проблемы) / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская // Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків - Софія, 2007.

11. Договоры Руси с Византией Х в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – СПб., 1999; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. – XI–XII века. – СПб., 2000.

12. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками.; Щербань Т. О. З історії візантинознавства в Україні / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5.

13. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 8.

14. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками...

15. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009. – С. 447–450; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 91–93; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 94–95.
16. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 2.
17. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 3–5; Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) / Б. А. Ларин. – М., 1975. – С. 28–30; Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками / С. П. Обнорский // С. П. Обнорский. Избранные работы по русскому языку. – М., 1960. – С. 99.
18. Ewers J. Ph. G. Das ältteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung / J. Ph. G. Ewers. – Dorpat; Hamburg, 1826; Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории: Норманнский период / М. Погодин. – Т. III. – М., 1850.
19. Constantini Porphyrogeniti imperatoris. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine / Ex rec. Io. Iac. Reiskii. – Bonnae: E. Weber, 1829. – Vol. 1; 1830. – Vol. 2.
20. Див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. II (VII–IX вв). – М., 1995. – С. 13.
21. Georgius Cedrenus. Ioannis Scylitzae Ope / Ab. Im. Bekkero suppletus et emendates. – Bonnae, 1838. – Т. 1., 1839. – Т. 2.
22. Johannis Malalae Chronographia / Ed. L. Dindorf. – Bonnae, 1831.
23. Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem... / Rec. C. H. Nasii. – Bonnae, 1828.
24. Договоры Руси с Византией X в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – СПб., 1999; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. – XI–XII века. – СПб., 2000.
25. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 56.
26. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины... – С. 447–449; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 54–55; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 94–94.
27. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А. Н. Сахаров. – М., 1980. – С. 86–89; Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет / З. В. Удальцова. – М., 1969. – С. 112–114.
28. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины... – С. 449; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 55; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 95.
29. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1995. – Т. 56. – С. 68–91; Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 58–87; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch / J. Malingoudi // Byzantinoslavica. – 1997. – Т. 58. – Fasc. 2. – P. 233–250; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994; Bibikov M. V. [Review]: Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht. – Thessaloniki: Vantias, 1994. – 118 pp. / M. V. Bibikov // Byzantinoslavica. – 1994. – Т. 55. – F. 2. – P. 378; Хачатуров Р. Л. Становление права (на материале Киевской Руси) / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси, 1988. – С. 101–102; Каштанов С. М. О процедуре заключения договоров между Византией

- и Русью в X в. / С. М. Каштанов // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей, посвященных Льву Владимировичу Черепнину. – М., 1972. – С. 215; Сергеев Ф. П. Из истории изучения договоров русских с греками X в. / Ф. П. Сергеев // Старобългаристика. – 1985. – № 2. – С. 113–114; Miller D. A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500–1025 / D. A. Miller // BS. – 1971. – Т. 32. – F. 1. – P. 73; Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. / М. В. Бибииков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2005. – № 1 (19). – С. 5; Свєрдлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свєрдлов. – СПб., 2003. – С. 136.
30. Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. – С. 29–30.
31. Бибииков М. В. Byzantinogossica: Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Бибииков. – М., 2004. – С. 68–69; Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 2003. – С. 112; Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. – С. 5.
32. Див.: Sorlin I. Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle / I. Sorlin // Cahiers du monde Russe et Soviétique. – 1961. – Vol. 2. – № 3–4.
33. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 30, 58.
34. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 43–44; див.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 137.
35. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 148.
36. Срезневский И. И. Договоры с греками / И. И. Срезневский // Известия Императорской Академии наук по Отделению русского отделения и словесности. – 1854. – Т. 3. – С. 97.
37. Договоры Руси с Византией X в. – С. 10, 36, 60.
38. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 20, 26, 42.
39. Літопис Руський. – С. 20, прим. 1.
40. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 154, 160.
41. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 85, 97.
42. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 496; пор.: Сахаров А. Н. Русско-византийский договор 907 г.: реальность или вымысел летописца? А. Н. Сахаров // ВИ. – 1978. – № 2–3; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 134–146.
43. Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря / А. А. Шахматов // Записки Неофилологического общества Санкт-Петербургского университета. – 1914. – Вып. 8. – С. 417.
44. Див.: ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 420–421.
45. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 80; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 79.
46. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 81; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 80.
47. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 81; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 81.
48. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 53.
49. Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. – С. 6; Бибииков М. В. Язык договоров Руси с греками X в. в свете византийского дипломатического этикета / М. В. Бибииков // Сборник трудов IV Международного

конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность» (Москва, МГУ, 20–23 марта 2010 года). – М., 2010. – С. 52.

50. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М.; Л., 1963. – Т. 2. – С. 42.

51. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 140.

52. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 160; Договоры Руси с Византией X в. – С. 37; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 241.

53. Літопис Руський. – С. 26.

54. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 99.

55. M ller L. Die Nestorchronik / L. Müller. – München, 2001. – P. 59; докладніше див.: Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 155.

56. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 7.

57. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 97–101.

58. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 154; Літопис Руський. – С. 20; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 85, 87.

59. Договоры Руси с Византией X в. – С. 10, 11.

60. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 159; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л., 1983. – С. 34.

61. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 7.

62. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 104–111, особенно: с. 109–110.

63. Срезневский И. И. Договоры с греками... – С. 265.

64. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 173, 275, 359.

65. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси... – С. 34; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 160.

66. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 131–135.

67. Літопис Руський. – С. 18, 26; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 153, 160; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 83, 99;

68. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 134.

69. Див.: Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М., 1975. – С. 254; Покровська О.А. Торговельна та економічна лексика в сучасних історичних словниках та українських писемних пам'ятках / О.А.Покровська // Вестник Международного славянского университета. – 1999. – Т. 2. – № 4. – С. 99–100.

70. Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. – С. 111; Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XI вв. / М. Д. Приселков // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 100; Брайчевский М. Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863 гг.) / М. Ю. Брайчевский // Советский ежегодник международного права – 1982. – М., 1983. – С. 288; Hellman M. Die Handelsverträge das 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz / M. Hellman // Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. – Göttingen, 1987. – Teil. 4. – P. 656, 663.

71. Домановский А. Н. О значении слова «купля» в русско-византийских договорах X в. / А. Н. Домановский // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 18–21 марта 2004 г.): труды и материалы / Сост. М. Л. Ремнева, О. Д. Дедова, А. А. Поликарпов. – М., 2004. – С. 46–47; Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія

Давньоруської держави / А. М. Домановський // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 38.

72. ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Стб. 31, 48; ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 22, 37; Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XI вв. – С. 65, 75; Договоры Руси с Византией X в. – С. 31, 64; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 17, 24; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 82, 98.

73. Літопис Руський. – С. 18, 26; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 153, 160; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 83, 99.

74. Пор.: Сорочан С. Б. Об элементах меркантилизма в торгово-экономической политике Византии VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV–IX вв.). Материалы международной конференции. – Симферополь, 1994; Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский меркантилизм / С. Б. Сорочан // Древности-1995. – Харьков, 1995.

75. Див.: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария и Древняя Русь (IX – середина XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2000; Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Г. Г. Литаврин // ВВ. – 1993. – Т. 54.

76. Див.: Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду...; Домановський А. М. Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії / А. М. Домановський // Древности-2004. – Харьков, 2004.

В статье осуществлена попытка историографического анализа работы профессора Харьковского университета Н. А. Лавровского «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853), что предполагает оценку вклада ученого в исследование русско-византийских соглашений X в.

In the article is made an attempt of historiographical analysis of work by professor of Kharkiv University M. O. Lavrovsky «About Byzantine element in the language of Treaties Russians with Greeks» (1853), which provides for assessment of the contribution of the scientist into researching of the Rus-Byzantine Treaties of the tenth century.

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано критерії, ознаки і функції середнього класу. Особливості формування середнього класу в сучасній Україні та його вплив на розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, середній клас, соціальна політика, держава.

Початок ХХІ ст. став етапом формування активної дискусії про розвиток середнього класу в Україні. Проблема його вивчення є актуальною і на державному рівні. У посланні Президента України до Верховної Ради від 31 травня 2002 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р.» ставилося завдання завершення формування громадянського суспільства з потужним і численним середнім класом. Він у перспективі охоплюватиме, як в усіх розвинених країнах, 55-60% населення. В посланні відмічалось, що розвиток сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства. Завдяки інституціям останнього представники середнього класу забезпечують здійснення й захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Перед владою ставиться завдання налагодження постійної продуктивної взаємодії між структурами громадянського суспільства і державою [14].

Для розвинутого суспільства характерна багатоманітність різних соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. Саме він бере активну участь у громадському і політичному житті країни. Без середнього класу неможливе громадянське суспільство, а без останнього – правова держава. Тому становлення громадянського суспільства, розвиток держави та формування середнього класу є взаємозумовленими та взаємозалежними процесами.

Актуалізується дослідження середнього класу в Україні та його ролі в побудові громадянського суспільства й відсутністю ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених цій проблемі. Різноманітними аспектами цього питання займаються такі вітчизняні науковці, як О. Александрова, Є. Головаха, В. Каспрук, А. Колодій, С. Макеєв, В. Полохало, Л. Шангіна. Проблема формування і становлення середнього класу тісно пов'язана з проблемою формування громадянського суспільства та його соціальної основи.

Метою даного дослідження є визначення критеріїв, ознак і функцій середнього класу та його вплив на розвиток громадянського суспільства України.

Середній клас як фактор становлення громадянського суспільства в Україні протягом усієї української історії хоча й не був гарантом стабільності, але саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості випадків сприяв прогресивним модернізаціям та реформам у його розвитку. Через свою малочисельність він не міг стати стабілізуючою силою. Однак його потенціалу вистачило для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві [2, с.280]. Сучасне українське суспільство змінюється і характеризується крайньою нестійкістю, спостерігається процес поляризації доходів та його розшарування. Проте для подальшого економічного розвитку та

© Мороз Ніна Олександрівна – аспірантка кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

соціальної стабільності обов'язковою складовою має бути формування нової соціальної групи – середнього класу [8, с.61].

Під середнім класом ми розуміємо частину соціальної структури суспільства, що вирізняється стійкими доходами, достатніми для задоволення широкого кола матеріальних, соціальних і культурних потреб. До нього, як правило, відносять людей, які мають високий рівень освіти та кваліфікації і займають у суспільстві проміжне становище між вищим та нижчим класами.

Класичне визначення середнього класу – це основа і запорука соціальної стабільності та економічного розвитку. Це сукупність соціальних верств населення, які за своїм матеріальним становищем характеризуються як небідні, згідно з нормами соціальної забезпеченості, прийнятими у державі, мають потенціал соціальної мобільності, характеризуються відносною стійкістю перед проявами державної нестабільності.

Загалом тлумачення поняття середній клас залежить від того, який критерій обрано за основу для визначення цього прошарку населення. Виходячи з практичного досвіду міжнародного співтовариства, критеріями визначення цього класу вважають: матеріальні чинники – середні для даного регіону рівень доходу, структура витрат і споживання, обсяг накопичених заощаджень і рівень майнового забезпечення; нематеріальні чинники – освіта, професійний і кваліфікаційний статус, посадова позиція; суб'єктивні чинники – стійка самоідентифікація із середнім класом [6, с.367], позитивне сприйняття ступеня власної адаптованості до ринкових реформ, орієнтація на цінності власних досягнень [17, с.89]. На нашу думку, до цього переліку слід додати ще такі чинники, як усталення політичної стабільності та високий рівень правової свідомості громадян.

Дослідниця М. Татаревська вважає, що, незалежно від того, які професійні й економічні прошарки суспільства входять до середнього класу, усім їм повинні бути притаманні такі ознаки: власність – не власність, середній клас значною мірою становлять наймані працівники або «напіввласники», до яких включають і самозайнятих; характер праці, співвідношення розумових і фізичних навантажень; середній клас – це обов'язково ті прошарки, які за рівнем доходу перебувають у середині стратифікаційної шкали; представники середнього класу – ті, хто здатний поліпшити своє матеріальне становище тільки завдяки існуючому ладу та власній продуктивній праці; спосіб життя – середній клас одержує достатні доходи для того, щоб вести спосіб життя, який характерний для даного суспільства, іншими словами, до нього відносять не стільки тих, хто багато заробляє, скільки тих, хто розумно витрачає зароблене і, насамперед, на культурні потреби; самоідентифікація – суб'єктивне віднесення себе до середнього класу, соціальне віднесення себе до тих, хто веде гідний спосіб життя при досить скромних доходах [17, с.89].

Аналізуючи риси середнього класу, дослідниця Л. Шангіна зазначає, що громадянська активність вважається однією з його атрибутивних ознак. Він, з одного боку, є прихильником суспільної стабільності, а з іншого – суб'єктом громадської і громадянської активності, що проявляється в різних формах: від участі у виборах представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування до самодіяльного об'єднання з метою досягнення тих чи інших суспільно значимих цілей або захисту (через акції протесту), порушених (у т. ч. державою) прав і свобод людини та громадянина. Він є стрижнем соціокультурних і політичних відносин у суспільстві. Відсутність цього стрижня робить політичну ситуацію у країні нестабільною [18]. Саме як суб'єкт громадянської активності середній клас може вважатися соціальною основою громадянського суспільства [20, с.30].

Л. Шангіна відзначає, що важливість громадянської активності, порівняно з 2005 р., дещо зросла: громадянську активність як таку, що обов'язково має бути притаманна представнику середнього класу, в 2008 р. відзначили 61,1% опитаних проти 50,7% у 2005 р. Наявність громадянської активності засвідчили 53,2% опитаних проти 40,8% відповідно. За досить високої оцінки важливості громадянської активності (61,1%) та самооцінки володіння громадянською активністю (53,2%), залучення до активної громадської діяльності засвідчили набагато менше опитаних – лише 11,6%. Хоча водночас цей показник зріс більш ніж удвічі порівняно з 2002 р., коли становив 4,7%. Привертає

нашу увагу та обставина, що таке зростання сталося саме завдяки середньому класу: рівень його залучення зріс з 6% до 15,5%, тоді як аналогічний показник для нижчого класу фактично не змінився (у 2002 р. – 3,9%, у 2008 р. – 5,7%). Тобто є підстави вважати, що український середній клас, з точки зору його громадської активності та розуміння її суті, перебуває на рівні «класу в собі», він недостатньою мірою усвідомив себе як окремих суб'єкт соціальної дії та значимої ролі громадської діяльності [20, с.37-38].

Отже, визначивши критерії та основні ознаки, які характеризують середній клас сучасного українського суспільства, варто звернути увагу на його провідні функції: середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між «верхами» та «низами» суспільства і виконуючих функцію соціального медіатора. Він здійснює функцію основного податкового донора; створює нові та зберігає існуючі робочі місця, забезпечує високу продуктивність праці, виробництво і розповсюдження знань, інформації; є джерелом відтворення кваліфікованої робочої сили, служить соціальною опорою і головною рушійною силою реформ; забезпечує стійкий технологічний та економічний прогрес, створює, освоює і поширює зразки соціокультурних та інноваційних поведінкових практик; є носієм базових компонентів національної культури, виразником суспільних інтересів і тому виконує функції культурного інтегратора суспільства. Функцією цього класу є також інтелектуальне забезпечення оптимального розвитку суспільства. Основним його завданням є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні. Саме тому формування середнього класу в трансформаційному суспільстві можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність усієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів [1, с.353].

Історично середній клас відносять до особисто вільних громадян: дрібної та середньої буржуазії, що володіє власністю і самостійно веде економічну діяльність, і найманих робітників, вільних від особистої залежності і засобів виробництва [7]. У сучасній Україні цей клас складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, вчителі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. Він не є однорідним соціальним утворенням. У високорозвинених країнах до середнього класу відносять представників середнього бізнесу, високооплачувану інтелігенцію, менеджерів крупних і середніх компаній, державних службовців високого рангу, робітників-професіоналів найвищої кваліфікації, зайнятих переважно в галузях з інвестиційними технологіями. Все це дає підставу стверджувати, що середній клас за своїм складом неоднорідний, він включає в себе різні за становищем соціальні прошарки.

В Україні процес формування середнього класу, що відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, перебуває на початковому етапі. Це пояснюється насамперед низьким рівнем життя населення. Крім того, велика кількість людей, які наближаються до статусу середнього класу, отримують значну частину доходів без реєстрації і не сплачуючи податків. Це зумовлює певну суперечливість їхніх відносин з державою, а отже, й труднощі на шляху реалізації своєї суспільної функції – бути основою соціально-політичної стабільності.

Процес формування середнього класу в Україні пов'язується з наданням більшості громадян України права власності на засоби виробництва. Як зазначається у посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році», у ході економічних реформ процес утворення прошарку людей, які є власниками майна, здійснювався в кількох напрямках: приватизація житла; приватизація землі; підприємництво; приватизація підприємств [13]. Нині в українській економіці створюється вторинний ринок, який у процесі формування національного капіталу сконцентрує розпоршені в процесі масової приватизації акції підприємств. Це буде важливим кроком до створення реального класу власників як складової середнього класу.

Відповідно до цих офіційних тверджень випливає, що в Україні процес формування середнього класу пов'язується безпосередньо з приватизацією, метою якої є перетворення більшості самодіяльного населення у власників засобів виробництва.

Тому особливістю формування цього класу в Україні є те, що його соціальною основою внаслідок невдалої політики приватизації, на відміну від західноєвропейських країн, є не власники, а фахівці – наймані працівники, попит на яких є найбільшим в умовах інноваційної моделі економічного розвитку.

Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10% найбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших становить 5:1 – 7:1 (у різних країнах), то в Україні – 40:1 [15, с.8]. Враховуючи такі показники соціальної стратифікації, як володіння майном і рівень доходів в Україні на початок 1990-х рр., можна виділити класи: вищий, або правляча еліта – відроджена і частково трансформована номенклатура (0,5%); близька до вищого класу піделіта – частина «нових» українців і політиків, котрі поки прямо не беруть участі у здійсненні влади (2%); середній клас – з відповідним статусом і прибутками (12%); основна частина населення – середні за статусом, але нижчі за забезпеченістю верстви (73%); нижчий клас – бідні верстви (7,5%); декласовані прошарки населення (5%). Така ситуація стала наслідком політичних та економічних реформ, які торкнулися всіх сфер життя суспільства наприкінці ХХ ст. У цей час в Україні спостерігається спад виробництва і різке скорочення надходжень до бюджету, тому держава була не в змозі виконати соціальні програми і виплатити зарплати бюджетним працівникам [19, с.251].

За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова у травні 2011 р., частка осіб, які віднесли себе до середнього класу, становить 44%, до вищого класу себе віднесли 0,5%, до нижчого – 48%. Для порівняння: у червні 2008 р. до середнього себе віднесли 51% опитаних, до вищого класу – 2%, до нижчого – 31% опитаних [21]. Отже, частка середнього класу стала меншою. І все ж спостерігається позитивна динаміка набуття українським середнім класом його обов'язкових рис та матеріальних цінностей. Так, з 2005 р. частка його представників, які володіють стабільним доходом, що дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження, зростає майже в півтора рази (з 25,5% до 36,8%); тих, хто володіє комфортним житлом, з 59,6% до 70,8%. Великою мірою задоволена потреба у предметах тривалого вжитку; за логікою розвитку потреб, надалі середній клас може активізувати попит на інноваційну продукцію цього споживчого сектора. Враховуючи ту обставину, що головним джерелом добробуту середнього класу є кваліфікована праця, а його переважну більшість становлять наймані працівники, доречно особливо відзначити певне зростання (з 40,3% до 47,9%) частки тих представників середнього класу, які засвідчили наявність «роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується» [3, с.28].

Унаслідок різних причин протягом тривалого періоду в Україні сформувалася експортно орієнтована економіка, що здатна бути конкурентоспроможною на зовнішніх ринках лише переважно за рахунок дешевої робочої сили. Відтак маємо унікальну ситуацію, коли більша частина висококваліфікованих працюючих, які б мали становити ядро середнього класу, за рівнем доходів перебуває на межі або за межею бідності [5, с.2-3]. Про це свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України про матеріально-фінансове становище сім'ї як «злиденне» і «бідне», що визначили у 2002 р. – 45%, у 2005 р. – 46%, у 2008 р. – 43% респондентів [10, с.121].

В Україні формування середнього класу відбувається в міру розвитку малого і середнього бізнесу, появи надомних, сімейних підприємств, приватних підприємств, фермерських господарств, поліпшення статусу й матеріальної забезпеченості науково-технічної інтелігенції, учених, діячів культури та освітян. Підприємництво є одним з джерел потенційного середнього класу в Україні, але це не основне джерело. Перш за все це пов'язано з невеликою його чисельністю.

Дослідження показують, що підприємництво та самостійна зайнятість займає значну частку серед груп у середньому класі. Частка тих, хто займається підприємництвом, становить 61%. Частка середнього класу в групі підприємців перевищує 80%, серед тих, хто починав справу, 53% в сім'ях, що одержують доходи від підприємницької діяльності, середній клас дорівнює 60% [4, с.65]. Проте в середньому класі України надто мізерна частка власників – підприємців, фермерів та орендарів. Переважну його більшість складають наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України

дуже вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку — від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні.

Загалом можна виділити два джерела формування середнього класу. Перший представлений керівниками галузей, великих підприємств, верхнім шаром управлінського персоналу, незначною часткою вчених і технічних фахівців, гуманітарної інтелігенції. Цей прошарок раніше становив майже 15% населення і монополю розпоряджався своєю владою та суспільним продуктом, а нині використовує свій вплив у боротьбі за власність при переході до ринку. Іншим джерелом формування середнього класу нашого суспільства є численні професійно підготовлені працівники, які складають масові зағони інтелігенції, кваліфіковану робочу силу, фермери [11, с.214-215]. Поновлення середнього класу в українському суспільстві може відбуватися декількома шляхами: на базі підвищення доходів, нагромадженням та легалізацією активів; для освічених та висококваліфікованих груп — можливість пристосування до нових ринкових умов з найменшими втратами; еміграція; виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки як потенціальної бази середнього класу з «тіні» [2, с.281].

До факторів, що впливають на формування середнього класу, можна віднести економічну політику держави (податкова реформа, легалізація малого бізнесу, боротьба з бідністю, проблема заощаджень та інвестицій); формування групової ідентичності, підвищення в суспільній думці статусу освіти, збільшення кількості економічно і соціально активних громадян; ліквідація дефіциту культури суспільства.

Істотним чинником, який впливає на процес формування середнього класу, є масова свідомість. Роль масової свідомості, духовної організації конкретних членів суспільства та презентованих ними спільнот у забезпеченні умов їх «виживання», функціонування та розвитку як суб'єктів економічної, політичної та соціально-культурної діяльності визначена тією обставиною, що людська поведінка, навіть будучи підпорядкованою зовнішнім, матеріальним умовам та вкоріненою у матеріальних потребах, є осмисленою. Навіть тоді, коли осмисленість ця не здається очевидною [12, с.19-20]. На відміну від споживчого прошарку середній клас — утворення довготривале. Тому класову належність можливо передавати у спадок. Саме цей фактор формує у тих, кому є що передавати, довготривалі, а не сьогочасні інтереси.

Таким чином, середній клас, у його строгому, класичному сенсі, складають не просто володарі певного розміру власності, а носії базових цінностей громадянського суспільства — особистої гідності й незалежності, заснованої на самоповазі, самостійності в оцінках, суспільно-політичній активності, імунітеті до соціального маніпулювання і багатьох інших, що становлять у сукупності його класову самосвідомість, яка і робить середній клас основою громадянського суспільства [17, с.55-56].

Передумовою формування цього класу є високий рівень розвитку виробництва і високий добробут суспільства. Тільки за таких умов більшість населення може користуватися соціальними благами у значно більших масштабах, ніж низи як складова меншина населення. Чинниками структурного розвитку середнього класу є добробут, складність і технократизм індустриальних суспільств. Середні прошарки сучасних західних країн є породженням індустриального суспільства, в якому потокові методи виробництва створюють стандартизовані високотехнологічні предмети споживання, забезпечуючи зростання рівня і якості життя наймасовішої та економічно активної частини населення. Основною проблемою формування середнього класу в Україні є те, що країна не тільки не досягла постіндустріальної стадії розвитку, але й пережила глибоку економічну кризу, що відкинула її в розвитку на декілька років назад. За часи незалежності не вдалося забезпечити високого економічного розвитку країни, рівень ВВП не може досягти рівня 1990 р.

Нині у світі існує лише понад 25 країн із соціально орієнтованою економікою. Особливе значення для формування середнього класу в нашому суспільстві має належне ставлення держави і приватного капіталу до розвитку науково-інформаційної сфери. Єдиний шлях у майбутнє, який є в Україні, — це перехід до постіндустріального суспільства. У разі занепаду цієї сфери Україна буде приречена на становище країн третього світу, на економічну відсталість і політичну залежність. Для вирішення цієї проблеми важливо, щоб не скорочувалося, а навпаки, збільшувалося державне фінансування

наукових, технічних та інших навчальних закладів. Основною умовою формування повноцінного середнього класу в Україні є структурні перетворення і модернізація економіки, сьогоднішній рівень розвитку якої в більшості галузей відповідає 50-60-м рокам ХХ ст. [11, с.214].

Важливою умовою чисельного зростання середнього класу повинна стати відповідна політика держави, спрямована на захист соціального і культурного середовища, забезпечення духовних потреб людини, вільного й самостійного розвитку особистості. Її завдання повинно полягати в тому, щоб середній клас в Україні не тільки зростав кількісно, змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став рушієм економічного, соціального і духовного прогресу [9, с.65].

З кінця 1990-х рр. завдяки політичним, економічним і правовим реформам соціальне становище населення поступово поліпшувалось. У 1998 р. почався невеликий приріст промислового виробництва, зростання позначилося на всіх показниках економічного розвитку. Знизилися темпи інфляції, піднесення економіки сприяло зростанню доходів населення. Попри це, економічні й політичні зміни, які відбулися в Україні після проголошення її суверенною і незалежною, демократичною, правовою, соціальною державою, ще не створили міцного підґрунтя для формування України як соціальної держави, хоча уможливили його початкову стадію [19, с.252-253].

Але, незважаючи на несприятливі умови, український середній клас усе ж володіє якостями, що дозволяють говорити про його високу життєздатність. Серед них можна виділити такі: високий, у порівнянні з іншими прошарками суспільства, рівень адаптації до ринкової економіки, що дозволяє реалізувати економічну стратегію, у якій значне місце належить підприємницькій діяльності та самозайнятості; високу соціальну мобільність і гнучкість, орієнтацію на максимальне використання своїх ресурсів [9, с.69].

Отже, становлення і розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з формуванням середнього класу. Він виконує роль умови або специфічного фактора становлення громадянського суспільства, забезпечує його економічні, політичні, соціальні та культурні основи.

Наявність українського середнього класу як одного з елементів соціальної структури суспільства не викликає сумніву, але його кількісний та якісний склад ще далекий від завершення. Тому, на нашу думку, для формування повноцінного середнього класу необхідна підтримка з боку державної влади, стабільність політичної системи, розвиток економіки країни, створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу, фермерських господарств, сільського господарства, фінансова підтримка, інформаційне забезпечення, посилення соціальних позицій представників наукової, технічної, гуманітарної, творчої інтелігенції, формування соціально-групової ідентичності та самоідентифікації громадян, створення громадських і неурядових організацій, партій, що виражають його інтереси. Оновлення середнього класу в українському суспільстві можливе лише за умови підвищення доходів громадян, що приведе до нагромадження і легалізації активів, а також за можливості пристосовуватися до нових ринкових умов. Для цього великого значення набуває економічна і соціальна політика держави.

Формування середнього класу повинно відбуватись на основі та за сприяння громадянського суспільства, яке б захищало його інтереси, сприяло роботі юридичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого соціального, економічного та культурного потенціалу. Становлення розвинутого суспільства та формування середнього класу є взаємозумовленими процесами. Тому несформованість останнього ускладнює процес становлення повноцінного громадянського суспільства.

1. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К., 2011. – Вип. 44 (№2). – С. 350-357.

2. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в українському суспільстві // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К.: 2011. – Вип. 47 (5). – С. 277-284.

3. Биченко А. Український середній клас: уявлення та реальні ознаки // Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С.14-29.
4. Бондар І.К. Підприємництво в Україні як економічна основа становлення середнього класу // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – № 3. – С. 62 – 65.
5. Васильєв Є.Є. Проблемні питання створення середнього класу в трансформаційному суспільстві України // Часопис Академії адвокатури України. – №12 (3'2011). – С. 1-6.
6. Горбань О.В. Роль інтелігенції в формуванні духовних основ середнього класу пострадянського суспільства // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К., 2011. – Вип. 48 (6). – С. 355-363.
7. Заславская Т.И., Громова Р.Г. К вопросу о «среднем классе» в российском обществе // Мир России. – 1998. – № 4. – С. 3-22.
8. Кудрявцева Р. Оценка уровня качества жизни населения // Экономист. – 2001. – № 11. – С. 61-70.
9. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні//Український соціум. – 2006. – №1(12). – С. 65-72.
10. Макеєв С. Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С.119-127.
11. Миценко І.М., Кролевець О.А. Формування середнього класу в контексті національних інтересів // Економіка промисловості. – 2009. – № 4. – С. 211-215.
12. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка «середнього» класу в сучасному українському суспільстві // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Карабіна. – 2000. – № 492. – С. 13-20.
13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.
14. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.: Послання Президента України до Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text324/pg9.htm>
15. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 3-9.
16. Симонян Р.Х. Средний класс: социальный миф или реальность? // Социс. – 2009. – № 1. – С. 55-61.
17. Татаревська М. Місце і роль заробітної плати у формуванні середнього класу // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2010. – № 4. – С. 88-97.
18. Усова Ю.О. Середній клас як соціальна основа громадянського суспільства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Politologia/65786.doc.htm
19. Четверікова Л. О. Середній клас як детермінанта формування соціальної держави в Україні // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 247–254.
20. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу// Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С. 30-45.
21. 48% українців зарахували себе до нижчого класу – опитування // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/news/21-06-2011/393978/>

В статтє проанализированы критерии, признаки и функции среднего класса. Особенности формирования среднего класса в современной Украине и его влияние на развитие гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, средний класс, социальная политика, государство.

In the article analyzes the criteria, characteristics and features of the middle class. Features of the middle class in modern Ukraine and its impact on the development of civil society.

Key concepts: civil society, the middle class, social policy, state.

Олена Заєць

ЗАЛІСНЕННЯ ПІСКІВ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ЗЕМСТВОМ

Досліджуються заходи Чернігівського земства та приватних землевласників по боротьбі з наступом пісків і збільшенню площі лісів.

Створення Національного природного парку «Подесіння» передбачено указом Президента України від 1.12.2008 р. Проектований природний парк має охопити всю природну заплаву річки Десна в Київській та Чернігівській областях. Уздовж Десни проходить основний міграційний шлях європейських птахів, а сама ріка є найбільшою незарегульованою річкою Європи та джерелом питного водопостачання Києва й цілого ряду інших населених пунктів. Збереження долини річки Десни у формі Національного парку створить можливість зберегти природу недоторканою, розвиваючи при цьому зелений туризм. У зв'язку з цим актуальним буде вивчення попереднього досвіду покращення якості земель на території Чернігівщини починаючи з другої половини XIX ст., коли уряд Російської імперії, щоб запобігти революції, скасував кріпосне право і провів демократичні реформи. Земства – це органи самоврядування (1864-1917 рр.), які займалися виключно господарськими питаннями у своїх адміністративних районах. Після скасування кріпацтва земля стала товаром, водночас за неї треба було сплачувати викупні платежі та земські податки. І власники землі, і земство були зацікавлені в покращенні якості землі з метою її прибуткового використання. Мета цієї розвідки – з'ясувати, які заходи проводило Чернігівське земство по боротьбі з пісками.

У перші роки існування земство натикалося на спротив губернської адміністрації, яка охоче переклала «брудну» роботу (утримання поліції, тюрем, доріг, освітлення та ін.) на земство, проте не згодна була поступитися розпорядчими функціями. Але з часом земство перебрало на себе всю господарчу владу в губернії.

Уперше питання про «летючі» піски виникло в Остерському земстві в 1884 р., коли повітові збори попросили губернські прийняти обов'язкову постанову «Про заборону пасти худобу на місцях, які будуть засаджені лозою» і зобов'язати приватних власників і сільські громади засаджувати свої піщані землі швидкорослими породами (осокір, шелюга, акація та ін.). Губернатор різко висловився проти цього, оскільки земство, на його думку, не мало права видавати обов'язкові постанови [1, с.85]. Зрештою губернські збори постановили, що управа має погодити заходи з сільськими громадами і приватними власниками щодо засадження піщаних земель, на що губернське земство виділить кошти. Також губернське земство подало клопотання губернатору, щоб він зобов'язав повітову поліцію допомагати сільським громадам охороняти посадки шелюги від випасу худоби та інших пошкоджень [1, с.86].

Тим часом це питання стало в Чернігівській губернії дуже нагальним. Сосницьке повітове земство скаржилося, що у Авдіївській, Волинківській, Олександрівській волостях поряд з пісками є родючі землі, які поступово поглинає пісок. У с. Козляничі засипало сінокіс, а в с. Довжик – городи. Тому повітове земство просило губернське

© Заєць Олена Василівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського.

прийняти постанову про заборону нищення соснових лісів і внести Сосницький повіт у перелік тих повітів імперії, в яких наступ пісків набрав розмірів стихійного лиха. Однак губернські збори не взяли клопотати про це перед урядом, але рекомендували проводити заходи по закріпленню пісків [2, с.29–31].

Слід зазначити, що в 80-90-х рр. XIX ст. у Чернігівському земстві працювали ентузіасти і патріоти своєї землі, які прагнули покращити умови життя, господарювання, цікавилися новою літературою з меліорації. Вони з'ясували, що поширення пісків після вирубки соснових лісів можна подолати шляхом заліснення. Кращим прикладом засадження пісків були колишні українські військові поселення. Так у районі Чугуєва Харківської губернії за період 1821-1846 рр. було розведено більше 10100 дес. лісу [3, с.10]. Але Чернігівське губернське земство майже зразу зіткнулося з тим, що для засадження пісків на місцях ніде брати шелогу (червону лозу). За наявності такого розпорядження матеріал могли б надати державні лісництва. Переїнявши досвід Херсонського земства, Чернігівські губернські збори постановили надавати позики повітовим земствам на заліснення пісків, але не більше 1000 руб. і не більше як на 4 роки, а також видавати премії в розмірі 3 руб. за кожен засаджену десятину, якщо ці заходи проводяться самостійно без кредиту [4, с.139]. Однак як і у Херсонському земстві, так і в Чернігівському постановою була малоефективною. Була також створена проектна комісія. Вона досліджувала питання боротьби з пісками влітку 1896 р. і зробила висновок, що головною перешкодою у боротьбі з пісками є відсутність посадкового матеріалу. Тому треба спочатку влаштувати розсадники шелоги, а також запросити двох техніків з Міністерства державних маєтностей, для чого асигнувати 1000 руб. (у тому числі на їх роз'їзди), а також виділити 2000 руб. на купівлю посадкового матеріалу й охорону посадок, ще 3000 руб. – на влаштування розсадників лози і 500 руб. – на зарплату особам, які будуть завідувати роботами. Комісія під час роз'їздів та на засіданні зборів також зробила оголошення про виявлення охочих здати в оренду земству на 12 років піщані землі зі збереженням за власниками права користуватися посадковим матеріалом, але з обов'язком охороняти посадки від худоби й розорювання [5, с.104]. Земські збори ухвалили всі пропозиції комісії. Також губернська управа неодноразово публікувала оголошення про бажання купити шелогу для посадки. Управа згодна була сама забрати її за хорошу ціну [6, с.65]. Можливості ж державних лісництв були обмежені. У 1899 р. у трьох державних лісництвах губернії можна було взяти безкоштовно 120 кв. саж. шелоги, тоді як треба було засадити 63 000 дес. піску. Оскільки надійшло мало заявок на здачу землі в оренду (Н.Н. Волк-Карачаєвський і Н.Н. Комстадіус), губернська управа не поспішала відкрити кредит із запасного капіталу (в розмірі до 15 000 руб. на купівлю ділянок піщаної землі не більше 5 дес. у кожного власника) [7, с.268].

Не слід думати, що лише земства переймалися питаннями укріплення пісків. Землевласники також прагнули покращити якість своїх ґрунтів. Керуючий державними маєтностями Чернігівської губернії доручив обстежити піски біля сс. Заньки та Кошелівка Ніжинського повіту. У звіті лісничого Батурина лісництва А.С. Успенського з дослідження пісків біля станції Британи (зараз Дуболугівка) по дорозі Чернігів–Пирятин говорилося, що землевласник Бурачок укріпив 10 десятин шелоугою, а дві навіть засадив після шелоги сосною. Громада жителів с. Заньки, скориставшись субсидією в 100 руб. від Ніжинського земства та безкоштовним наданням шелоги із Сосницького лісництва, засадила 20 дес. пісків. Посадки, що в обох випадках проводилися під плуг паралельними рядами, частково не прийнялися, але в цілому насадження прижилися. Правда, серед цих частково засаджених пісків різко виділялася площа в 50 дес. сипучого піску, яка належала графу О.І. Мусіну-Пушкіну. Землю він здав в оренду, орендатор заявив, що ніякого закріплення пісків проводити не буде, хоча шелогу можна було взяти поряд, на землях Бурачка, і там охоче провели б часткові вирубки, бо шелога вже велика [8, с.56-64].

Через значну розкиданість піщаних площ на просторах губернії організація піскозакріплювальних робіт вимагала тривалих роз'їздів, тому Лісовим департаментом були відряджені особливі лісоводи зі спеціальними дорученнями – дослідити піски,

розробити плани найближчих робіт, донести свої поради до повітових управ, постаратися залучити до цієї справи додаткові асигнування [9, с.15-18]. З цією метою у квітні 1899 р. з дорученням Лісового департаменту був відраджений старший таксатор О.М. Соболев. Упродовж травня-вересня 1899 р. він дослідив піски 10 повітів: Новозибківського, Суразького, Стародубського, Новгород-Сіверського, Глухівського, Чернігівського, Городнянського, Сосницького, Кролевецького і Конотопського. Не оглянутими залишалось 5 повітів: Остерський, Ніжинський, Козелецький, Борзнянський, Мглинський. З них лише в Остерському були піски, в інших майже не було. О.М. Соболев зробив висновок, що площа пісків на Чернігівщині збільшилась через масове винищення соснових лісів, які раніше густо вкривали територію губернії. Якщо в 1856 р. ліси становили 24,3 %, то в 1894 р. – лише 17,5 % від загальної площі. Особливо нещадне винищення лісів проводилося в останні 30 років, після того, як державні селяни отримали в наділи більше сорока тисяч десятин будівельного лісу. Вони за короткий час за безцінь розпродали його, потім викорчували пеньки й перетворили ліс на орні землі. В останні роки, за підрахунками Чернігівського лісоохоронного комітету, в середньому вирубувалося близько 11,5 тис. дес. лісу, з яких лише невелика частина відводилася знову під ліс, переважно ж розчищалася під сінокіс. З 1890 р. по 1895 р. Лісоохоронним комітетом щороку дозволялося розчищення лісу на площі 7208 дес. [10, с.167]. Через 10-15 років розорювання ґрунт під лісом перетворювався на сухий «летючий» пісок. На 1898 р., за земською статистикою [10, с.106-112], в губернії було 63,5 тис. дес. непридатних для сільського господарства пісків. Жителі сіл, за словами О.М. Соболева, падали на коліна, називали себе вічними мучениками і благали виселити їх куди-небудь. Паніка селян була така сильна, що їх було не просто переконати в можливості зупинити подальше просування пісків [11, с.15-23]. Хоча зробити це було реально. На твердих пісках лісорозведенням можна займатися без попередньої підготовки, а зразу садити саджанці сосни, берези й т. ін. Там, де піски ворущаються, потрібно спочатку укріпити ґрунт шелюгою, а вже потім садити ліс. Звідси, робить висновок О.М. Соболев, усі господарські заходи діляться на дві групи: укріплення сипучих пісків і заліснення твердих пісків. Треба знати також, що червона лоза (шелюга) добре розвивається лише на м'якому піску, а як тільки добре укріпиться – відмирає. Далі треба садити дерева. Правда, буває, що укріплені піски самі заростають лісом від летючого насіння дерев. Так було у поселеннях Шумиловка, Кам'янський Хутір, Сушани, де після шелюги з'явилася корява сосна. Лише через багато років, якщо її не займати, там виросте ліс.

Були в губернії й інтелігентні власники. Серед них можна назвати М.М. Неплюєва (Глухівський повіт), княгиню М.П. Долгорукову (Новозибківський), Н.Л. Радченка (Сосницький), А.А. Свічина (Городнянський), Є.Н. Нітте (Чернігівський), які самі турбувалися про заліснення земель. Ще раніше цим займалася Палата державних маєтностей, яка засадила з 1845 по 1857 рр. близько 2260 дес. пісків біля поселень Яриловичі, Пакуль, Нікольська Слобідка, Прибінка, Кам'янський Хутір, Верба та ін. З приватних власників хорошим прикладом був поміщик Ніжинського повіту В.М. Ладомирський, який в 50-х рр. ХІХ ст. на площі кількесот десятин посадив березу. Зразком нетрадиційного підходу до сільського господарства може слугувати господарство В.П. Кочубея, який мав маєтності в Чернігівській та Полтавській губерніях. Загальна площа його земель (у Полтавській губернії вздовж р. Супой у Переяславському, Прилуцькому, Пирятинському, Золотоніському повітах, а в Чернігівській губернії – у Козелецькому повіті біля ст. Бобровиця) становила 19108 дес. Вони поділялися на чотири маєтки: Варваровсько-Безбородьківський – 1680 дес., Богдани – 1523, Бобровиця – 433, Згуровка – 15472. Розорані землі займали не більше 6500 дес. Власник знайшов для себе іншу прибуткову справу – ведення лісового господарства. У Чернігівській губернії В.П. Кочубею належало близько 12000 дес. лісу, здебільшого старого, у Полтавській – 888 дес., посадженого штучно самим власником та його батьком [12, с.65]. Старогутська дача розташовувалась на північному сході Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії за 30 верст від сплавної р. Десни і за 25 верст від залізничної станції Середина-Буда. Ґрунт у

цій місцевості піщаний, супіщаний, подекуди суглинисто-піщаний. Загальна площа дачі становила 7016 дес., з них під лісом – 4826 дес. Переважаюча порода – сосна, продажна ціна якої невелика, тому що, в основному, це останній клас. Дрова збувалися на цукрові заводи та місцевим жителям, які робили з них смолу. Прибуток із десятини лісу становив близько 8 крб. 60 коп. По р. Десні ліс сплавляли до Одеси, а по Прип'яті – до Мемеля.

У господарстві саджанці висаджували в поперечні борозни на відстані 5 вершків один від одного. Потім для захисту від посух і заростання ґрунту травною щойно засаджену територію вкривали тирсою, яку навесні прогрібали в борознах, де повинні бути сходи, а в міжряддях залишали. Штучного зрошення не було. Таке заліснення піщаної землі, малоприсадибної до обробітку, було започатковане ще батьком Василя Кочубея Петром Кочубеем на початку 50-х рр. XIX ст. Перші кроки були важкими, тому що саджанці привозилися здалеку й коштували дорого. І все ж у 1860–1876 рр. так було засаджено 136 дес. Через велику собівартість такого методу згодом було застосовано інший – тростянецький. Висадка проводилась так: робітник із помічником протягували шнур із вузлами, зав'язаними через кожні 1,5 аршина. Потім декілька чоловік ішли вздовж шнура і біля кожного вузла заступом розпушували землю, в яку потім і висаджували саджанці. Інший шнур ішов паралельно першому на відстані 3 аршини, але вузли були зсунуті відносно першого на половину проміжку. Пізніше відстань між рядами скоротили до 2 аршин. Усього В.П. Кочубеем було засаджено 434,5 дес. Він також подав ідею обсаджувати поля степових маєтків смугами лісу, так званими вітрозахисними лісосмугами, з метою зменшення посушливої дії вітру й накопичення снігу на полях. Такі лісосмуги шириною 10 саж. спочатку закладались уздовж великих проїзних доріг. По гребеню вал цієї смуги засаджували жовтою акацією, по обидва боки на схилах – рядами вербових саджанців, а смуга між валами у залежності від місцевості засаджувалася тополями чи соснами [13, с.85–92].

Хоча було багато позитивних прикладів засадження пісків і, очевидно, ця потреба визріла в місцевих землевласників, на думку О.М. Соболева, своєчасною була б участь у цій справі такої самоврядної організації, як земство – і губернське, і повітові. У першу чергу вирішити такі завдання: 1) в губернії треба мати лісовода, який би керував роботами; 2) завести розсадники лози в Остерському, Чернігівському, Суразькому, Городнянському, Сосницькому повітах; 3) скасувати премії за закріплення пісків; 4) бажано було б земству скуповувати піщані землі й займатися на них лісорозведенням [11, с.15-23]. О.М. Соболевим були визначені поселення, в яких треба було першочергово провести роботи:

сс. Брусилів, Бірки, Бігач, Березна, Жидиничі, Навоз, Мньов, Пакуль, Ковпита, Ведильці, Борисоглібів, Мохнатин Чернігівського повіту;

с. Новоселівка Борзенського повіту (хоч там не пісок, а піщана земля).

Крім того, у деяких повітах уже проводилися такі роботи:

– у Сосницькому повіті у своєму маєтку Н.Л. Радченко сам садив сосну, в с. Козляничі вже посаджена шельюга, в с. Авдіївка 300 дес. укріплено, але потрібно продовжувати, с. Прибинь – 75 дес., с. Шишковка – 50 дес., сс. Рудня, Перелюб, х. Святець, Белошицька Слобода потребують негайного закріплення пісків;

– у Кролевецькому повіті в с. Верба треба укріпити близько 100 дес., самі селяни уже засадили 20-25 дес., укріпляли років 40-50 тому, шельюга вже пропала, є рідка поросль сосни; в м. Короп є 20 дес., які потребують негайного закріплення; в х. Артюхово біля Кролевця треба укріпити смугами дорогу Кролевець–Воронеж; в с. Алтиновці 30 дес., але їх уже засаджують козаки; в с. Атюша є ділянка 1-2 дес., але пісок рухливий, треба негайно засаджувати;

– у Конотопському повіті в с. Матіївка 269 дес., які прилягають до городів, у с. Пальчики 13 дес. поділили на ділянки й засадили шельюгою, котра вся посохла, вижила лише та, яку засипали піском повністю; в с. Городище 100 дес. поділено на ділянки й засаджено, але майже вся посохла;

– у Городнянському повіті в сс. Убежичі (9300 дес.), Присторонь (500 дес.), Даничі, м. Ріпки, сс. Нові Яриловичі, Киселівка, х. Зайців, Горностаївка, х. Добрий,

с. Олешня, Дроздовиця, г. Городня, сс. Стара Рудня, Рудка, Певнавщина, сл. Великий Листвен – майже всюди піски межують з городами, їх треба негайно укріпити, а де великі площі – спочатку садити затримуючу смугу;

– у Новозибківському повіті в сс. Людково, Добродеевка, Старий Вишков, Корма, Старі Бобовичі, Нові Бобовичі, Велика Топаль, Сачковичі, Рогов, Малі Щербиничі, Великі Щербиничі, Кривуша (вже засаджена шелюгою), Фоєвичі, Крапивна, Соловйовка, Шумилівка, Кам'янський Хутір, Сушани, м. Семенівка, посад Клімово – всюди землі потребують негайного укріплення;

– у Суразькому повіті в сс. Городечня, Версличі, Кашковка (1000 дес.), Летяхи, Любовша, Попова Гора, Старий Творишин, Козаричі, Косичі, Каменка, Рудня, Єльня, Лопатні, Дурні (Туросна), Голубовка – площі невеликі, але піски сипучі, тому треба негайно займатися укріпленням;

– у Стародубському повіті це сс. Павличі, Лищичі, Ярцево;

– у Новгород-Сіверському повіті в сл. Машевській, с. Лизунівці, біля м. Новгород-Сіверського, в сс. Івот, Антонівка, Шатриці піски вже засаджені;

– у Глухівському повіті м. Ямполь належало М.М. Неплюєву, де він уже засадив піски, а в сс. Гремячка, Слоут, Нова Гребля були голі піски [13, с.21, 12].

Оскільки О.М. Соболев був відряджений до Чернігівської губернії на один рік, то упродовж 1899 р. він оглядав піщані землі, спілкувався з місцевими повітовими земствами і приватними власниками, переконував у шкідливості пісків. Під його керівництвом восени 1899 р. були розпочаті роботи з укріплення пісків у деяких поселеннях Чернігівського, Городнянського і Суразького повітів. У кінці 1899 р. О.М. Соболев залишив губернію. У 1900 р. на зміну йому приїхали вчені-лісоводи Н.П. Кирилов і А.М. Лавров під керівництвом А.В. Костяєва. На допомогу їм було призначено 5 лісових кондукторів. Із них три – для постійної служби на пісках і два – тимчасово з лісництв. А.М. Лавров зайнявся дослідженнями і роботами в Суразькому, Стародубському, Новозибківському і Новгород-Сіверському повітах, Н.П. Кирилов – в Остерському, Чернігівському, Ніжинському, Сосницькому повітах. Дослідження продовжувалися, і в 1900 р. усі піски почали знімати на плани.

Навесні 1900 р. Н.П. Кирилов оглянув насадження, які були зроблені 1899 р. ще під керівництвом О.М. Соболева, і надав звіт губернському земству. У ньому, зокрема, говорилося, що 578, 5 дес. засаджено шелюгою. У сс. Ведильці, Мньов, Навоз, Чернігівського повіту, м. Ріпки, с. Присторонь, Убежичі Городнянського повіту, сс. Попова Гора і Кашковці Суразького вона прийнялася задовільно. Лише в сс. Пакуль, Рудня, Ковпита Чернігівського повіту не прийнялася. Причинами невдач були прогони худоби і вітер. Уповноважені всіх сіл скаржилися, що не можуть нічого вдіяти зі своїми односельцями, які нікого не слухають і навіть, щоб показати свою незалежність, навмисно женуть худобу через насадження [14, с.93].

Через рік лісовод Н.П. Кирилов доповідав, що навесні-восени 1900 р. було засаджено шелюгою і виправлено 790 дес. тогорічних посадок у Чернігівському повіті (сс. Навоз, Пакуль, Ковпита, Мньов, Бірки, Ведильці), 449 дес. в Остерському повіті (сс. Соколівка, Рудня, Копачеве, Волчок, Тарасов, Здвиж, Жукин, Сваром'є) [15, с.79], губернським земством витрачено 4436 руб. 06 коп. [16, с.47].

1901 р. був досить вдалим у справі заліснення пісків. У роботах брали участь 3 вчені лісоводи і шість лісових кондукторів, направлених у Чернігівську губернію Лісовим департаментом, 4 уповноважених губернського земства та 1 помічник. Велике значення для успішності робіт мало свідоме ставлення до цих заходів місцевого населення. Щедре асигнування губернського земства в 10 000 руб. також сприяло успішності роботи. Досліджено було 11944, 98 дес. пісків, виявлено рухливих 3413,66 дес. Усього засаджено в 1901 р. 3906,18 дес. [17, с.40-42].

У 1902 р. Лісовий департамент Міністерства землеробства повідомив губернське правління про задоволення його клопотання щодо передачі губернському земству в 12-річне безкоштовне орендне користування для закладки шелюгової плантації двох державних ділянок біля сс. Заньки і Кукшин Ніжинського повіту загальною площею 32 дес. 1863 саж. [17, с.8].

У вересні 1902 р. Крелевецьке земство започаткувало організацію шкільних свят деревонасаджень [18, с.28]. Заліснення, яке почалося в 1902 р. з 3,41 дес., у 1907 р. досягло 551,31 дес., а через два роки – 794,39 дес, у 1910 р. – 1026,31 дес., і нарешті в 1913 р. – 1788,98 дес., перевищивши площу посадок шелоги в 1903 р. на 98,08 дес. Звісно, великі площі сосни потребували відкриття її розсадників, заготовівлі насіння. Якщо в 1903 р. на всю губернію було достатньо 6 пудів насіння сосни, то в 1912 р. заготовлено було 142 пуди 17 фунтів. Виникла потреба в насіннесушарках. Тому в 1912 р. вони були побудовані: одна – в с. Погорільцях Сосницького повіту, друга – за три версти від м. Добрянка Городнянського повіту.

Також 1902 р. є початком створення навчальних кошикоплетільних майстерень (до 1915 р. в губернії налічувалося 6 навчальних майстерень, де було 8 майстрів та 71 учень). Майстерні брали учнів на повне утримання за рахунок земства. Після закінчення навчання майстерня не залишала учнів, а підтримувала їх замовленнями [19, с.74-75].

З початку робіт у 1899 р. по 1912 р. на заходи з укріплення пісків і заліснення в губернії витрачено було 569 771 руб. За цей час заліснено 22 787 дес., що обійшлося в середньому 25 руб. за дес. [19, 79].

У травні 1905 р. після тривалого обговорення було змінено порядок укріплення і заліснення пісків. Ці турботи були перекладені на повітові земства [20, 141]. З того часу щороку повітові земства почали звітувати про кількість заліснених пісків і проведених свят деревонасадження серед учнів шкіл [21, с.388].

Таким чином, земства як органи самоврядування вболівали за землю, на якій жили, намагалися її покращити і прищеплювали це бажання молоді. Земства залучали спеціалістів, надавали кошти і посадковий матеріал, а роботи велися переважно завдяки суспільній підтримці і громадським заходам.

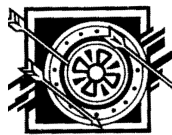
У наш час ініціатива вищого керівництва України у створенні парку «Подесіння» стала показником свідомості керманічів держави та продемонструвала перспективне мислення представників влади. Проводячи аналогію із сьогоденням, можна зробити висновок, що земське самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. таких глобальних проблем не ставило, а в міру своїх сил займалося меліорацією на місцях і здобуло чимало успіхів.

1. Вопрос о летучих песках в Остерском земстве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – №4-5.
2. По ходатайству Сосницького земства о предприятиях против сыпучих песков // Там само. – 1888. – №3-5.
3. Срединский Н.К. Об укреплении летучих песков // Земледельческая газета. – 1886. – №14.
4. О сыпучих песках в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – №2.
5. Доклад проектной комиссии о мерах борьбы с сыпучими песками в 1896 г. // Там само. – 1896. – №6.
6. Оголошення // Там само. – 1898. – №7.
7. Приложение: Доклад № 15. Об укреплении и облесении сыпучих песков // Там само. – 1898. – №7.
8. Отчёт лесничего Батуриного лесничества г. Успенского по исследованию песков при станции Британы // Там само. – 1898. – №8.
9. Инструкция старшему таксатору А.Н. Соболеву от Лесного департамента Министерства земледелия и государственных имуществ. Стол №3. – 6 апреля 1899 г. // Там само. – 1899. – №7.
10. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. / Русов А.А.– Чернигов: Типография Черниговского губернского земства, 1898. – Т.1. – 437 с.
11. Записка старшего таксатора А.Н. Соболева. К вопросу о борьбе с песками в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии – 1899. – №12.

12. Павлович П.Э. Краткий очерк Старогутской лесной дачи В.П. Кочубея / Павлович П.Э. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1897. – 126 с.
13. Отчет по осмотру песков старшего таксатора А.Н. Соболева // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №8, продолжения №11.
14. Земские известия // Там само. – 1900. – №6.
15. Земские известия // Там само. – 1900. – №11.
16. Земские известия // Там само. – 1901. – №1.
17. И. Коновалов Укрепление сыпучих песков в Черниговской губернии // Там само. – 1902. – №3.
18. Земские известия // Там само. – 1903. – № 2.
19. Пескоукрепительные работы в Черниговской губернии // Там само. – 1915. – Выпуск 1.
20. Журнал заседаний экономического совета при губернской земской управе // Там само. – 1905. – №5-6. С.125-165.
21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1903 г. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906.

Исследуются меры Черниговского земства и частных землевладельцев по борьбе с наступлением песков и увеличением площади лесов.

We investigate measures Chernihiv zemstvo and private landowners in the destruction of sand and increasing forest area.

Максим Блакитний

УЧАСТЬ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У БОЙОВИХ ДІЯХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877-1878 рр.

У статті говориться про участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час російсько-турецької війни (1877-1878 рр.).

Ключові слова: полк, дивізія, бій, офіцер.

Стаття не ставить собі за мету повністю висвітлити події російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та участь у ній мешканців Чернігівщини, оскільки це об'єктивно неможливо через брак історичних джерел.

У 2013-ому минає 135 років з часу закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 рр., внаслідок якої була відновлена незалежність Болгарської держави. Аби це стало можливим, багато вояків колишньої Російської імперії віддали своє життя та здоров'я. Серед них чимало і українців, зокрема, мешканців колишньої Чернігівської губернії.

Більша частина українських земель у ХІХ ст. входила до складу Російської імперії, тому природно, що українське населення було складовою частиною російського суспільства та держави і перебувало під впливом їх законів. Чоловіки (так званий податний стан) відбували рекрутську повинність у війську, а з 1874 р. проходили обов'язкову строкову службу в армії або на флоті.

Докладну інформацію про участь чоловічого населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. дають списки рядових вояків, уродженців Чернігівщини, що загинули, пропали безвісти або померли від ран під час бойових дій внаслідок воєнного конфлікту. Ці дані публікувалися у «Черниговских губернских ведомостях» (за 1877-1878 рр.) та «Черниговских епархиальных известиях» (за 1878 рр.) [1]. Передусім, з цих публікацій дізнаємося, у яких військових частинах російської армії на той час служила переважна більшість чоловіків (малоросійських козаків, селян і міщан) з повітів Чернігівської губернії. Це: 17-ий Архангелогородський, 18-ий Вологодський, 19-ий Костромський, 20-ий Галицький, 118-ий Шуйський піхотні полки, 10-ий Малоросійський гренадерський і ще деякі інші полки та військові підрозділи Російської імператорської армії. Перші чотири піхотні полки входили до складу 5-ої піхотної дивізії, складові частини якої дислокувалися до війни на території Чернігівської губернії. Так, штаб 17-го Архангелогородського полку розміщувався у Козельці, його 1-ий батальйон – у с. Кобижча, 2-ий батальйон – у м. Остер, 3-ий батальйон – у м. Носівка. З 1873 р. 5-у піхотну дивізію очолював генерал-майор Ю.Шильдер-Шульднер. 19 серпня 1873 р. літній табір дивізії під Батурином відвідав імператор Олександр II [2]. У Чернігові були розквартировані штаб, 2-ий і 3-ий батальйони 18-го Вологодського піхотного полку, 1-ий батальйон цього ж полку розміщувався у м. Березні [3]. Складові частини 19-го Костромського полку стояли у містечках Глухів, Шостка, Кролевець і Воронезь. Штаб і 1-ий батальйон 20-го Галицького полку дислокувався у м. Борзни, 2-ий батальйон – у с. Оленівка, 3-ій – в с. Шаповалівка. 5-а артилерійська бригада – у м. Кролевець [4]. Чисельність полку визначалася нормами мирного часу, тобто приблизно 120 солдат у роті (чотири роти у батальйоні, плюс по

© Блакитний Максим Михайлович – вчений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

одній стрілецькій роті на батальйон, усього – 15 рот). Загальна чисельність полку – приблизно 1900 чол. З 1864 р. особовий склад батальйону у мирний час сягав 500 нижніх чинів, у воєнний – 900 нижніх чинів.

Серед офіцерів цих полків було чимало уродженців Чернігівщини. Зокрема, офіцерами 17-го Архангелогородського полку були: підпоручик Григорій Олександрович Скочко (с.Плоске Ніжинського повіту) – ад'ютант 2-го батальйону [5], прапорщик Прокофій Миколайович Воробей – командир 11-ої роти, заступником командира 4-ої роти був прапорщик Андрій Олексійович Минченко, заступником командира 11-ої роти – прапорщик Дмитро Гунько.

Ще у XVI ст. Османська імперія закінчила захоплення Балканського півострова. З того часу його слов'янське населення, у тому числі й болгари, було у підневільному становищі. Болгари зробили кілька невдалих спроб звільнитися з-під влади Туреччини. Останній їх виступ, перед черговою російсько-турецькою війною у кінці 70-х рр. XIX ст. відбувся на початку квітня 1877 р. Болгарське повстання було потоплено турецькою армією у крові. Жорстокість турків спричинила значний резонанс серед слов'янських народів та їхніх країн, який було спрямовано на підтримку болгарського населення.

12 квітня 1877 р. імператор Олександр II видав «Высочайший манифест» про початок війни з Туреччиною. Ще до того була проведена мобілізація запасних військово-вслужбовців, яка дозволила додатково залучити до війська близько 530 тис. чол. З їх числа були сформовані 10 армійських корпусів та особливий Кавказький корпус. 5-а піхотна дивізія (командир – генерал-лейтенант Ю.Шильдер-Шульднер) входила до складу IX армійського корпусу під командуванням генерала М.Криденера. Цей корпус, а також VIII, XI і XII корпуси утворили Діючу армію (кількістю 130 тис. військових), на яку були покладені основні обов'язки по війні з Туреччиною. Головнокомандуючим було призначено брата російського імператора Олександра II – великого князя Миколу Миколайовича, який підпорядковувався виключно царю [6].

Тим часом Туреччина активно готувалася до війни. Уся піхота була озброєна сучасними гвинтівками Пібоді-Мартині, що значно перевищували балістичні характеристики гвинтівки Крнка, які була на озброєнні російської армії, турецька кіннота отримала карабіни Вінчестера. Російське ж командування основну інформацію про стан турецької армії збирало з неперевіраних джерел – іноземної преси.

Корпуси Дунайської діючої армії у січні 1877 р. були перевезені по залізниці у долину р. Дністра і розміщені у Бессарабії (у районі Бухареста), частково у повітах Подільської та Херсонської губерній, очікуючи на подальші дії [7]. Внаслідок високої щільності і концентрації військ та через антисанітарні умови серед військових почав розповсюджуватися тиф. Пересування солдат під час переходів було утруднене, оскільки їм доводилося багато чого нести на собі: патронні сумки з набоями, сухарі, фуфайку, дві сорочки, штани і підштаники, змінну пару онуч та чобіт, флягу для води, намет і башлик. Усе зайве солдати змушені були викидати на привалах.

12 квітня 1877 р. російські війська перейшли р. Прут. Далі слід було форсувати р. Дунай. Наприкінці квітня за наполяганням великого князя до складу Діючої армії були передані ще три армійські корпуси: IV, XIII і XIV. У середині червня 1877 р. кількість російської армії у Румунії становила 185 тис. чол. з 846 гарматами. Румунська армія у свою чергу нараховувала 45 тис. бійців і 150 гармат. У середині червня Туреччина змогла виставити для боротьби проти Росії близько 200 тис. вояків та 450 гармат.

На 31 травня біля Бухареста була зосереджена уся 5-а піхотна дивізія. 1 червня 1877 р. 17-ий Архангелогородський полк у складі загону генерал-лейтенанта Ю. Шильдер-Шульднера – 18-ий Вологодський, 19-ий Костромський, 20-ий Галицький піхотні полки, 5-а артилерійська бригада і Донський казачий полк №34 – вирушили далі у напрямку р. Дунай [8].

На світанку 10 червня 1877 р. частини 18-ої піхотної дивізії XIV російського армійського корпусу з боєм почали переправлятися через Дунай. У ніч на 15 червня основні сили Діючої армії (VIII і XIII корпуси) біля Зимниці також стали форсувати цю головну водну артерію Балкан. Зокрема, першою, доволі вдало, це зробила 14-а піхотна дивізія генерал-майора М. Драгомирова (уродженець Конотопського повіту

Чернігівської губернії). Після форсування Дунаю було утворено три великі загони: Передовий, Рушцукський і Західний.

У 20-х числах червня російським командуванням було прийнято рішення, згідно з яким ІХ корпус (Західний загін) барона М.Криденера мав оволодіти фортецею Нікополь, а потім Плевною [9]. 25 червня 1877 р. передовий загін під командою генерала І. Гурка вступив у Тирново, древню столицю Болгарії. 30 червня ІХ корпус підійшов до Нікополя. Генерал І. Гурко з військами 28 червня пішов у обхід Шипкинського перевалу. Турецький загін, який стояв там, майже без бою залишив свої позиції і відступив. 7 липня Шипка була взята.

У фортеці Нікополь перебував 10-тисячний турецький гарнізон Гасана-паші зі 113 гарматами. Бої за Нікополь розпочалися о четвертій ранку 2 липня 1877 р. 5-а піхотна дивізія і Кавказька козака бригада наступали західніше р. Осим. 18-ий Вологодський піхотний полк, підтриманий одним з полків 31-ої піхотної дивізії, скинув турків з позицій під с. Муселієво, яким оволоділи наступаючі російські частини. 20-ому Галицькому піхотному полку, що наступав з боку с. Вибел, вдалося зайняти турецькі окопи і один редут перед фортецею. Полк під час цього бою втратив убитими 86 нижніх чинів (рядових) і 302 – пораненими [10].

Нікополь було оточено. Усі редуті біля міста були захоплені військами ІХ корпусу генерала М.Криденера. На 3 липня було призначено генеральний штурм фортеці. Однак він не відбувся через те, що над Нікополем турки підняли білий прапор. З головних воріт Нікопольської фортеці вийшов Гасан-паша і передав ключі від міста генералу М.Криденеру. Тобто вже 4 липня 1877 р. було здобуто Нікопольську фортецю. У місті було узято полоненими 2 паші, 7 тис. вояків, захоплено 113 гармат і 10 тис. гвинтівок. ІХ корпус втратив загиблими 1 генерала, 32 офіцерів і 1258 нижніх чинів [11].

Велику допомогу російським військам надавало болгарське населення. Російський кореспондент В.Крестовський писав: «Когда наш центр перешел в наступление и Галицкий полк бросился в атаку, стояла ужасная жара, солнце жгло нестерпимо. Солдаты, обливаясь потом, задыхаясь от пыли и зноя, испытывали мучительную жажду. Тогда женщины-болгарки из села Выбел брали ведра, кувшины и баклаги и под ожесточенным ружейным огнем противника носили воду на позицию нашим истощенным солдатам, для которых в этот момент глоток животворной воды означал неоценимое благо...».

У день оволодіння Нікополем російське командування Діючої армії дізналося з публікацій віденських газет (головне джерело інформації російської армії) про виступ військ Османа-паші з Видина, а вже 5 липня численна колона турецьких військ підійшла до м. Плевни. Генералу М.Криденеру того ж дня було наказано взяти Плевну, і командир ІХ корпусу призначив для виконання цього завдання 5-у піхотну дивізію генерала Ю.Шильдер-Шульднера, що складалася, як ми вже зазначали, переважно з мешканців Чернігівської губернії.

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. м. Плевна судилося відіграти важливу стратегічну роль. Тисячі вояків російської армії, у тому числі чернігівців, склали свої голови на полі битви під цим містом. Фактично бої за Плевну вирішили перебіг усієї війни, бо тут була зосереджена значна кількість військ з обох сторін.

Російське командування зволікало і не змогло організувати негайного наступу на Плевну. Протягом двох діб начальник ІХ корпусу генерал М.Криденер не проводив жодних військових дій, тим самим втрачаючи час [12]. Лише 8 липня 1877 р. Ю.Шильдер-Шульднер атакував підрозділами своєї 5-ої дивізії разом з Кавказькою кавалерійською бригадою війська Османа-паші на плевенській позиції, однак зазнав цілковитої невдачі. У трьох полках 5-ої дивізії було 8 тис. багнетів і 48 гармат. Турків у Плевні нараховувалося до 17 тис. та 30 (58) гармат. Головні сили дивізії наступали на Плевну з півночі. Зі сходу повинен був наносити удар 19-ий Костромський полк. Особливо жорстокі бої відбулися на півночі с. Буковлик і біля с. Гривиця. 1-ий батальйон 17-го Архангелогородського полку взяв с. Буково. Окремим підрозділам 17-го і 18-го Вологодського полків удалося просочитися на вулиці Плевни. На схід від с. Гривиця жорстокий бій вів 19-ий Костромський полк, який оволодів турець-

кими позиціями біля даного населеного пункту. 5-а піхотна дивізія під час цього бою втратила вбитими 1 генерала, 74 офіцерів і 2771 рядового [13]. Серед поранених був поручик 18-го Вологодського полку Костянтин Бачевський (ад'ютант 1-го батальйону; його родина мешкала у Чернігові, він командував 1-им батальйон під час боїв за Нікополь) – автор споминів про участь полку у цій війні [14], прапорщик 18-го полку Іван Неговський (його сім'я також мешкала у Чернігові) [15]. Найбільших втрат зазнав 19-ий Костромський полк, зокрема було вбито 7 офіцерів і 349 нижчих чинів (поранено – 548) [16].

Відновити становище російських військ під Плевною мав генерал М.Криденер. Але він розташував свій IX корпус за 15 верст від Плевни, даючи тим самим Осману-паші можливість зміцнювати сили турків кожного дня. 18 липня 1877 р. війська генерала М. Криденера вдруге атакували гарнізон Османа-паші у Плевні. Ця «друга Плевна» могла перетворитися на катастрофу для усієї Діючої армії. Зокрема, три полки 5-ої дивізії (17-ий, 18-ий і 20-ий) атакували позиції турків під містом, наступаючи з с. Радишево на Гривицький редут. Під час цієї атаки військовій частини зазнали значних втрат. Особливо важкі вони були для 18-го Вологодського полку, який втратив убитими 5 офіцерів (серед них командир 10-ої роти поручик Іван Хорошенко з Чернігівської губернії) і 489 рядових [17]. Серед офіцерів 17-го Архангелогородського полку було поранено поручика Г. Сочка, вбито 205 рядових (поранено – 166) [18].

Розгром IX російського корпусу був повним, тил армії охопила паніка. Російські війська під Плевною мали 32 тис. бійців і 176 гармат. Турків було 26 тис. і 50 гармат. М. Криденер атакував розрізненими загонами. Втрати російської армії вбитими: 1 генерал, 168 офіцерів і 7167 нижчих чинів. Турки втратили 1200 чоловік. Якщо б турецька армія розвинула свій успіх, то це могло б призвести до повного знищення Діючої російської армії на Балканах.

19 липня 1877 р. на території Російської імперії була оголошена мобілізація Гвардійського, Гренадерського корпусів, 24-ої, 26-ої піхотних і 1-ої кавалерійської дивізій, усього близько 110 тис. чоловік та 440 гармат. Але вони могли прибути на театр воєнних дій не раніше вересня-жовтня. Росіяни по усьому фронту на Балканах перейшли до оборони.

9 серпня 1877 р. почалася відома Шипкинська битва, що тривала протягом шістьох днів. Турецькі війська у кількості 40 тис. чоловік з 54 гарматами шалено штурмували перевал, де було 4 тис. вояків російської армії з 28 гарматами. Російські війська, підтягнувши резерви, стійко витримали усі атаки ворога. З 10 серпня у цих боях брала участь 14-а піхотна дивізія під командуванням генерала М. Драгомирова [19]. 12 серпня нашого земляка було поранено у ногу і до кінця війни він уже не брав участь у бойових діях [20].

У серпні серед вояків російської армії почастишали випадки захворювання на дизинтерію, що пояснювалося поганою якістю води, спекою, надмірним вживанням винограду, відсутністю туалетів і знаходженням поблизу військ трупів домашніх тварин [21].

19 серпня Осман-паша відправив частину своїх сил під Пелішат, однак вони були відкинуті частинами IV корпусу Діючої армії. У бою під Пелішатам російські війська втратили 43 офіцерів і 954 рядових, турки – 1350 чоловік.

У другій половині серпня частини Діючої російської армії під Плевною склалися з 5 піхотних і 3 кінних дивізій (61 тис. вояків), 3 румунських дивізій (35 тис. чол.). Російське командування вирішило цими силами здобути Плевну. 22 серпня було узято містечко Ловчу під Плевною. Війська Діючої армії втратили тут 46 офіцерів і 1637 нижчих чинів. На кінець серпня 1877 р. IX корпус Західного загону, у тому числі і 5-а піхотна дивізія залишалися під Плевною. Корпус займав позиції між селами Гривиця і Радишево [22]. Великий князь Микола Миколайович призначив день генерального штурму на 30 серпня 1877 р. (день народження імператора Олександра II). Частини румунської армії разом з 1-ою бригадою 5-ої піхотної дивізії повинні були нанести удар з північного сходу від Плевни з метою захоплення Гривицьких редутів [23]. Штурм 30 серпня 1877 р. став для Російської імперії «третьою Плевною». Це

була найкровопролитніша битва в історії російсько-турецьких воєн. Саме у цей день була велика злива. Однак сам штурм почався доволі вдало. На правому фланзі вояки 17-го Архангелогородського і 18-го Вологодського піхотних полків разом з румунами узяли Гривицький редут №1 – важливий опорний пункт ворога, при цьому захопивши турецький прапор і 3 гармати, на лівому фланзі було здобуто «ключі від Плевни» (2-ий редут) [24]. Однак у центрі наступу штурм російських військ було відбито. Наступного, 31 серпня, увесь день ішов нерівний бій – 22 російські батальйони билися з турецькою армією на очах у 84 батальйонів, що перебували у резерві.

Зокрема, 17-ий Архангелогородський полк відбив чотири шалені атаки турків на Гривицький редут з великими для них втратами. Серед героїв оборони редуту був прапорщик А. Минченко (полк втратив 22 рядових загиблими і 86 пораненими) [25]. З 25 серпня по 4 вересня 1877 р., протягом 10 днів, полк перебував під постійним вогнем супротивника. За цей час було вбито 95 рядових, поранено – 315, пропало безвісти – 153 [26]. 18-ий Вологодський полк втратив тоді 49 рядових вбитими і 347 – пораненими. Як герой бою 31 серпня відзначився штабс-капітан цього полку Микола Ляшенко (походив з дворян Чернігівської губернії, похований в обласному центрі) [27]. У складі 20-го Галицького полку відзначився поручик Іван Гойденко (з дворян Чернігівської губернії, помер від ран, під час російсько-японської війни, будучи у званні підполковника) [28].

Російські війська під час дводенного бою (30-31 серпня) втратили вбитими 2 генералів, 295 офіцерів, 12471 рядового, румуни і турки – по 3 тис. вояків. За штурмом спостерігали імператор Олександр II і головнокомандуючий Дунайською армією великий князь Микола Миколайович [29].

Більшість у російському командуванні пропонувала імператору Олександру II відступити від Плевни і продовжити кампанію у наступному році. Однак це призвело б до падіння репутації і престижу як Російської імперії, так і її армії. Цар послухав офіцерів, які залишалися у меншості, наполягаючи на оборонних діях. Вони радили взяти Плевну у щільну облогу. Ініціатива у військовому відношенні перейшла до турків, які вкотре не зуміли нею скористатися. Деякі бездарні російські генерали (генерал Крилов) дали можливість турецьким військам без перешкод доставити воякам Османа-паші у Плевні кількамісячний запас харчів.

5 вересня турецькі війська вдруге штурмували Шипкинський перевал, але знову невдало. Під час цього штурму російські війська втратили загиблими 1017 чоловік, турецькі – 2 тис.

У жовтні під Плевну підійшли Гвардійський і Гренадерський корпуси російської армії. Таким чином, проти 47 тис. турецьких військ Османа-паші було зосереджено 170 тис. вояків.

З другої половини листопада сніг заблокував балканські перевали, температура знижувалася до двадцяти градусів морозу. В армії Османа в Плевні закінчувалися харчі. 28 листопада 1877 р. турки зробили спробу вирватися з оточення. Вони атакували позиції Гренадерського корпусу і першої бригади 5-ої піхотної дивізії, яка стояла на лівому березі р. Вит. Туркам вдалося вибити з позицій частини 10-го Малоросійського гренадерського полку [30]. На лівому фланзі турецьких стрільців зустріли вояки 17-го Архангелогородського і 18-го Вологодського полків. Після напруженого бою турки відійшли до Плевни, де склали зброю і капітулювали. Російські війська втратили загиблими: 1 генерала, 57 офіцерів і 1639 нижчих чинів (майже всі втрати були у 3-ій гренадерській дивізії). Турків загинуло близько 6 тис. чол. Поранений Осман передав свою шаблю командирі Гренадерського корпусу – генералу І. Ганецькому. Також у полон здалося 10 пашів, 128 штаб- і 2 тис. обер-офіцерів, 41200 нижчих чинів.

Після перемоги під Плевною більша частина російських військ 13 грудня вирушила у похід через Балкани. З ними пішов і IX корпус (5 піхотна дивізія). Ще з 11 грудня головними силами Західного загону Гурка командував генерал-лейтенант В. Каталей (уродженець с. Плоске Ніжинського повіту) [31]. Важкий перехід у засніжених горах тривав 8 днів. Багато хто з вояків обморозив собі кінцівки, солдати хворіли [32]. Одночасно довелося вести напружені бої з турецькими військами. Під Петричем було вбито

начальника 3-ої гвардійської дивізії генерал-лейтенанта В. Каталя і командира її 1-ої бригади генерал-майора Філософова. 23 грудня 1877 р. без бою було здобуто м. Софію.

Наприкінці грудня відбулася велика битва під Шейново і Шипкою, де розбито ще одну турецьку армію. У триденних боях під Філіполем (3-5 січня 1878 р.) турецька армія Сулеймана-паші була розгромлена. Так, 17-ий Архангелогородський полк 5 січня 1878 р. разом з лейб-гвардії Фінляндським полком відіграв головну роль під час запеклого бою, переможного для російських військ, біля с. Чифлик-Цурита під Філіполем. Особливо відзначились командир 2-ої і 3-ої роти прапорщик Д. Гунько, полковий ад'ютант прапорщик А. Минченко та ін. [33]

Турки у цих боях втратили 20 тис. чоловік і 114 гармат, тобто останню надію Османської імперії – армію Сулеймана. Російські війська – вбитими 41 офіцера і 1209 рядових.

Після захоплення важливого залізничного вузла Семенлі турецький уряд направив парламентарів у передові загони російських військ. 8 січня 1878 р. було здобуто м. Адріанополь. Дорога на Константинополь була відкрита. Авангард російських військ перебував за 10-15 верст від Царгорода (Константинополя). Однак турки, погодившись на умови росіян, 19 січня 1878 р. підписали в Андріанополі перемир'я. Того ж числа у Сан-Стефано було підписано мирний договір між Туреччиною і Росією.

У події цієї війни втрутилися країни Західної Європи, зокрема Англія і Австро-Угорщина. Вони не дозволили Російській імперії захопити Константинополь і чорноморські проливи. Російські ж дипломати нічого не змогли зробити для того, щоб закріпити успіхи своєї армії.

Навесні 1878 р. росіяни відпустили 145 тис. полонених турків і тим самим допомогли відродитися турецькій армії, яка на травень 1878 р. під Константинополем нараховувала 120 тис. Кількість же російської армії зменшувалася через хвороби та епідемії.

Внаслідок цих обставин Росія 1 липня 1878 р. уклала у Німеччині Берлінський трактат, який майже повністю перекреслив військові успіхи діючої російської армії, більша частина якої до весни 1879 р. залишалася на Балканах. У тому числі й 5-а піхотна дивізія. Тільки 7 серпня 1879 р. 17-ий Архангелогородський полк повернувся у Козелець [34]. А 12 серпня 1879 р. 18-ий Вологодський піхотний полк увійшов у Чернігів [35].

У військових операціях цієї війни з боку російської армії брало участь близько 600 тис. чоловік. Зокрема, 77800 офіцерів і солдатів було поранено, 16135 чол. вбито і пропало безвісти, померло від ран – 3869, померло від хвороб – 28876 чол. [36].

Загальні втрати 17-го Архангелогородського полку у ході російсько-турецької війни 1877-1878 рр.: загинули і пропало безвісти – 15 офіцерів, 783 рядових (у тому числі – 221 чол. з Чернігівської губернії), поранено – 37 офіцерів, 1144 рядових. Найбільше воїнів полягло під час першого штурму Плевни (8 липня 1877 р.) – 14 офіцерів, 369 рядових [37].

Загальні втрати 18-го Вологодського полку у війні: загинуло і пропало безвісти – 11 офіцерів, 870 рядових (у тому числі – 51 чол. з Чернігівської губернії), поранено – 46 офіцерів, 1144 рядових [38].

Загальні втрати 19-го Костромського полку: загинуло і пропало безвісти – 7 офіцерів, 365 рядових (у тому числі – 129 чол. з Чернігівської губернії), поранено – 19 офіцерів, 557 рядових [39].

Загальні втрати 20-го Галицького полку: загинуло і пропало безвісти – 1 офіцер, 186 рядових (у тому числі – 61 чол. з Чернігівської губернії), поранено – 19 офіцерів, 615 рядових [40].

Дані статистичні відомості не враховують тих уродженців Чернішівщини, які служили в інших полках і військових з'єднаннях російської армії. Це питання у свою чергу потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Таким чином, характеризуючи загальний перебіг військових дій російсько-турецької війни 1877-1878 рр., ми розглянули питання про участь у цих подіях саме мешканців Чернігівської губернії. Встановили прізвиська офіцерів, які були родом з Чернігівщини і відзначилися під час відомих битв тієї війни.

Найвідоміші учасники війни родом з Чернігівщини:

Адамович Леонід Єфремович – 1832 р. н., генерал від артилерії, командир 18-го армійського корпусу. З дворян Чернігівської губернії. Учасник Кримської і російсько-турецької воєн (останньої – у званні генерал-майора, був помічником начальника артилерії Діючої армії проти Туреччини, отримав орден св. Володимира 3-го ступеня з мечами і орден св. Станіслава 1-го ступеня).

Бобир Микола Павлович – 1854 р. н., генерал-лейтенант, комендант Осовецької фортеці. З дворян Чернігівської губернії. Учасник російсько-турецької (у званні поручика) і російсько-японської воєн.

Дорошевський Микола Федотович – 1855 р. н., генерал від інфантерії (на 1916 р.), голова Варшавського військового суду, постійний член Головного військового суду. Навчався у Чернігівській чоловічій гімназії. Учасник російсько-турецької війни (у званні поручика).

Заковенкін Павло Тимофійович – генерал-майор, командир 2-ої бригади 38-ої піхотної дивізії. Народився 10 грудня 1849 р., навчався у Чернігівській чоловічій гімназії і 3-ому Олександрівському військовому училищі. Служив у лейб-гвардії Кексгольському гренадерському полку. У званні поручика брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. (у квітні 1878 р. отримав звання штаб-капітана). З жовтня 1899 р. до лютого 1900 р. – командир лейб-гвардії Санкт-Петербурзького полку. Лютий 1900 р. – березень 1903 р. – командир 13-го Білозерського піхотного полку. Командуючи 127-им Путивльським піхотним полком, брав участь у російсько-японській війні. Звання генерал-майора отримав у 1905 р. Помер 31 січня 1913 р. Похований у м. Чернігові, на старому міському кладовищі (могила збереглася).

Каталей Василь Васильович – народився у с. Плоске (Носівський район) у 1818 р., закінчив Ніжинський ліцей імені князя О. Безбородька, з 1860 р. – полковник, командував Дніпровським піхотним полком, Кемсгольським гренадерським і лейб-гвардії Литовськими полками, 1864 р. – генерал-майор, 1873 р. – генерал-лейтенант, начальник 3-ої гвардійської піхотної дивізії, загинув 21 грудня 1877 р. під Петричем. Похований у рідному селі.

Ліневич Микола Олександрович – 1855 р. н., генерал-лейтенант у відставці. З дворян Чернігівської губернії. Народився у с. Чорнотичі Сосницького повіту. Закінчив Петровсько-Полтавський кадетський корпус, Михайлівську артилерійську академію. Був директором Владикавказького кадетського корпусу. Помер у 1908 р. Учасник російсько-турецької війни (у званні поручика).

Ліневич Микола Петрович – 1838 р. н., генерал від інфантерії. З дворян Чернігівської губернії. Під час війни 1877-1878 рр., будучи підполковником, командував 2-им Кавказьким стрілецьким батальйоном (діяв на Кавказі), був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня за дії біля Батума. Підкорювач Пекіна, головнокомандуючий російськими військами, що діяли проти Японії.

Милорадович Григорій Олександрович – 1839 р. н., народився у Чернігові, з відомого дворянського роду Чернігівщини, закінчив Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі, під час війни виконував обов'язки кур'єра у імператора Олександра II, відзначився у боях, за що отримав звання генерал-майора і золоту зброю, у серпні 1905 р. похований на території Троїцько-Іллінського монастиря.

Милорадович Микола Еммануїлович – 1847 р. н., генерал-лейтенант, начальник 52-ої піхотної дивізії (1906 р.). Народився у с. Нехаївка Сосницького повіту. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Костянтинівське військове училище, Миколаївську академію Генштабу, був командиром Камчатського полку. Учасник російсько-турецької війни (у званні капітана).

Покотило Василь Іванович – 1856 р. н., генерал від кавалерії (на 1914 р.), наказний військовий отаман Донського козацького війська. З дворян Чернігівської губернії, закінчив Миколаївську академію Генштабу. Учасник російсько-турецької війни (у званні підпоручика).

Рудановський Костянтин Адріанович – 1849 р. н., генерал-майор (на 1906 р.), командир 2-ої бригади 1-ої піхотної дивізії. З дворян Чернігівської губернії, закінчив

Чернігівську чоловічу гімназію (1867 р.), 2-е Костянтинівське військове училище. Учасник російсько-турецької війни (у званні штабс-капітана).

Савонько Степан Георгійович – з дворян Чернігівської губернії, брав участь у Кримській війні. Під час війни 1877-1878 рр. очолював 6-у батарею 24-ої артилерійської бригади, генерал-майор артилерії у відставці. Помер 29 серпня 1905 р. у Чернігові.

Столиця Костянтин Акимович – 1839 р. н., генерал-лейтенант, начальник 26-ої піхотної дивізії (на 1905 р.), флігель-ад'ютант імператора Олександра II (з 1880 р.). З дворян Чернігівської губернії. Учасник війни 1863 р. і російсько-турецької (у званні полковника, був поранений).

Столиця Михайло Степанович – 1856 р. н., генерал-майор (на 1906 р.), з дворян Чернігівської губернії. Закінчив Миколаївську академію Генштабу. Командуючий 37-ою піхотною дивізією. Учасник російсько-турецької (у званні поручика) і російсько-японської воєн. У 1904-1905 рр. – командир 2-ої бригади 3-ої Східно-Сибірської стрілецької дивізії, начальник штабу 1-го армійського корпусу. Мав золоту зброю (1906 р.).

Дилиповський Микола Миколайович – 1848 р. н., генерал від інфантерії (на 1916 р.), начальник Архангельської місцевої бригади. Навчався у Чернігівській чоловічій гімназії. Учасник російсько-турецької війни (у званні капітана).

Чернявський Василь Тимофійович – 1850 р. н., генерал від артилерії (на 1914 р.). З дворян Чернігівської губернії. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Михайлівську артилерійську академію. Начальник Михайлівської артилерійської академії (з 1903 р.) та артилерійського училища. Учасник російсько-турецької війни (у званні штабс-капітана).

1. Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 6 – 38. – Часть официальная; Блакитний М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису «Черниговские епархиальные известия») // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 12. – Чернівці, 2010. – С. 98 – 120.

2. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк. 1700-1900. – Спб., 1900. – С. 387 – 388.

3. 12 августа 1879 г. // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1879. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 331 – 333.

4. Ежегодник русской армии на 1876 г. – Спб., – 1876. – С. 367.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 3.

6. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 64.

7. Там само. – С. 69.

8. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вип. 20. – С. 5 – 8.

9. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 100 – 101.

10. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вип. 20. – С. 107 – 113, 125 – 132.

11. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 106 – 107.

12. Там само. – С. 107.

13. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк. 1700-1900. – Спб., 1900. – С. 413 – 422; Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 107.

14. Воспоминания о походе 18-го пехотного Вологодского полка в Турцию, 1877-1878 годах. – Спб., 1886. – С. 4 – 12, 53 – 54.

15. Там само. – С. 53 – 54.

16. Присненко. Первая Плевна и 19-й пехотный Костромской полк в русско-

турецкую войну 1877-1878 года. – Спб., 1900. – С. 10 – 30; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 57 – 62, 90 – 92.

17. Воспоминания о походе 18-го пехотного Вологодского полка в Турцию, 1877-1878 годах. – Спб., 1886. – С. 107 – 122; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 46 – 48.

18. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк. 1700-1900. – Спб., 1900. – С. 424 – 434.

19. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 119.

20. Там само. – С. 122.

21. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 10 – 12.

22. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 141.

23. Там само. – С. 141 – 142.

24. Там само. – С. 142.

25. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк. 1700-1900. – Спб., 1900. – С. 454; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 13 – 16; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1903. – Вып. 41. – С. 107 – 110, 235, 250.

26. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 17 – 21.

27. ДАЧО. – Ф. 679. – оп. 10. – д. 1038. – Арк. 185 – 186; Николай Григорьевич Ляшенко (некролог) // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 24 февраля. – Часть неофициальная. – С. 1; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1903. – Вып. 41. – С. 129, 236.

28. // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 24 июня. – Часть неофициальная. – С. 1 – 2.

29. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 146.

30. Там само. – С. 152.

31. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 296.

32. Русско-турецкая война 1877-1878. – М., 1971. – С. 161.

33. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 35 – 39.

34. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк. 1700-1900. – Спб., 1900. – С. 485.

35. 12 августа 1879 г. // ЧЕИ. – 1879. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 331 – 333.

36. Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота 1855-1918. – М., 19. – С. 86.

37. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 580.

38. Там само. – С. 580.

39. Там само. – С. 581.

40. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 581; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1903. – Вып. 41. – С. 128 – 129

В статье говорится об участии жителей Черниговской губернии в боевых действиях во время русско-турецкой войны (1877-1878 гг.).

Ключевые слова: полк, дивизия, бой, офицер.

The article says the participation of the inhabitants of the province of Chernigov in the fighting during the Russian-Turkish War (1877-1878 gg.).

Keywords: regiment, combat officer.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
ПЕРВИННИХ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
(на прикладі Перемозької сільської ради
народних депутатів у 1987-1998 рр.)***

На прикладі Перемозької сільської ради народних депутатів у статті показаний процес формування та становлення первинних органів місцевого самоврядування у 1987–1998 рр. у Чернігівській області. Детально проаналізований кількісний та якісний склад депутатського корпусу. Показані основні статті прибутків та видатків сільського бюджету у досліджуваній період.

Ключові слова: сільська рада, виконавчий комітет, постійна комісія, бюджет, прибутки, видатки.

Сільські ради – базові органи місцевого самоврядування в Україні – пройшли у 1990-і рр. складний шлях становлення. Сільські, селищні ради – найчисельніша група представницьких органів місцевої влади. За даними І.В. Прокопа, в Україні у 1997 р. налічувалося 10,2 тис. сільських рад, до складу яких входило 26 тис. населених пунктів¹. У Чернігівській області на початку 1990–х рр. діяло 504 сільські ради народних депутатів, у складі яких працювало близько 11 142 депутатів². Проте процес формування та діяльності місцевих органів влади у науковій літературі ще не достатньо розкритий. Дослідження місцевих архівних документів дає змогу показати порядок утворення первинних (базових) представницьких органів місцевого самоврядування на прикладі Перемозької сільської ради народних депутатів у 1987–1998 рр.

Центральний населений пункт сільської ради – село Перемога, розташований на півночі Ніжинського району Чернігівської області, на відстані 35 км від районного центру. До складу сільської ради входять територіальні громади населених пунктів Гармацина, Перемога, Червоний Колодязь, Червоний Шлях та Богданівка³.

У 1987 р. громада Перемозької сільської ради народних депутатів нараховувала 2188 чол. На території сільської ради розташовувалося колективне сільськогосподарське підприємство «Імені 50-річчя ВЛКСМ» (далі – КСП), цегельний завод, заготконтора, середня школа, дитячий садок, 5 клубів, 5 фельдшерсько-акушерських пунктів (далі – ФАП), 2 комплексно-приймальних пункти, відділення зв'язку та 5 магазинів⁴.

За результатами виборів, що відбулися 21 червня 1987 р., до сільської ради було обрано 45 осіб, серед них 22 жінки. До складу депутатського корпусу увійшло 18 членів КППС, 11 членів ВЛКСМ та 16 безпартійних. Слід відзначити достатню інтелектуальну потужність цього скликання: вищу освіту мали 9, середню спеціальну – 15, середню – 18 народних обранців. За національністю всі 45 депутатів були українцями, з них 23 обралась вперше. У виборах до Перемозької сільської ради народних депутатів взяла участь 1757 громадян, або 100% від числа виборців⁵. Рішенням першої сесії ХХ скли-

* До 1998 р. органи місцевого самоврядування носили назву «ради народних депутатів», після цього – «ради».

кання було утворено п'ять постійних комісій: планово-бюджетну, сільськогосподарську, соціально-культурну, охорони природи та соціалістичної законності⁶.

У 1989 р. у чотирьох населених пунктах сільської ради діяли органи самоорганізації населення – сільські комітети. Проводилася певна робота по закупівлі залишків сільськогосподарської продукції у населення, надавалася допомога у завезенні палива. Водночас відзначалася низька ефективність у роботі комітетів по сприянню забезпечення населення товарами першої необхідності, мало приділялося уваги ремонтам ґрунтових доріг⁷.

Економічна та фінансова спроможність сільської громади визначається місцевим бюджетом, основними джерелами якого є податки і збори, об'єкти комунальної власності та земельні ресурси.

Проаналізуємо прибутки та видатки, затверджені рішенням Перемозької сільської ради народних депутатів у 1990–1991 рр.

Таблиця 1

Структура прибуткової частини бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів за 1990–1991 рр.

Прибутки	1990 р.		1991 р.	
	Сума надходжень у карбованцях	% від загальної суми	Сума надходжень у карбованцях	% від загальної суми
Податок з КСП	53900	53,4	66500	46
Прибутковий податок з населення	3800	3,6	9400	6,6
Відрахування від страхових платежів	2208	2,1	–	–
Сільськогосподарський податок	9800	9,4	8800	6,1
Податок на холостяків, одиноких, малосімейних громадян	100	0,1	70	0,04
Відрахування від податку з обороту по роздрібному товарообігу організацій споживчої кооперації	25509	24,6	–	–
Податок з власників транспортних засобів	–	–	19550	13,5
Державне мито	1300	1,3	5000	3,5
Офіційні трансферти	–	–	42093	22,9
Інші надходження	1200	1,2	2000	1,4
Всього	103762	100	144413	100

Підраховано за: Архівний відділ Ніжинської районної державної адміністрації (далі – АВ Ніжинської РДА). – Оп 1. – Спр. 443. – Арк. 16.

Як показує табл. 1, на 1990 р. бюджет сільської ради по прибутках та видатках становив 103762 крб., а у 1991 р. – 66500 крб. Найбільшу суму прибутків у 1990–1991 рр. складала надходження від податку з КСП (53900 крб. у 1990 р. та 66500 крб. у 1991 р.), що становило відповідно 53,4% та 46% загальної структури прибутків. Частка офіційних трансфертів (дотацій і субвенцій) відсутня у структурі сільського бюджету за 1990 р. та є порівняно низькою (42093 крб., або 22,4% бюджету в 1991 р.). Ці показники

були позитивними, оскільки найбільший відсоток надходжень складала прибутки з КСП – головного на той час гаранту фінансової стабільності сільської громади. Це й не дивно, адже під кінець радянської епохи сільськогосподарське підприємство під керівництвом незмінного (з 1947 р.) голови С. О. Прядка було одним з найпотужніших у районі та області.

Таблиця 2

Структура видаткової частини бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів у 1990–1991 рр.

Видатки	1990 р.		1991 р.	
	Сума видатків у карбованцях	% від загальної суми видатків	Сума видатків у карбованцях	% від загальної суми видатків
Освіта	52624	50,7	72073	49,9
Культура і мистецтво	25337	24,5	34248	23,7
Охорона здоров'я	17469	16,9	21305	14,7
На утримання органів державного управління	8242	7,9	16787	11,7
Всього	10672	100	144413	100

Підраховано за: АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 443. – Арк. 17.

Здійснивши аналіз видаткової частини бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів, можна зробити висновок, що найбільшу питому вагу у видатках за 1990–1991 рр. займали виплати на фінансування закладів освіти (Перемозької ЗОШ та дошкільного навчального закладу «Ластівка») – 52624 крб., або 50,7% у 1990 р. та 72073 крб., або 49,9% бюджету у 1991 р. Також були видатки на охорону здоров'я (утримання 5 ФАПів) – 17469 крб., або 16,9% у 1990 р. та 21305 крб., або 14,7% від загальної суми сільського бюджету у 1991 р. Основну частину інших видатків становили виплати на утримання закладів культури та органів державного управління.

4 березня 1990 р. відбулися чергові вибори народних депутатів УРСР, обласних, районних, міських, сільських і селищних рад народних депутатів XXI скликання. У виборах до сільської ради із загальної кількості 1676 виборців у голосуванні взяло участь 1656 чол.⁸ Для проведення волевиявлення на території сільської ради було утворено 30 виборчих округів і обрано 30 депутатів. З усього числа громадян, які взяли участь у голосуванні, свої голоси за кандидатів віддали 1554 виборці, проти голосувало 99 громадян. Підсумкові результати голосування показали, що на всіх 30 виборчих округах кандидати в депутати отримали повну підтримку. Вибори відбулися на безальтернативній основі, на кожному виборчому окрузі балотувалося лише по одному кандидату⁹.

З обраних депутатів не були депутатами минулого скликання лише 7 осіб. Жінок у складі депутатів нараховувалося 10; членів КПРС – 19, робітників – 1, колгоспників – 20, за віком до 30 років – 1¹⁰.

На першій сесії XXI скликання за підсумками таємного голосування головою сільської ради було обрано М.С. Кардіяна. За новообраного голову віддали голоси 22 з 23 присутніх на сесії депутатів. Виконавчий комітет, затверджений у складі 5 чоловік, очолив А.М. Ременюк¹¹.

Відповідно до радянського законодавства, для попередньої підготовки та аналізу питань, віднесених до розгляду ради, було утворено три постійні комісії: соціально-культурну, по сільському господарству, по соціалістичній законності та охороні громадського правопорядку. При виконавчому комітеті були утворені комісії по святах та обрядах, по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом, у справах неповнолітніх¹².

У грудні 1990 р. відбулися зміни у законодавстві УРСР. Згідно з прийнятим законом «Про місцеві ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування», голова сільської ради народних депутатів мав одночасно обіймати посаду голови виконкому

сільської ради. На посаду голови сільської ради було внесено дві кандидатури М.С. Кардіяна та М.А. Ременюка. Більшістю голосів відкритим голосуванням було обрано М.С. Кардіяна.¹³ Всього за 1990 р. було проведено 5 сесій та 12 засідань виконкому, де обговорювались різні за своїм характером питання соціально-економічного розвитку території сільської ради¹⁴.

Серед інших питань, що вносилися до порядку денного дев'ятої сесії XXI скликання від 27 вересня 1991 р., особливе місце займало питання про підняття державного прапора над будинком Перемозької сільської ради народних депутатів. Під час пленарного засідання відбулося жваве обговорення цієї теми. У відповідності з Актом проголошення незалежності України та за постановою президії Чернігівської обласної ради народних депутатів від 19 вересня 1991 р., сільська рада народних депутатів вирішила підняти над будинком сільської ради народних депутатів та її виконкомом поряд з червоно-лазуровим прапором УРСР національний синьо-жовтий прапор до прийняття нової Конституції України і проведення всенародного референдуму про державну символіку¹⁵.

Соціально-економічні перетворення в країні спонукали колективні господарства до трансформації. Виконуючи постанову Верховної Ради: «Про порядок введення в дію Закону України про селянське (фермерське) господарство», виконавчим комітетом сільської ради було вирішено вилучити із земель КСП 209,9 га сільськогосподарських угідь (з них 205,3 га ріллі й 4,6 га пасовищ) і передати їх до складу земель запасу для надання громадянам з метою організації фермерських господарств¹⁶. З реорганізацією колгоспної системи, подрібненням землекористування, розпаюванням земель розпалися виробничі зв'язки, внаслідок чого сільська територіальна громада виявилася неспроможною виступати у ролі єдиного колективного суб'єкта.

Перехід до ринкових відносин, економічна криза створювали все гірші умови життя для певної категорії населення. Враховуючи тогочасні реалії, сільська рада вирішила створити комісію по соціальному захисту населення у зв'язку з лібералізацією цін¹⁷. Під час сесії порушувалося питання про покращення роботи виконкому, постійних комісій та депутатських груп. Було вирішено зобов'язати виконавчий комітет активізувати свою роботу, зокрема, приділити більшу увагу вдосконаленню торговельного обслуговування населення, поліпшити роботу товариського суду, сільських комітетів, добровільної народної дружини. З метою подальшого соціально-економічного розвитку сіл проводилися змагання на крапці вулицю, садибу, населений пункт, заклад культури та медпункт¹⁸.

Важливою подією у житті сільської громади мало стати святкування 50-річчя визволення Ніжинського району та с. Перемога у Великій Вітчизняній війні. У зв'язку зі знаменною подією, виконавчим комітетом були затверджені відповідні заходи. Планувалося провести урочисті збори, організувати вшанування ветеранів, провести місячник по впорядкуванню пам'ятників, обелісків і місць поховання захисників Батьківщини, організувати обстеження умов життя ветеранів для надання їм необхідної допомоги¹⁹.

23 лютого 1993 р. у рамках підготовки до святкових заходів, присвячених річниці визволення від німецько-фашистських загарбників, Перемозькою сільською радою народних депутатів та Ніжинською районною радою народних депутатів було підписано угоду:

«Беручи до уваги, що забезпечення збалансованого розвитку району можливе лише за умови поєднання інтересів окремих сіл з інтересами населення в цілому, виходячи з переконання, що для ефективного здійснення самоврядування й незалежності Рад, з об'єднання їх зусиль, а також взаємодію і координацію дій для забезпечення реальної керованості території сіл, домовились про наступне:

1). Районна Рада: координує роботу сільської ради по здійсненню самоврядування; надає сільській Раді методичну допомогу в організації навчання депутатів та представників Рад; надає сільській Раді та відповідним виборчим комісіям практичну та методичну допомогу в організації та проведенні референдумів та виборів; сприяє сільській Раді в централізованому матеріально-технічному забезпеченні;

2). Районна і сільська Ради систематично обмінюються інформацією;

3). Дії Рад народних депутатів не повинні суперечити законам, що регламентують стосунки між районною та сільською Радами;

4). Угода набуває сили після схвалення її на сесії сільської Ради»²⁰.

Підписання угоди відбулося з метою покращення взаємодії органів місцевого самоврядування на засадах партнерства та відкритості, воно сприяло консолідації зусиль по вирішенню невідкладних соціально-економічних проблем на території сільської ради та у району в цілому.

У результаті виборів 1994 р. головою Перемозької сільської ради народних депутатів уперше прямим голосуванням було обрано М.С. Кардіяна. За нього виборці віддали 1003 голоси, проти – 479. Усього ж до складу ради увійшло 15 депутатів²¹. Голова сільради організував роботу органів місцевого самоврядування відповідно до законів України. У його обов'язки входило: здійснення керівництва апаратом ради та її виконавчого комітету; скликання сесій ради; внесення пропозицій та формування порядку денного сесій ради; ведення особистого прийому громадян, видання розпоряджень у межах своїх повноважень; скликання загальних зборів громадян за місцем проживання; представлення сільської громади, сільської ради та її виконавчого комітету у відносинах з державними органами, іншими організаціями місцевого самоврядування²².

За поданням сільського голови рада вирішила утворити виконавчий комітет у складі голови, заступника голови, секретаря та чотирьох членів²³. Рішенням першої сесії ХХІІ скликання було обрано шість постійних комісій: мандатна та з питань депутатської етики; з питань планування бюджету та фінансів; по сільському господарству та соціально-гуманітарних питаннях; по власності та земельна комісія; по святах, традиціях та обрядах; у справах неповнолітніх²⁴. Постійні комісії обиралися сільською радою на строк її повноважень у складі голови, заступника голови, секретаря і членів комісії. Кількісний склад комісії визначався радою, але, як правило, нараховував 3–5 членів з числа депутатів. До складу постійних комісій не могли бути обраними голова сільської ради, його заступник та голова виконавчого комітету.

Основними завданнями постійних комісій сільської ради було розроблення пропозицій для розгляду радою; участь в організаторській роботі по здійсненню рішень ради; контроль за діяльністю виконавчого комітету, установ та організацій, за проведенням в життя рішень ради та за дотриманням законодавства. Засідання постійних комісій скликалися за потребою, але не менш ніж один раз на три місяці. Вони проводилися як під час сесій ради, так і в період між ними²⁵.

За період 1995–1996 рр. було проведено 5 сесій сільської ради та 29 засідань виконкому, на яких вирішувалися важливі питання соціально-економічного розвитку. У роботі сесій брали участь 36 чоловік, у тому числі 15 депутатів²⁶. Основною організаційно-правовою формою діяльності виконавчого комітету були його засідання, в ході яких у результаті обміну думками, колегіального обговорення питань розроблялися і приймалися рішення. На засіданнях виконкому розглядалися питання розвитку економіки і культури, благоустрою сіл, посилення виконавчої дисципліни. Усі питання, що виносились на сесії сільської ради, як правило, готувалися при допомозі постійних комісій. Під час засідань виконкому обговорювалися різні за своїм характером питання: про роботу торгових точок, школи, ФАПів, клубів, бібліотек, відділень зв'язку. Важливе місце у діяльності виконкому займало узагальнення критичних зауважень та пропозицій, висловлених громадянами на сходах сіл. За поточний період було прийнято 38 письмових та усних заяв. Усі вони розглядалися без порушення строків²⁷.

Під час сьомої сесії ХХІІ скликання відбулося обговорення проекту Конституції України, схваленого 11 березня 1996 р. Конституційною комісією України. Сесія висловила негативне ставлення до проекту і відмовилася його підтримати²⁸. Депутати не погоджувалися з окремими статтями та розділами запропонованого документа. Особливі заперечення виникли під час обговорення питань про колективну та приватну власність, статус російської мови, державні символи. Цікавим є той факт, що серед рад усіх рівнів у Чернігівській області проект Конституції України не підтримали лише 13 представницьких органів місцевого самоврядування, у тому числі була й Перемозька рада народних депутатів.²⁹

Після прийняття нової Конституції України 28 червня 1996 р., виконкомом Пе-

ремозької сільської ради народних депутатів були розроблені заходи з вивчення та роз'яснення Основного Закону. Сільською радою було вирішено утворити робочу групу з роз'яснення Конституції України серед населення, провести нараду з керівниками установ та організацій, відділень КСП з питання організації вивчення Конституції України, організувати навчання депутатів сільської ради з тематики нового законодавства, залучити їх до активної роботи з роз'яснення положень Основного Закону, забезпечити організацію зустрічей депутатів з виборцями по роз'ясненню нової Конституції України; провести розширене засідання виконкому з питання вдосконалення форми роботи голови сільської ради відповідно до положень оновленого законодавства та делегувати йому повноваження виконкому³⁰.

Повноваження, які мають сільська рада та її виконавчий комітет, можна здійснювати лише за умови достатнього матеріально-технічного забезпечення. Проте у досліджуваній період особливих статків Перемозька сільська рада народних депутатів не мала.

Таблиця 3

Структура доходів бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів у 1997–1998 рр.

Прибутки	1997 р.		1998 р.	
	Сума надходжень у гривнях	% від загальної суми	Сума надходжень у гривнях	% від загальної суми
Надходження з податку на землю	14150	23,04	25398	42,46
Податок з власників транспортних засобів	5420	8,82	5523	9,23
Надходження з місцевих податків	112	0,18	115	0,19
Державне мито	39	0,07	87	0,15
Офіційні трансферти (дотація з держбюджету)	41700	67,89	28687	47,97
Всього	61421	100	59810	100

Підраховано за: АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 489. Арк. 17–19.

Таблиця 4

Структура видаткової частини бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів у 1997–1998 рр.

Видатки	1997 р.		1998 р.	
	Сума видатків у гривнях	% від загальної суми видатків	Сума видатків у гривнях	% від загальної суми видатків
Освіта	19600	31,57	33910	57,01
Культура і мистецтво	3960	6,37	2511	4,22
Охорона здоров'я	17812	28,7	14873	25,01
Соціальний захист населення	17000	27,39	1056	1,77
На утримання органів державного управління	3700	5,97	7132	11,99
Всього	62072	100	59482	100

Підраховано за: АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 443. – Арк. 57.

Аналіз використання фінансових надходжень до бюджету Перемозької сільської ради народних депутатів дозволяє констатувати, що на відміну від попередніх років, у структурі прибутків сільського бюджету відсутні надходження з КСП. У структурі прибуткової частини бюджету у 1997–1998 рр. в умовах низького рівня податкових надходжень від фізичних та юридичних осіб основним джерелом надходжень стали державні трансферти. Власні прибутки сільської ради (надходження з податків за землю, податок з власників транспортних засобів, надходження з місцевих податків, державне мито) у 1997 р. у сумі становили 19721 грн., або 32,11% та 31093 грн., або 52,03% від загальної суми бюджету у 1998 р.

Падіння темпів виробництва, занепад КСП призвели до того, що найбільшу частину вагу у сільському бюджеті на 1997 р. займала дотація з державного бюджету, яка сягала 41700 грн., або 67,9% від загальної суми доходів. У 1998 р. цей показник становив 28687 грн., або 47,97%. Порівняно з 1991 р. частка дотаційного прибутку сільського бюджету у 1997 р. збільшилася на 45%. Така ситуація була тривожною, оскільки призвела до збільшення фінансової залежності територіальної громади від державних дотацій.

Як і у попередні роки, рішенням сільської ради головну частину видатків у 1997 й 1998 рр. було виділено на потреби освіти – 19600 грн., або 31,9% та 33910 грн., або 57,01% відповідно. У порівнянні з попередніми роками досліджуваного періоду, у структурі видаткової частини бюджету з'явився новий пункт – «соціальний захист населення». Поява нової статті видатків була зумовлена прагненням сільської ради та її виконавчого комітету до покращення соціального стану населення в умовах економічної кризи. Проведення соціальних заходів (безкоштовне завезення палива, матеріальна підтримка малозабезпечених сімей, догляд за самотніми престарілими громадянами) стало можливим, перш за все, за рахунок значного зменшення видатків на «культуру і мистецтво». У 1997 й 1998 рр. на утримання 5 сільських клубів та Перемозького будинку культури було виділено 3960 грн., або 6,37% та 2511 грн., або 4,22% відповідно, що на 18–19% менше, ніж у 1990–1991 рр. Як наслідок цього, за весь 1997 р. 5 сільських клубів та будинок культури отримали з бюджету лише 300 грн³¹.

До 1996 р. законодавством України не було передбачено посад сільських голів; їх обов'язки виконували голови сільських рад, які були підзвітні та підконтрольні перед відповідними радами.³² 29 березня 1998 р. відбулися вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних й міських голів. На підставі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» кандидатом на посаду сільського голови була внесена єдина кандидатура М.С. Кардіяна. Загальна кількість виборців становила 1520 чол.; у голосуванні взяло участь 1401 чол. Кількість голосів, відданих за кандидата, – 1098, або 78,4%, проти – 238, або 17%³³. Отже, за результатами виборів, проведених прямим голосуванням жителями Перемозької сільської ради, першим сільським головою був обраний М.С. Кардіян, який одержав переважну більшість голосів. Усього ж до Перемозької сільської ради ХХІІІ скликання було обрано 15 депутатів³⁴.

Рішенням першої сесії ХХІІІ скликання при сільській раді було утворено три постійні комісії: з питань бюджету, комунальної власності та соціально-економічного розвитку села; з питань соціального захисту населення; з питань забезпечення законності й правопорядку³⁵. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконавчий комітет, за винятком голови та секретаря, було обрано не з числа депутатів. До обов'язків голови виконавчого комітету входила організація роботи виконкому та ведення його засідань, координація діяльності заступника голови, секретаря та членів виконкому.

Члени виконкому здійснювали контроль у питаннях благоустрою, будівництва на території сільської ради, розвитку фізичної культури та спорту, охорони навколишнього середовища, організували роботу культурно-освітніх установ, закладів торгівлі, побутового обслуговування населення, громадського харчування, надавали практичну допомогу у роботі ради війни та праці³⁶.

Перемозька сільська рада народних депутатів у досліджуваній період неухильно виконувала розпорядження органів державної виконавчої влади. Для здійснення

доручення Президента України від 11 червня 1998 р. та розпорядження облдержадміністрації від 23 червня 1998 р., з метою посилення виконавчої дисципліни й надання практичної допомоги у розв'язанні проблем населених пунктів сесія вирішила утворити оперативну групу при сільській раді у складі 5 депутатів.

Основними завданнями оперативної групи були вивчення та розгляд питань, що носять суспільно-політичний та соціально-економічний характер надання методичної та практичної допомоги у вирішенні невідкладних проблем у роботі сільськогосподарських підприємств, що впливають на невиконання заробітної плати та зайнятість населення розгляд питань щодо працевлаштування молоді, організації її дозвілля та відпочинку вирішення житлових проблем молодих сімей сприяння зміцненню громадського порядку, впровадження всеобучу, політичного інформування населення³⁷.

Не менш важливе для сільської громади рішення про об'єднання у Ніжинську районну асоціацію місцевих рад було прийняте у другій половині 1998 р. Асоціація діяла на основі Конституції України, чинного законодавства та свого статуту. Виступала за взаємовигідну співпрацю з органами, організаціями та установами, діяльність яких була пов'язана з розвитком місцевого самоврядування в Україні. Головним завданням асоціації стали підтримка та розвиток місцевого самоврядування у Ніжинському районі, узгодження дій сільських рад щодо захисту прав та інтересів територіальних громад, сприяння місцевому та регіональному розвитку. Представляти інтереси Перемозької сільської ради при створенні та у подальшій діяльності районної асоціації місцевих рад було доручено сільському голові³⁸.

Усього ж за 1998 р. було проведено 4 сесії та 12 засідань виконкому, на яких вирішувалися питання соціально-економічного розвитку території сільської ради. Так, на засідання виконкому виносились питання: про заходи щодо протипожежного захисту населених пунктів, про роботу закладів культури та ФАПів, про готовність Перемозької ЗОШ до навчального року та ін.³⁹

Таким чином, історія Перемозької сільської ради народних депутатів (з 1998 р. – «сільської ради») є досить типовою та показовою для первинних органів місцевого самоврядування північно-східного регіону України у 1987–1998 рр. Протягом досліджуваного періоду сільська рада працювала виключно у спосіб, передбачений законами УРСР та України. Її діяльність складалася з таких основних напрямків: сесійна робота, депутатська діяльність, робота постійних і тимчасових комісій. Місцеве самоврядування в Україні будується за змістом відповідних положень Конституції України та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Перший рівень місцевого самоврядування утворюють територіальні громади сіл, селищ і міст та їхні представницькі органи – сільські, селищні та міські ради.

Сьогодні базові органи місцевого самоврядування через недостатню матеріальну забезпеченість та низку інших, перш за все, фінансово-економічних факторів, не здатні повною мірою виконувати своє призначення. Важливим фактором підвищення рівня життя населення є забезпечення реального місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративного поділу країни, адже саме на місцях вирішується головна частина першочергових, надважливих питань. Для покращення економічного клімату на селі важливим завданням для місцевих органів влади є розвиток ринкових земельних відносин, спрямованих на формування самостійної фінансової бази територіальних громад. Перемозькій сільській раді народних депутатів у 1991–1998 рр. у цілому вдалося гідно представляти інтереси територіальної громади. Незважаючи на складні умови роботи, сільська рада та її виконавчий комітет спромоглися вирішити значну частину невідкладних проблем, що поставали перед сільською громадою.

1. Прокопа І. Сільські поселення в системі місцевого самоврядування / І. Прокопа // Право України. – 1998. – № 7. – С. 12–14.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 5036. – Оп. 26. – Спр. 29. – Арк. 156.

3. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.:

«Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – С. 611.

4. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 22.
5. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 47.
6. Там само. – Арк. 48.
7. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 464. – Арк. 80.
8. Там само. – Арк. 9.
9. Там само. – Арк. 10.
10. Там само. – Арк. 11.
11. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 443. – Арк. 5.
12. Там само. – Арк. 14.
13. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 8.
14. Там само. – Арк. 35.
15. Там само. – Арк. 69.
16. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 5.
17. Там само. – Арк. 14.
18. Там само. – Арк. 27.
19. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 60–61.
20. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 86.
21. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 461. – Арк. 27.
22. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 463. – Арк. 89.
23. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 461. – Арк. 29.
24. Там само. – Арк. 42.
25. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1 – Спр. 432. – Арк. 8.
26. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 468. – Арк. 78.
27. Там само. – Арк. 81–82.
28. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 475. – Арк. 27.
29. ДАЧО – Ф. – 5036. – Оп. 26. – Спр. 213. – Арк. 106.
30. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 92.
31. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 53.
32. Коваль В., Линецький С. Щодо законодавчого врегулювання статусу сільських, селищних, міських голів / В. Коваль, С. Линецький // Право України. – 2000. – № 1. – С. 44-46.
33. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 57.
34. Там само.
35. Там само. – Арк. 59.
36. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 45–46.
37. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 107.
38. Там само. – Арк. 119.
39. АВ Ніжинської РДА. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 5.

На примере Переможского сельского совета народных депутатов, в статье показан процесс формирования и становления первичных органов местного самоуправления в 1987–1998 гг. в Черниговской области. Детально проанализирован количественный и качественный состав депутатского корпуса. Показаны основные статьи доходов и расходов сельского бюджета в исследуемый период.

Ключевые слова: сельский совет, исполнительный комитет, постоянная комиссия, бюджет, доходы, расходы.

The process of primary local governing institutions forming in 1987 – 1998 by the example of Peremoha rural Council of People's Deputies in Chernigiv Region is shown in the article. The quantitative and qualitative composition of deputy corps is analyzed in detail. The principal incomings and expenses items of village budget during the period under consideration are shown.

Key words: rural council, executive committee, standing commission, budget, incomings, expenses.

НАРОДОЗНАВЧІ НОТАТКИ

Ервін Міден

●

ТОПОНІМІЧНИЙ СЛОВНИК СЕДНЕВА

Стаття являє собою дослідження та систематизацію найвідоміших топонімів сучасного смт Седнів, які дійшли до нашого часу. Також у статті висувається нова гіпотеза походження ойконіму «Седнів».

У наш час топоніми сприймаються дослідниками як важливе інформаційне джерело для вивчення змін, що відбулись у природі та суспільстві протягом їх історичного розвитку. Топоніми фіксують історію племен і народів, міграційні процеси населення, а також господарську діяльність людей. Багато географічних назв перейменовані або незаслужено забуті, тому їх збереження необхідне для вивчення навколишньої природи, самобутньої народної мови, культури та історії.

Не підлягає сумніву твердження, що Чернігівщина через особливості свого розташування, етнічний, мовленнєвий та соціальний склад населення, завдяки своєрідним історичним процесам, що мали своє місце на її території, володіє деякими особливостями топонімічної системи. Яскравим прикладом підтвердження вищевказаного можуть слугувати топоніми смт Седнів, котре розташоване за 25 км на північному сході від Чернігова.

Сучасний Седнів займає високу дугоподібно вигнуту правобережну терасу річки Снов і простягається уздовж її русла з півдня на північ на 5,5 км. Висота тераси над рівнем заплави на різних ділянках селища коливається від 10 м на південній і північній околицях до 40 м у центральній частині. Седнів займає височини, домінуючі над навколишньою місцевістю, що сприяло ще в прадавні часи швидкому заселенню цієї місцевості [6, с. 12–13]. Майже кожний мис, рівчак, яруга, протоки, стариці й підвищення у заплаві річки мають свої назви, з якими пов'язані численні легенди та перекази [6, с. 14].

Під час з'ясування місцевих назв, походження їх та вживання виявилось, що переважна більшість бере свій початок на межі XIX–XX ст. і є антропонімами (*топоніми, що мають у своїй основі імена, прізвища чи прізвиська людей, які володіли чи просто мешкали на відповідній території*). Значно менший відсоток становлять ороніми (*топоніми, які походять від особливостей рельєфу*). Розташування смт Седнів поряд з річкою Снов, значна кількість озер та джерел навколо сприяли виникненню різноманітних гідронімів (*назв водних об'єктів*). Походження назви гідроніму «Снов» тлумачать по-різному. Найбільш прийняте пояснення, за яким його відносять до давньоіндійського гідронімічного шару на східнослов'янській території: Снов < індоєвропейське «пливти, текти». Заслуговує на увагу тлумачення, за яким, спираючись на давньоіндійське слово «сочиться, тече», вбачають у гідронімі іранське «текти, сочитися, струмувати». Цю гіпотезу підтримує багато дослідників, вказуючи на можливість тлумачення Снову в розумінні «текуча вода». У старих документах річка Снов згадується під назвою **Сьсновка**, що є переосмисленням

© Міден Ервін Лотарович – студент III курсу Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

стародавнього найменування [11]. Тому не дивно, що для седнівців назва річки, окрім загальноприйнятого розуміння її як слова чоловічого роду, є і жіночого роду, тобто при відмінюванні зустрічається «по Снові», «за Сновь».

Походження ойконіма (*назви населеного пункту*) **Седнів** також має свої особливості. Вперше він згадується 1068 р. у «Повісті минулих літ» як давньоруське місто-фортеця **Сновськ** або **Сновеськ**, назва якого сформувалася від назви річки Снов із додаванням суфіксу –еськ [2, с. 39]. З XVI ст. за Сновськом утвердилася інша назва – **Седнів**. Походження назви, етимологія слова і у наш час залишаються майже не дослідженими. За однією з легенд: «Спустошливі орди кримських татар напали на Сновськ, та не змогли взяти це місто-фортецю. Татари назвали тоді оборонців Сновська «сиднями», що в перекладі з татарської мови ніби означало «злі, хоробрі». Звідси – Седнів» [4, с. 233–234]. Ця версія заслуговує на увагу, адже у 1482–1497 рр. Чернігів та його околиці зазнавали спустошливих набігів кримського хана Менглі-Гірея.

Однак, на нашу думку, правильнішим є інше трактування походження назви «Седнів». Ще на початку XX ст. К. Т. Карпинський зазначав: «На географической карте м. Седнев пишется «Седнев», но местные малороссы-старожилы именуют его «Сиднев»» [4, с. 239]. Якщо виходити з цього визначення, то основою послуговує слово українського походження – «сидень». Сучасний тлумачний словник української мови трактує вираз **сиднем сидіти** як «перебування де-небудь постійно, не виходячи, не виїжджаючи» [7]. Загальновідомо, що в період Козаччини одруженим козакам заборонялося проживання на Запорозькій Січі, військо поділялося на січовиків (людей неодружених) і волосних козаків, або «**сиднів**», які селилися з сім'ями довкола [9, с. 146]. При подібному тлумаченні слова «сидень» особливо цікавим постає твердження щодо існування на території містечка Седнівської Січі. Існують перекази про «велику седнівську січ», тобто битву, в якій багато ворога посічено, що дало нагоду деяким історикам позаминулого століття, зокрема О. Рігельману, стверджувати, що перша Січ, як осередок козацтва, виникла саме у Седневі. Незважаючи на те, що відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький спростував дану легенду [8, с. 347], це не може заперечити факт, що Седнів як містечко з козацьким самоврядуванням тривалий час залишався центром Седнівської сотні – територіальної одиниці Чернігівського козацького полку.

Значний вплив на формування місцевих топонімів справляли також і особливості седнівської розмовної мови. Відомий український поет А. Казка (1890–1927), який народився та провів дитинство у Седневі, зазначав: «Розмова седнівська – IX чи XII віку ... «куонь», «хад'їем», «пу'їдем у лі'ес», «за к'а'ап'ї'ейку хлі'еба» ... і т.д.» [10, с. 293]. У наш час подібні розмовні форми на території смт Седнів зустрічаються вкрай рідко, однак саме вони у своєму звучанні зберігають стару вимову. Прикладами можуть слугувати топоніми **Кургани** (*у седнівській розмовній мові вимовляється з наголосом на першому складі – Кургани*), **Лішник** (*вимовляється як Лішник*) та ін.

У ході дослідження було виявлено декілька топонімів-анахронізмів, які втратили своє актуальне значення для сьогодення, однак все ще зберігаються у народній пам'яті. Декілька з них були включені до словника задля висвітлення історії розвитку містечка Седнева (*див. Сула, Чумацький Шлях та ін.*) або запобігання плутанини з сучасним трактуванням топоніма (*див. Лоточок*).

Створення подібного топонімичного словника має на меті виокремлення найбільш вживаних на території смт Седнів топонімів, зрозумілих для більшості мешканців, а також, по можливості, аналіз їх походження та окреслення місцевості, на яку розповсюджується назва.

Пропонований топонімичний словник Седнева, звичайно, не може охопити всі існуючі топоніми, розповсюджені на теренах містечка. Це викликано кількома причинами. Наприклад, деякі топоніми, які застосовувалися старожилами смт Седнів ще до початку 90-х рр. XX ст., вже остаточно вийшли із вжитку. Однак завдяки укладенню директором Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури В. В. Мултанен переліку археологічних пам'яток на території Седнева,

а також історичної топографії містечка того періоду [6], чимало подібних топонімів продовжили своє існування для археологічної науки.

У наш час виникла невелика кількість антропонімів, задля позначення місцевості за прізвищами їх сучасних власників, проте подібним топонімам у роботі увага не приділялася.

* * *

Базарна площа – місцевість, де відбувалися найбільші базари в Седневі. Назва закріпилася за територією від Воскресенської церкви до **Центру** (див. *Центр*) Седнева. Зустрічається скорочена назва **Базар** [37].

Баликова яма – гідронім, позначення глибокого місця в річці Снов поряд з **Пісками** (див. *Піски*) вгору проти течії. Назва походить від прізвища седнівської родини Балик, якій належали землі поблизу на початку ХХ ст. [15; 33].

Басанців рив – антропонім, один з ярів, спуск із **Шляху** (див. *Шлях*) в район **Кожум'яки** (див. *Кожум'яки*), початок сучасної вулиці Кожум'яків. Назва, ймовірно, походить від козацького прізвища Басанець. Хронологічні межі виникнення топоніма не підлягають встановленню [21; 32; 42].

Батіїв вал – назва залишків оборонних укріплень часів Київської Русі на території **Парку** (див. *Парк*), що розділяють **Княжий город** (див. *Княжий город*) від **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*). На початку ХХ ст. А. Балака так описував його: «Вал этот со рвом в целости сохранился в усадьбе Ф. А. Лизогуба, откуда он начинался ... ; дальше тянется в усадьбе И. Л. Шрага, где целость его уже нарушена; за усадьбой г. Шрага он срыт ... ; потом ... остался кусочек в усадьбе М. М. Малюванца, а остальная, большая часть, шедшая через ныне базарную площадь (див. *Базар*) и заворачивавшая к народному училищу, – уничтожена». У наш час це потужний вал, до 3 м заввишки і до 20 м завширшки в підосві, та два рови (зовнішній та внутрішній) [2; 7].

Батуринові криниці – гідронім, група маленьких, однак глибоких озер на правому березі річки Снов між **Рожковим** (див. *Рожкове озеро*) та **Малюванцевим озерами** (див. *Малюванцеве озеро*). Назва походить від прізвища седнівської родини Батуринів, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси у заплаві річки Снов (див. *Заплава*). Характерно, що «криницями» ці озера назвали через їхню значну глибину [38; 43].

Батуринщина – антропонім, охоплює місцевість на західному боці сучасної вулиці Кожум'яків у районі джерела **Свята криниця** (див. *Свята криниця*). Назва походить від прізвища купців Батуринів, котрим належали ці землі в ХІХ та на початку ХХ ст. Зустрічається місцева вимова назви **Батуровщина** [21].

Брід – гідронім, позначення трьох місць на річці Снов, де існує або існувала в минулому можливість перебраться на інший берег убрід: I) у верхів'ях річки в районі **Кожум'як** (див. *Кожум'яки*); II) анахронізм, після спуску з **Крутої гори** (див. *Крута гора*), у районі **Млинів** (див. *Млини*); користуватися згаданим бродом можна було до будівництва Седнівської ГЕС і підйому рівня води в річці Снов на даній ділянці; III) за сучасною Седнівською ГЕС [33; 35; 36].

Бузаментів берег – анахронізм, попередня назва **Зеленого пляжу** (див. *Зелений пляж*). Назва сформувалася від прізвища родини Бузаментів, садиба яких розташовувалася поряд. До середини ХХ ст. на Бузаментовому березі була споруджена пристань для малих парових суден маршруту Сновськ (Щорс) – Київ [38; 42].

Бурголик – оронім, позначення майданчика на **Суколеновці** (див. *Суколеновка*), який нависає над **Басанцевим ровом** (див. *Басанців рив*). Ймовірно, назва походить від видозміни слова «бугорок». **Бурголик** слугував місцем для зібрань та розваг молоді в радянські часи [32; 37].

Верхня гора – оронім, одна з доріг на **Млиновській горі** (див. *Млиновська гора*), спуск через яр з території **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) до **Млинів** (див. *Млини*). Назву отримала через розташування вище **Нижньої гори** (див. *Нижня гора*) [35; 36].

Вигін – позначення місць вигону на пашу великої рогатої худоби. В Седневі назва закріпилася за трьома місцевостями: I) **Вигін біля повороту на с. Нове**; II) **Вигін на луг через Пекури**; III) **Вигін на луг через Млини** [18; 21].

Войцеховщина – антропонім, позначає місцевість між Успенською церквою та кладовищем при виїзді на Городню. Назва походить від прізвища відомої дворянської родини Войцеховичів. Рід походить від седнівського знатного козака Івана Войцеховича. Його нащадки увійшли в історію містечка як меценати та фундатори Покровської церкви, яка «построєна була первоначально в местности Пекурах м. Седнева 1715 г. старанием сотника Петра Войцеховича». Зустрічається місцева вимова назви **Войцеховщина** або **Витюховщина** [5; 19; 21; 30].

Гаї – глибока яруга на північному сході району **Пекури** (див. *Пекури*), яка розрізає високу правобережну терасу річки Снов та займає більшу територію гаю, який росте на вказаній місцевості [25].

Глинище – оронім, територія біля підніжжя **Млиновської гори** (див. *Млиновська гора*) у розширеній частині устя яруги **Трифоновщина** (див. *Трифоновщина*). Назва походить від значних покладів глини у даній місцевості. Саме тут у XIX ст. діяли цегельні заводи седнівських поміщиків Лизогубів, де виготовляли високоякісну цеглу з клеймами [1; 25; 35; 36].

Грицева могила – мікротопонім, антропонім, позначення місцевості поблизу сучасної Воскресенської церкви, де було попереднє місцерозташування могили Г. А. Мірошникова (? – 1855), званого в народі як юродивий Гриць Золотюсенький. Він увійшов в історію як людина з неймовірними здібностями передбачати майбутнє та застерігати жителів містечка від біди. У 1961 р. мощі «седнівського святого» були перенесені до кладовища на північній частині містечка, де вони перебувають і у наш час. Однак за місцевістю поряд з Воскресенською церквою закріпилася назва **Грицевої могили** [1; 5].

Грошовщина – антропонім, яр на півдні **Млинів** (див. *Млини*) з дорогою, яка виходить у напрямку села Клочків. Назва походить від седнівського прізвиська **Громи** [18; 35; 36].

Грудок – оронім, підвищення на правому березі річки Снов, місцевість у районі **Млинів** (див. *Млини*) південніше сучасної Седнівської ГЕС. Саме на цьому місці були розташовані седнівські водяні млини, які належали заможним седнівцям: Миколі Миколайовичу Вакуловському, Івану Івановичу Дяченку, Семену Мельнику та іншим. Наприкінці 20-х рр. XX ст. усі млини були націоналізовані та передані у власність сільськогосподарській артілі «Червоні лани». Під час великої повені наприкінці 30-х рр. XX ст. на річці Снов млини були зруйновані, змиті водою і більше не відновлювалися [5; 16; 18; 35; 36].

Дворцове озеро – гідронім, одне з озер на лівому березі річки Снов поблизу лісу та **Негрієвого озера** (див. *Негрієве озеро*) [38; 43].

Дейнеків рив – яруга, розташована на правобережній терасі річки Снов північніше **Пекуршиної гори** (див. *Пекуршина гора*). Назва походить від прізвища родини Дейнек, яким належали землі поряд [25].

Довгий острів – назва одного з островів у верхів'ях річки Снов поряд із смт. Седнів. Поблизу розташований **Короткий острів** (див. *Короткий острів*) [15; 25; 33].

Драчевського гора – антропонім, територія (відрізок сучасної вулиці Козацької) між **Дяковою горою** (див. *Дякова гора*) та горою **Лисиця** (див. *Лисиця*). Місцевість отримала назву від прізвища дворянина Андрія Михайловича Драчевського, на якій була розташована його садиба наприкінці XIX – початку XX ст. [1; 5; 21].

Драчевського рив – антропонім, дорога, що проходить через рив на північній стороні урочища Коронний замок (див. *Коронний замок*), веде у район Кожум'яки (див. *Кожум'яки*). Місцевість отримала назву від прізвища дворянина Андрія Михайловича Драчевського, садиба якого розташовувалася поряд [21].

Дроньова гора – антропонім, відтинок правобережної тераси річки Снов поряд із **Зеленим пляжем** (див. *Зелений пляж*). Назва виникла у зв'язку з розташуванням поблизу означеної місцевості з кінця XIX ст. садиб трьох братів Дронів: Григорія Марковича, Василя Марковича та Івана Марковича [38; 42].

Дякова гора – антропонім, територія навпроти – через яр – гори Драчевського (див. *Гора Драчевського*). За переказами, слугувала попереднім місцерозташуванням Георгіївської церкви на Коронному замку (див. *Коронний замок*). Назва, вірогідно, походить від місця проживання на означеній місцевості до XIX ст. священнослужителів Георгіївської церкви. Варто зазначити, що з XIX ст. на майданчику, розташованому на східній частині Дякової гори, збиралася седнівська молодь. За спогадами, які передавалися із покоління в покоління, саме на цьому майданчику Т. Г. Шевченко любив спілкуватися з молоддю під час свого перебування в Седневі у 1846 та 1847 рр. [1; 20; 21; 30; 42].

Дячишина гора – антропонім, назва підйому з території **Кожум'як** (див. *Кожум'яки*) до сучасної Успенської церкви. Охоплює садибу родини Короткевичів. Назва виникла у зв'язку з прізвиськом Мотрони Короткевич, чоловік якої – Аркадій Короткевич – був у першій половині XX ст. дяком Воскресенської церкви [41].

Заплава – оронім, використовується на позначення двох територій у Седневі: I) назва урочища на **Млинах** (див. *Млини*), розташованого біля підніжжя урочища **Орішня** (див. *Орішня*); II) назва луку на лівому березі річки Снов, який періодично затоплює під час повені [25].

Зеленій пляж – мікротопонім, розташований на півдні від **Корозамків** (див. *Корозамки*) біля підніжжя **Коронного замку** (див. *Коронний замок*). У наш час на цій території розміщується один з пляжів смт Седнів [30].

Зеленська затока – гідронім, позначення затоки на лівому березі річки Снов поряд з **Пісками** (див. *Піски*). Назва походить від прізвища родини Зеленських, яким на початку XX ст. належали сінокоси поблизу означеної затоки [43].

Зруб – територія на південному заході від урочища **Орішня** (див. *Орішня*). Назва походить від місцевості, на якій задля сільськогосподарських потреб місцевим жителем і відомим ковалем Андрієм Петровичем Косим (1870–1961) на початку XX ст. власноручно був вирубаний чагарник (близько 4 га). Варто зазначити, що топонім **Зруб** етимологічно схожий з терміном «**відруб**», тобто землями, що роздавалися селянам у ході Століпінської аграрної реформи при виході їх із селянської общини [23; 24; 35; 36; 38].

Кам'яна гірка – невеличкий майданчик на південному сході території **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) біля цегляної стіни XIX ст., що підпирає штучний насип. За переказами, саме тут розташовувалася оранжерея седнівських поміщиків Лизогубів [25; 38; 39].

Карпів сад – антропонім, використовувався для позначення місцевості при виїзді в Седнів з м. Чернігова по **Шляху** (див. *Шлях*) з правого боку. На зазначеній території розташовувались великий сад та озеро, які до 1935 р. належали заможній родині Артеменків: Карпу Євтихійовичу та Мотроні Костянтинівні (уродженій Гаєвській) [13; 22].

Качелі – мікротопонім, використовується для позначення місцевості на східній стороні від **Шляху** (див. *Шлях*) при виїзді з Седнева у напрямку м. Городні. Саме на цій місцевості наприкінці XVIII – початку XX ст. містилася ярмаркова площа, де тричі на рік відбувалися великі седнівські ярмарки: на Переплавну середу (25 день після Великодня), на свято Іллі Пророка (2 серпня) та на свято Покрови (14 жовтня). Назва походить від гойдалок, так званих «качель», які були прилаштовані на старих вербах для розваг молоді у минулому [21; 29; 43].

Кіндратова гора – антропонім, гора, розташована на південному сході від **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*). Позначає східний нахил **Млиновської гори** (див. *Млиновська гора*). Назва походить від імені Кіндрата Заровного – власника садиби на місцевості біля підніжжя згаданої гори (до середини XX ст.). Місце зимових розваг седнівської молоді у 60–70-і рр. XX ст. [25; 35; 36].

Климовщина – антропонім, позначає територію, що прилягає до **Церквища** (див. *Церквище*) Успенської церкви, **Войцеховщини** (див. *Войцеховщина*) та **Качель** (див. *Качелі*). Власником землі наприкінці XIX – поч. XX ст. був Василь Климович Бистревський («Клімович»), батько відомого художника і скульптора Григорія Васильовича Бистревського [19; 21; 38].

Княжий город – прилягає до **Коронного замку** (див. *Коронний замок*) з півдня і охоплює територію навколо сучасної Воскресенської церкви, кам'яниці Лизогубів, **Парку** (див. *Парк*) до **Батієвого валу** (див. *Батійє вал*). **Княжий город** був третьою укріпленою частиною Седнева часів Київської Русі – літописного Сновеська. Як свідчив А. Балака, «ета-то часть крепости, не имевшая природных рвов, была окружена со всех сторон, кроме восточной, прилегающей к обрыву над рекой, насыпным валом, а за валом был вырыт глубокий ров» [2; 7].

Кожум'яки – топонімічна зона, назва території, що розпочинається від нижньої частини **Басанцевого рову** (див. *Басанців рів*) і простягається на північ до **Пекурів** (див. *Пекури*). На півдні обмежується топонімічною зоною Седнева **Корозамками** (див. *Корозамки*). Кожум'яки отримали назву через діяльність на місцевості кожум'яцьких кустарних промислів і відігравали роль економічного центру містечка. О. Ф. Шафонський зазначав у своєму «Черниговского намесничества топографическом описании» (1784), що у Седневі «в числе жителей главные ремесленники – кожевники. Жители сего местечка в хлебопашестве и скотоводстве мало упражняются, а больше занимаются выделкою сапожных кож, покупая оные в разных местах, и свозя оные в Чернигов, Нежин, Прилуки, Глухов и другие места». Про шкіряну промисловість містечка в 1892 р. зазначалося: «Седнев делает главным образом обыкновенный сапожный товар (сырье – кожи коневые и коровьи, отчасти опойки). Более крупные производители работают еще юфт и подошву. ... У Седнева есть свои районы, где ... сбывают кожи по преимуществу и особенно сильной сторонней конкуренции не заметно. ... На север здешний товар не пускают слобожане Новозыбковского уезда, а на юге приходится соперничать с полтавскими кожевниками. Местный сбыт можно считать довольно прочным; особенно много забирает Березна – громадный центр сапожного и овчинного производства». До 1917 р. у Седневі діяли 53 шкіряні підприємства. Умови праці кожум'як залежали від їх економічного стану. Багаті кустарі мали для роботи окремі приміщення, інші – влітку працювали у господарських прибудовах, а взимку у своїх оселях. Після проголошення в Україні на початку ХХ ст. радянської влади кустарям заборонили працювати самостійно. Для забезпечення населення взуттям їх об'єднали у кожум'яцькі та шевські артілі. Подібні підприємства проіснували у Седневі до 1930 р. Цікавим є факт, що саме через заняття більшості седнівців кожум'яцьким промислом жителі сусідніх сіл прозивали їх «габелками», що походило від місцевої назви вичиненої шкіри – «габелка» [4; 5; 19; 21; 38].

Козацький шлях – анахронізм, дорога через яр, який огинає урочище **Коронний замок** (див. *Коронний замок*) на заході та південному заході. Відтинок сучасного провулку Козацького та яру, в якому до середини ХХ ст. пролягала дорога до **Базарної площі** (див. *Базарна площа*) поблизу сучасної вулиці Козацької [42].

Корівина гора – розташована на заході від **Коронного замку** (див. *Коронний замок*), охоплює спуск з сучасної вулиці Калинової до вулиці Кожум'яків, на територію району **Кожум'яки** (див. *Кожум'яки*). Назву отримала через можливість проходу тут великої рогатої худоби [21].

Корозамки – топонімічна зона, розташована між урочищем **Коронний замок** (див. *Коронний замок*) на заході та річкою Снов на сході, вздовж сучасної вулиці Сновської. Колишній поділ городища **Коронний замок** часів існування літописного Сновеська. Назва походить від видозміни назви городища [2; 7].

Коронний замок – топонімічна зона, назва урочища, центральну частину майданчика якого займають Георгіївська церква та її цвинтар, решту площі – приватні садиби. Урочище охоплює прорізаний глибокими ярами високий (30–40 м) мис корінної тераси р. Снов, неправильної оваловидної форми, видовжений по лінії північ–південь [2, С. 42]. Власне Коронний замок вміщує у собі дитинець – місце, де саме зародилося давньоруське місто Сновеськ, тобто сучасний Седнів. Назва, ймовірно, походить від підкреслення виключно важливого значення укріплень на території Коронного замку. За іншою версією, топонім сформувався у першій половині ХVІІ ст. після того, як у 1618 р. за Деулінським перемир'ям Седнів відійшов до Речі

Посполитої, а на зазначеній території – Замку – оселилися представники «коронної» влади. А вже з 1621 р. власником слободи Седнів після Себастьяна Глембоцького став хорунжий Великого князівства Литовського Ян Самуель Пац [1; 2; 5; 7].

Коро́ткий острів – назва одного з островів у верхів'ях річки Снов поряд із смт Седнів. Поблизу розташований **Довгий острів** (див. *Довгий острів*) [15; 25; 33].

Коса́ – гідронім, територія на правому березі річки Снов при її повороті з району **Кожум'як** (див. *Кожум'яки*). У наш час на цій території розміщується один із пляжів смт Седнів [21; 38].

Крем'я́не урочище – оронім, назва яру на південній околиці Седнева, що слугував природною межею розділу седнівських земель від земель села Ключків наприкінці ХІХ – середини ХХ ст. Зустрічається також місцева назва – «**Кремінний рів**» [25; 35; 36].

Криве озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Малованцевим** (див. *Малованцеве озеро*) та **Милотовим озерами** (див. *Милотове озеро*). Назва походить від дугоподібної форми озера [38; 43].

Крото́ве озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов поряд з **Косою** (див. *Коса*). Назва походить від прізвища власників шкіряної майстерні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. родини Кротів. Існує місцева прикмета: «Ще «кротова» крига не рушилась – ще морози будуть» [38].

Крото́вий берег – антропонім, назва території на правому березі річки Снов поряд з **Косою** (див. *Коса*) нижче за течією. Назва походить від прізвища козацької родини Кротів, садиби яких розташовувалися на цій місцевості у ХІХ–ХХ ст. Саме на Кротовому березі була облаштована паромна переправа (див. *Паром*) [30; 38].

Круглі озера – гідронім, топонімічна назва, що охоплює декілька озер на південь від **Сновського озера** (див. *Сновське озеро*) на лівому березі річки Снов. Зустрічається також місцева назва – «**Кружки**» [38].

Крута́ гора – оронім, спуск через яр з території **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) до **Млинів** (див. *Млини*). Назва утворилася через значний нахил спуску. Охоплює одразу дві дороги в цьому яру: **Верхню гору** (див. *Верхня гора*) та **Нижню гору** (див. *Нижня гора*). Має іншу назву – «**Млиновська гора**» (див. *Млиновська Гора*) [35; 36].

Куба – мікротопонім, назва виникла у 1960-і рр. через віддаленість місця від житлових забудов по **Шляху** (див. *Шлях*) у напрямку міста Городні. У наш час назва частково розповсюджується і на **Качелі** (див. *Качелі*) [21; 33].

Курган – урочище, розташоване на північно-східній околиці смт Седнів на межі Чернігівського та Городнянського районів. У історично-археологічній топографії містечка місцевість позначена як «Седнів-3» [7].

Кургани – позначення курганного некрополя поблизу Седнева. Має яскраве місцеве діалектичне забарвлення – наголос стоїть на першому складі. У наш час використовується як позначення одразу двох місцевостей, розташованих на протилежних сторонах Седнева вздовж Шляху біля курганних могильників. У зв'язку з цим вживається із зазначенням напрямку Шляху: «**Кургани на Чернігівському шляху**» та «**Кургани на Городянському шляху**». Уперше про кургани Седнева згадав І. Галятовський в «Скарбниці потребной» (1676). Характеристику давньоруських старожитностей містечка дав. О. Шафонський, який нарахував «под. самыми огородами 74 больших, да 241 могил, знаков древних сражений и междуособий». Вигляд седнівських курганів був відтворений Т. Г. Шевченком у акварелях «Коло Седнева» та «Чумаки серед могил» у 1846–1847 рр. У 1851 р. Седнівським курганним могильником зацікавилася Російське археологічне товариство. 22 березня 1851 р. керуючий справами А. І. Войцехович запропонував звернутися до місцевого священика, щоб він підготував опис старожитностей «с показанием, где они начинаются и где оканчиваются, и доставлением народных преданий от местных жителей об этих курганах». На жаль, цей задум, який зміг би дати детальнішу характеристику топоніму **Кургани**, не був реалізований. З 315 могил, що їх нарахував О. Ф. Шафонський, у 1874 р., за дослідженнями Д. Я. Самоквасова, залишилося «в целости не болем 200 насыпей, разбитых группами преимущественно по сторонам

дорог, ведущих из Седнева в Чернигов, Городню и Березну». У наш час до «**Курганів на Чернігівському шляху**» відноситься курганний могильник при виїзді на м. Чернігів з чотирма збереженими курганами IX–XI ст., а до «**Курганів на Городнянському шляху**» – курганні могильники при повороті на с. Нове, при виїзді на м. Городню з курганами IX–XI ст. та курганом II тис. до н.е. Окремо виділяють **кургани Копаний, Паліїв, Полевичий** (відповідно до місцевої вимови – **Полив'ячий**) і **Роблениця**. На території Седнева також існує урочище **Курган** (див. *Курган*) [1; 2; 7; 25; 37].

Кучукалка – мікротопонім, використовується для позначення місцевості, що завершує седнівський район **Млини** (див. *Млини*) у напрямку села Клочків. Серед седнівців побутував вислів: «Далі Кучукалки вже нічого немає» [14; 18].

Лизогубівська садиба – антропонім, територія, яка може розглядатися: I) у вузькому розумінні: власне садиба дворянського роду Лизогубів, що оформилася на початку XIX ст. і охоплювала територію від **Батієвого валу** (див. *Батіїв вал*) до сучасного будинку творчості Національної спілки художників України; II) у широкому розумінні: до вищезгаданої території входила і місцевість урочища (на горі), розташованій південніше від сучасного будинку творчості Національної спілки художників України, та паркова зона (див. *Парк*) до Воскресенської церкви на півночі [1; 5; 38].

Лизогубівський сад – антропонім, територія, що охоплювала сади поміщиків містечка Седнів Лизогубів поряд з їхньою садибою (див. *Лизогубівська садиба*). У 1859 р. відзначалося, що найкращі сади Чернігівської губернії були саме в Седневі. З приходом до влади більшовиків Лизогубівський сад був переданий у користування седнівській трудовій артілі. У наш час це територія будинку творчості Національної спілки художників України, колишнього піонерського табору «Веселка» (табір не використовується з 1990-х рр.) та **Парку** (див. *Парк*) [5; 34; 35; 36; 38; 40].

Лімарове озеро – гідронім, назва протоки річки Снов поряд із смт Седнів [15; 33].

Ліпова вулиця – назва місцевості на території **Коронного замку** (див. *Коронний замок*) вздовж сучасної вулиці Козацької. Назва сформувалася у XIX ст. через значну кількість лип, які росли обабіч дороги [1; 39].

Лисиця – оронім, гора на півночі урочища **Коронний замок** (див. *Коронний замок*). Використовується також позначення «**Лиса гора**». Назву отримала через відсутність на ній рослинності у минулому [21; 30; 41].

Лішний – лісовий масив у болотистій місцевості на східній частині району **Пекури** (див. *Пекури*). Відповідно до місцевої вимови назви – «**Лішний**» [21].

Лосьонкова гора – антропонім, позначення гори, що розташована в районі **Пекурів** (див. *Пекури*) на південній стороні яруги **Гаї** (див. *Гаї*) [25].

Лоточок – гідронім, назва двох джерел на території смт Седнів: I) анахронізм, назва джерела біля підніжжя **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*), у наш час не використовується; II) джерело, що б'є з-під гори поряд з **Зеленим пляжем** (див. *Зелений пляж*) [38].

Лук'янів бугор – антропонім, має іншу назву **Підкова** (див. *Підкова*). Розташовується поблизу **Лук'янцевого озера** (див. *Лук'янцеве озеро*). Назва походить від прізвища власника означеної місцевості на початку XX ст. – Василя Гавриловича Лук'янця [15; 30; 33].

Лук'янцеве озеро – гідронім, назва одного з озер на правому березі річки Снов у районі **Кожум'як** (див. *Кожум'яки*). Назва походить від прізвища седнівської родини Лук'янців, яким належало до початку XX ст. означене озеро [30; 38; 43].

Малюванцеве озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Батуриновими криницями** (див. *Батуринові криниці*) та **Кривим озером** (див. *Криве озеро*). Назва походить від прізвища седнівської родини Малюванців, яким належало до початку XX ст. означене озеро разом із землями під сінокоси у заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [15; 33; 38; 43].

Маркіянів колодязь – гідронім, позначення колодязя на території місцевості **Маркіянова гора** (див. *Маркіянова гора*). Колодязь викопаний на початку XX ст. поблизу власної садиби відомим седнівським теслею Яковом Маркіяновичем Дяченком [21; 28].

Маркіянова гора – антропонім, місцевість поряд з **Батурищиною** (див. *Батурищина*) на північному заході району **Пекури** (див. *Пекури*). Найкоротший шлях виходу з Пекурів на **Качелі** (див. *Качелі*). Назва походить від власника садиби поблизу місцевості – Якова Маркіяновича Дяченка [21; 28].

Милотове озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Кривим** (див. *Криве озеро*) та **Семисаловим озерами** (див. *Семисалове озеро*). Назва походить від імені Милота, який, імовірно, був власником озера до початку ХХ ст. у зв'язку з розпродажем наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. земель (інколи з озерами) під сінокоси у заплаві річки Снов (див. *Заплава*). Зустрічається також скорочена назва озера – **Милота** [38; 43].

Млині – топонімічна зона, південний район смт Седнів. Назвою завдячує водяним млинам, що були розташовані на річці Снов. 1659 р. в універсалі гетьмана Юрія Хмельницького згадується пан Іван Аврамович та його млин у Седневі. Переписна книга Чернігівського полку близько 1666 р. містить відомості про седнівські млини: «под самым городом на реке Снов гребля от вала ... на гребле млин о пяти колесах хлебомельных да шести колесах, одно ступное и валушное. Держит тот млин седневский Прокофей Ефимов, а хлеба отбирают с того млина в государеву житницу две доли, а третья доля мельнику. На той же гребли другой млин о двух колесах хлебомельных, а держит тот млин седневский мещанин Степан Лопата ... млин черниговского козака Василия Знанова ... козака Симона ... седневского козака Микифора Григорьева ... седневского козака Калинника». Млини на означеній території функціонували до 30-х рр. ХХ ст. [5; 14; 16; 18; 35; 36]

Млиновська гора – вживається у двох значеннях: I) позначення гори південніше **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*), на якій у наш час розташовується будинок творчості Національної спілки художників України; II) назва спуску через яр з території **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) до **Млинів** (див. *Млини*). Охоплює одразу дві дороги в цьому яру: **Верхню гору** (див. *Верхня гора*) та **Нижню гору** (див. *Нижня гора*). Має іншу назву – «**Крута гора**» (див. *Крута гора*) [14; 35; 36].

Негріве озеро – гідронім, одне з озер на лівому березі річки Снов поряд з **Дворцовим озером** (див. *Дворцове озеро*). Назва походить від прізвища седнівської родини Негріїв, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси у заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [38; 43].

Нижня гора – оронім, одна з доріг на **Млиновській горі** (див. *Млиновська гора*), спуск через яр з території **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) до **Млинів** (див. *Млини*). Назву отримала через розташування нижче **Верхньої гори** (див. *Верхня гора*). Ця дорога є більш давньою, незаасфальтованою, у наш час майже не використовується [35; 36].

Нілін рив – антропонім, назва одного з ровів на півночі седнівського району **Пекури** (див. *Пекури*). Назва походить від імені Неоніли, дружини Василя Павловича Коваленка (старости Успенської церкви у першій половині ХХ ст.), будинок яких стояв у означеній місцевості [29].

Околиця – топонім, позначення: I) місцевості навколо смт Седнів; II) місцевість поряд безкурганного могильника II–I тис. до н. е. під назвою **Околиця** на території смт Седнів [7].

Орішня – урочище, на території якого розташоване сучасне Млиновське кладовище, інша назва – **Церквище** (див. *Церквище*). У період формування великих ранньослов'янських племен на цій території сформувався потужний сіверянський центр – комплекс городища Орішня роменської культури VIII–Х ст. Вірогідно, в період об'єднавчих заходів київських князів наприкінці IX – на початку Х ст. городище загинуло в пожежі. Життя відродилося тут лише у XII ст., однак після монголо-татарської навали поступово занепало [2; 7].

Пагубине озеро – гідронім, назва великого озера у формі півмісяця на лівому березі річки Снов поряд з **Пісками** (див. *Піски*). Назва походить від прізвища седнівського землевласника Герасима Митрофановича Пагуби (1883–1930), якому належало на початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси в заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [5; 17; 38].

Панська вулиця – анахронізм, назва дороги від парадних воріт садиби Лизогубів (див. *Лизогубівська садиба*) до території Воскресенської церкви (відрізки сучасних вулиць Т. Шевченка та Л. Глібова) [27; 34].

Парк – топонімічна зона, охоплює територію колишнього саду та парку седнівських поміщиків Лизогубів: частину території в минулому **Княжого городу** (див. *Княжий город*), на сучасний період – Седнівської ЗОШ, та територію **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) загалом [38].

Паром – місцевість нижче за течією річки від **Косі** (див. *Коса*), на якій з XIX ст. була облаштована паромна переправа [30].

Пасіка – мікротопонім, позначення території, відведеної у **Саду Гурського** (див. *Сад Гурського*). Виокремлення в окремий топонім відбулося в радянські часи після створення на означеній території пасіки колгоспу «Більшовик» [21; 43].

Пекури – антропонім, район Седнева, розташований на півночі містечка. Розпочинається після повороту на схід річки Снов і простягається на північ до закінчення смт Седнів. Імовірно, **Пекури** отримали свою назву від родини Пекурів, яким належали землі цієї місцевості у минулому. Відомий дослідник генеалогії дворянських родів Чернігівщини В. Л. Модзалевський у своїй визначній праці «Малоросійський гербовник» зазначав, що рід походить від седнівського сотника (1676) Григорія Пекура. Останній власник значних земельних угідь у районі **Пекурів** (див. *Пекури*) початку XX ст. – дворянин, статський радник Флегонт Іванович Пекур [6; 21; 26].

Пекурів рив – антропонім, назва одного з ярів на півночі седнівського району Пекури (див. *Пекури*). Назва місцевості походить від прізвища дворянської родини Пекурів [26].

Пекуршина гора – антропонім, позначає місцевість на північному сході околиці району Пекури (див. *Пекури*), мисовидний виступ правобережної тераси річки Снов, обмежений з півночі **Дейнековим ровом** (див. *Дейнеків рив*). Охоплює територію археологічної пам'ятки – поселення Седнів-2 III – I тис. до н. е. Назвою місцевість завдячує прізвищу дворянської родини Пекурів, яким належали ці землі наприкінці XIX – початку XX ст. [26]

Писарівщина – антропонім, місцевість між територією сучасного будинку творчості Національної спілки художників України, горою **Шпилем** (див. *Шпиль*) та річкою Снов. Місцевість на півдні завершується біля підніжжя **Млиновської гори** (див. *Млиновська гора*). Сучасний провулок Т. Г. Шевченка. Назва походить від прізвиська колишніх власників цих земель Колодкевичів, яких у Седневі називали Писаренками [14; 35; 36].

Підкова – оронім, назва підвищення рельєфу на лівому березі річки Снов біля **Пісків** (див. *Піски*). Має іншу назву **Лук'янів бугор** (див. *Лук'янів бугор*) [30].

Піскі – оронім, територія на лівому березі у верхів'ях річки Снов поряд із смт Седнів. Назва походить від піщаного ґрунту білого кольору на цій місцевості [15; 33].

Піскова яма – гідронім, позначення глибокого місця в річці Снов поряд з **Пісками** (див. *Піски*) [43].

Полікарпів рив – антропонім, яруга, розташована на правобережній терасі річки Снов. Тягнеться недалеко від межі Чернігівського та Городнянського районів на околиці Седнева північніше **Дейнекового рову** (див. *Дейнеків рив*) [25].

Польова долина – анахронізм, гідронім, колишня назва озера, яке розташовувалося на північній стороні від **Крем'яного урочища** (див. *Крем'яне урочище*) до 60-х рр. XX ст. Озеро славалося різноманітною флорою та фауною, особливо великою кількістю диких качок та гусей, які тривалий час обирали **Польову долину** місцем свого проживання [38].

Попова гора – мікротопонім, позначення місцевості біля **Церковища** (див. *Церковище*) Успенської церкви. Назва виникла у зв'язку з тим, що поблизу місцевості був розташований будинок священика означеного храму [7; 19; 31].

Прищепин колодязь – гідронім, розташований у районі **Млинів** (див. *Млини*) південніше **Крутої гори** (див. *Крута гора*) за **Сказковщиною** (див. *Сказковщина*) між

річкою Снов та сучасною вулицею Т. Шевченка. Колодязь був викопаний на початку ХХ ст. поблизу власної садиби власноруч Миколою Карповичем Прищепою [35; 36].

Провалля – гідронім, територія південніше **Зеленого пляжу** (див. *Зелений пляж*), охоплює східний схил **Княжого города** (див. *Княжий город*) у районі кам'яниці Лизогубів. Назву отримало через глибокий провал на річці Снов на означеній території, що утворився від весняних бурхливих потоків води та дощових злив, які протягом багатьох років стікали рівчаком з гори до річки. За спогадами седнівських старожилів, купатися на Проваллі надзвичайно небезпечно у зв'язку з існуючими водовертями та замуленим дном [34].

Рожкове озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Столяровим озером** (див. *Столярове озеро*) та **Батуриновими криницями** (див. *Батуринові криниці*). Назва походить від прізвища седнівської родини Рожків, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси в заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [38; 43].

Романівщина – антропонім, урочище на півдні **Млинів** (див. *Млини*). Назва походить від прізвища родини Романовських, яким належали до початку ХХ ст. землі означеної місцевості [14; 18; 35; 36].

Савкин колодязь – гідронім, позначення колодязя на території **Чечеків рова** (див. *Чечеків рив*). Колодязь був викопаний власноручно козаком Савою Ісаковичем Шкляревським (знаним на прізвище Сава Чечека) поряд з власним будинком. Назва гідроніму збереглася завдяки тому, що колодязь забезпечував водою мешканців навіть сусідніх вулиць. Славився чистою і якісною водою. Інша назва – **Чечеків колодязь** (див. *Чечеків колодязь*). Розташований на сучасній вулиці Калиновій [39; 40].

Савкин рив – антропонім, має іншу назву – **Чечеків рив** (див. *Чечеків рив*). Відтинок сучасної вулиці Калинової [39; 40].

Савченків вітряк – анахронізм, антропонім, місцевість на південній околиці Седнева (перехрестя сучасних вулиць Садової та Молодіжної). Назва походить від вітряка, власником якого наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. був Костянтин Андрійович Пекур. За родинними переказами, вітряк був отриманий Костянтином Андрійовичем у спадок від близького родича (можливо, діда) на ім'я Сава. Із встановленням радянської влади вітряк був націоналізований та переданий у колгоспну власність. Використовувався на зазначеній території до середини 60-х рр. ХХ ст. [27; 34; 35].

Сад Гурського – антропонім, назва місцевості на північному сході від території **Качель** (див. *Качелі*). На початку ХХ ст. садиба з садом та пасікою належала заможному селянину Гурському [21; 25].

Саповщина – місцевість, яка розпочинається ліворуч після спуску **Басанцевим ровом** (див. *Басанцевів рив*) зі **Шляху** (див. *Шлях*) і охоплює значну територію вздовж яру між **Суколенівкою** (див. *Суколенівка*) зі **Шляхом** на одному боці й південною стороною вулиці Калинової – на іншому. Назва утворена від власників цієї землі у ХІХ – початку ХХ ст. – козацької родини Сапів. Ці землі були передані як посаг за Наталією Данилівною Сапою після укладення нею шлюбу з Іваном Костянтиновичем Гаєвським у кінці ХІХ ст. [22]

Сафронівщина – антропонім, одна із місцевостей на **Млинах** (див. *Млини*). Назва утворена від імені колишнього власника цих земель – Сафрона [35; 36].

Свята криниця – гідронім, назва джерела, що б'є з-під гори на **Пекурах** (див. *Пекури*) в місцевості **Батурищини** (див. *Батурищини*). За переказами, джерело вперше помітив і розкопав під старою липою седнівський юродивий Г. А. Мірошников (?–1855), знаний у народі як Гриць Золотюсенький. Незабаром після освячення цього джерела поряд на липі з'явився образ святої Божої Матері. У наш час Свята криниця славиться чистою водою і випадками зцілення від хвороб [21].

Семисалове озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов за **Милютовим озером** (див. *Милютове озеро*) в напрямку села Макишин. Назва походить від прізвища седнівської родини Семисалів, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси у заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [38; 43].

Сказківщина – антропонім, позначає дві території: I) місцевість після спуску з **Крутої гори** (див. *Крута гора*) ліворуч; II) місцевість на півдні **Млинів** (див. *Млини*) перед урочищем **Романовщина** (див. *Романовщина*). Назва походить від прізвища родини Сказок (Казок), яким належали вищезгадані землі [31; 35; 36].

Смалоківа гора – позначення гори в районі **Пекурів** (див. *Пекури*) на північній стороні яруги **Гаї** (див. *Гаї*) [13; 34; 35].

Сновське озеро – гідронім, назва одного з найбільших озер на лівому березі річки Снов неподалік від смт Седнів по дорозі через луг у бік села Бігач [35; 36; 38].

Старуха – гідронім, назва заплавного озера, стариці на лівому березі річки Снов поряд з **Косою** (див. *Коса*) [41].

Столярове озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Хмарного** (див. *Хмарного озеро*) та **Рожковим озерами** (див. *Рожкове озеро*). Назва походить від прізвища седнівської родини Столярів, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси в заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [38; 43].

Суколівка – у наш час не існує спільної думки мешканців смт Седнів щодо походження назви **Суколенівки**. Існує дві основні версії: I) оскільки вулиця робить дугоподібний поворот, зауважують, що вона зігнута, як «суглоб коліна»; II) друга версія давніша – у записях відомого седнівського краєзнавця Д. Ю. Киселя (1880–1977) віднайдено пояснення, що «сука́» – назва невеликого дерев'яного пристрою, завдяки якому можна було сукати лляні нитки (наприклад, дратву, яка використовувалася при пошитті взуття і т.д.), тому поширенішою є діалектична назва – «**Сукалснówka**». Вірогідно, у далекому минулому саме на цій вулиці проживали майстри цього промислу. Сучасна офіційна назва вулиці – вулиця А. Казки [1; 32; 38].

Сула́ – гідронім, анахронізм, назва озера, що існувало до початку ХХ ст. на території **Центру** (див. *Центр*), але згодом пересохло. На сьогодні використовується для позначення колишнього місцерозташування озера [38].

Тарасова стежина – антропонім, яр, через який пролягає невеличка стежина з **Лизогубівської садиби** (див. *Лизогубівська садиба*) до річки Снов. Яр розпочинається біля південного фасаду головного будинку садиби. Назва склалася через відвідування садиби Лизогубів Т. Г. Шевченком у 1846 та 1847 р. Саме цим яром Тарас Григорович неодноразово спускався до річки, тому у народній пам'яті й виникла назва – Тарасова стежина [14; 38].

Теремцовщина – антропонім, територія з південно-східного боку урочища **Орішня** (див. *Орішня*), у районі **Млинів** (див. *Млини*), яка належала родині Теремців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Останнім власником садиби був Павло Петрович Теремець, будинок якого на означеній місцевості зберігся до нашого часу. Відтинок сучасної вулиці Т. Шевченка [25; 35; 36].

Трифоновщина – антропонім, урочище в районі **Млинів** (див. *Млини*), розташоване південніше урочища **Орішня** (див. *Орішня*) за 450 м. Назва походить від імені Трифона, колишнього власника цих земель (прізвище не збереглося). Відтинок сучасної вулиці Т. Шевченка [25; 35; 36].

Тудоровщина – антропонім, урочище між **Орішнею** (див. *Орішня*) та **Теремцовщиною** (див. *Теремцовщина*) в районі **Млинів** (див. *Млини*). Назва походить від прізвища дворян Тудоровських. У друкованих виданнях та архівних справах згадується житель містечка дворянин М. П. Тудоровський (1875) та П. О. Тудоровський (1898). Місцева вимова назви – «**Дударовщина**». Відтинок сучасної вулиці Т. Шевченка [25; 35; 36].

Фідрікова гора – антропонім, місцевість у районі **Млинів** (див. *Млини*) південніше **Крутої гори** (див. *Крута гора*) за **Сказковщиною** (див. *Сказковщина*) вздовж сучасної вулиці Т. Шевченка. Назва походить від прізвища («Фідрік») господаря будинку, розташованого біля підніжжя вищевказаної гори. Топонім набув розповсюдження через надзвичайно крутий поворот вулиці біля означеної садиби [14; 35; 36].

Хмарного озеро – гідронім, одне з озер на правому березі річки Снов між **Лук'янцевим** (див. *Лук'янцеве озеро*) та **Столяровим озерами** (див. *Столярове*

озеро). Назва походить від прізвища седнівської родини Хмарних, яким належало до початку ХХ ст. означене озеро разом із землями під сінокоси в заплаві річки Снов (див. *Заплава*) [38; 43].

Центр – I) вузьке трактування топоніма **Базар** (див. *Базар*); II) використовується як позначення головної площі смт Седнів біля сучасного будинку сільської ради. Назва сформувалася у радянські часи через розташування на ній адміністративних установ селища, пошти, аптеки та магазинів [37; 38].

Церковище – I) мікротопонім, позначає значну територію навколо Успенської церкви смт Седнів; II) назва кладовища в урочищі **Орішня** (див. *Орішня*) на **Млинах** (див. *Млини*), де, за легендою, під землю пішла церква [19; 21; 30; 35; 36].

Червоний місток – мікротопонім, назва території навколо старовинного містка в **Лизогубівській садибі** (див. *Лизогубівська садиба*), перекинутого через річ **Батисового валу** (див. *Батив вал*). Місток був побудований І. І. Лизогубом на честь перемоги російських військ над армією Наполеона Бонапарта у 1812 р. Місцевість увійшла в історію через те, що саме біля **Червоного містка** Ф. А. Лизогубом у 1904 р. був встановлений перший на Чернігівщині та другий в Україні пам'ятник Т. Г. Шевченку роботи відомого українського скульптора М. О. Гаврилка [3, С. 39]. Пам'ятник перебував на цьому місці до 1923 р., після чого був перенесений до **Центру** селища (див. *Центр*) [1; 5; 38].

Чечеків колодязь – гідронім, позначення колодязя на території **Чечекового рову** (див. *Чечеків річ*). Інша назва – «**Савин колодязь**» (див. *Савин колодязь*) [39; 40].

Чечеків річ – антропонім, один з ярів на північному заході від **Коронного замку** (див. *Коронний замок*), який виходить на **Шлях** (див. *Шлях*). Назва антропоніму походить від прізвища козака Сави Ісаковича Шкляревського, знаного у Седневі як Сава Чечека. Місцеві жителі часто відвідували яр через те, що Сава Ісакович був відомим виробником якісної цегли-сирцю [21; 39; 40; 41].

Чумацький шлях – анахронізм, одна з назв топонімичної зони смт Седнів **Шлях** (див. *Шлях*) [38].

Шевченкова липа – мікротопонім, позначення території навколо залишків від старої липи у **Лизогубівській садибі** (див. *Лизогубівська садиба*), біля якої відпочивав і працював Т. Г. Шевченко, перебуваючи в Седневі 1846 та 1847 р. Шевченкова липа до нашого часу не збереглася, окрім невеличкого нового пагінця, який росте із залишків її коріння. Однак мікротопонім усе ще продовжує вживатися відносно означеної місцевості [1; 5; 38].

Шимківщина – анахронізм, антропонім, відтинок вул. Т. Шевченка між вул. Я. Лизогуба та **Лизогубівською садибою** (див. *Лизогубівська садиба*), охоплює декілька сучасних приватних ділянок на південній стороні вулиці приблизно посередині зазначеного відтинку. Назва походить від прізвища братів Шимків: Леонтія Максимовича, Митрофана Максимовича та Семена Максимовича, які були власниками садиб на означеній території до середини ХХ ст. [38].

Широчішине кладовище – антропонім, назва території при виході з яру **Нилін річ** (див. *Нилін річ*), де розташовані залишки старого кладовища. За переказами, саме тут був цвинтар Покровської церкви, побудованої 1715 р., до переносу її у середині ХІХ ст. «с розрешення Архиепископа Павла ... на седневское общественное кладбище старанием титулярного советника Якова Бутовича, церковного старосты Воскресенской церкви козака Алексея Батурина и священника Василия Белозерского» [5; 7; 25; 30].

Шлях – топонімична зона, охоплює територію вздовж сучасної дороги Чернігів–Сеньківка в межах смт Седнів. Формування даної топонімичної зони почалося із занепадом старої, відомої ще з княжих часів Чернігівської дороги, котра, як зауважував П. Кулаковський, «прямувала з Чернігова до Сновеська (Седнева; переправа могла бути й біля Клочкова), далі до Березія (Райгорода польських часів), Домислина, Блестової і, зрештою, Новгород-Сіверського. Ще в середині ХVІ ст. вона існувала». Утворення нової дороги, як і самого топоніма, можна пов'язати з діяльністю чумаків, адже у Седневі ще зустрічається ототожнення назви «**Шлях**» з назвою «**Чумацький**

шлях». Скоріш за все, топонім Шлях утворився від топоніма Чумацький шлях, який з часом видозмінився: відпала перша частини назви, залишивши тільки другу – Шлях. У XVIII ст., як зауважував О. Шафонський, «главная почтовая дорога: Стародубская и Смоленская; идет от города Чернигова по Московской дороге 5 верст, а отселе поворачивает влево, на местечко Седнев, до границы уезда Городницкого, до села Черныша». А у 1826 р. вже відзначається нова поштова дорога, що пролягала через Седнів на Петербург. Таким чином, територія вздовж Шляху швидко заселялася та розширювалася, а це, відповідно, сприяло виникненню нових топонімів [1; 5; 37; 38].

Шпиль – оронім, назва гори, розташованої на території **Писаренковщини** (див. *Писаренковщина*) поряд з **Тарасовою стежиною** (див. *Тарасова стежина*). Назва сформувалася через конусоподібний виступ на горі (не зберігся до нашого часу). Має іншу назву – **Шпильок** [14; 35; 36].

Шраговщина – антропонім, територія колишньої садиби відомого українського громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. І. Л. Шрага. У минулому була розташована на розі сучасних вулиць Т. Шевченка і Л. Глібова у напрямку до Воскресенської церкви [33].

1. Кисіль Д. Ю. Історія Седнева [Рукопис] / Д. Ю. Кисіль // Приватний архів родини Киселів. – [б. м.], [XX ст.].

2. Коваленко В. Сновськ і «Сновська тисяча» / В. Коваленко // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 25–85.

3. Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. Історичний нарис / Роман Коваль. – К.: Холодний Яр; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. – 472 с. – (Серія «Отаманія XX століття». – Кн. 2).

4. Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седнів на Чернігівщині / Л. Костенко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 77–83.

5. Курданов А. Новий літопис Седнева / А. Курданов // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 231–333.

6. Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник / В. Л. Модзалевский. – С-П., 1914. – 322 с.

7. Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць / В. Мултанен // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 12–25.

8. Новий тлумачний словник української мови: [у 3 т.] / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К.: Аконті, 2003. – (Серія «Нові словники»).

Т. 3. – 2003. – 864 с.

9. Сапон В. Седнівська осінь / В. Сапон // Чернігівщина incognita. – Чернівці: Чернігівські обереги, 2004. – С. 346–359.

10. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навчальний посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

11. Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту. Казка Аркадій: Вибрані твори / О. Шугай. – К.: Смолоскип, 2010. – 664 с.

12. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М. Т. Янко // К.: Знання, 1998. – 432 с.

13. Байдак Ольга Іванівна, 1939 р.н.

14. Байдаков Михайло Михайлович, 1952 р.н.

15. Блинєць Володимир Борисович, 1958 р.н.

16. Вакуловський Олександр Анатолійович, 1962 р.н.

17. Гуртор Олег Миколайович, 1986 р.н.

18. Карась Андрій Андрійович, 1936 р.н.

19. Кириєнко Ніна Миколаївна, 1941 р.н.

20. Кисіль Надія Ігнатівна, 1939 р.н.

21. Кожемяченко Михайло Олександрович, 1926 р.н.

22. Колотій Ганна Іванівна, 1942 р.н.

23. Коса Надія Іванівна, 1953 р.н.
24. Косий Микола Борисович, 1954 р.н.
25. Мултанен Валентина Володимирівна, начальник Чернігівської обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури.
26. Пекур Анатолій Іванович, 1966 р.н.
27. Пекур Олег Петрович, 1952 р.н.
28. Рубашенко Георгій Якович, 1947 р.н.
29. Сергієнко Ніна Олександрівна, 1955 р.н.
30. Сенесюта Тетяна Трохимівна, 1920 р.н.
31. Сказка Василь Миколайович, 1959 р.н.
32. Стадніченко Ксенія Андріївна, 1927 р.н.
33. Сташук Борис Геннадійович, 1984 р.н.
34. Талалай Григорій Петрович, 1927 р.н.
35. Ткаченко Валерій Федорович, 1952 р.н.
36. Ткаченко Федір Федорович, 1920 р.н.
37. Шевченко Віктор Ілліч, 1927 р.н.
38. Шимко Петро Андрійович, 1928 р.н.
39. Шкляревська Калерія Василівна, 1939 р.н.
40. Шкляревський Анатолій Дмитрович, 1936 р.н.
41. Шовкун Світлана Омелянівна, 1945 р.н.
42. Шудра Маргарита Семенівна, 1932 р.н.
43. Яцко Микола Олексійович, 1923 р.н.

Статья представляет собой исследование и систематизацию самых известных топонимов современного пгт Седнев, дошедших до нашего времени. Также в статье выдвигается новая гипотеза происхождения ойконима «Седнев».

The article presents the research and systematization of the most famous toponyms in contemporary town Sedniv, which have reached our time. Also this article is bringing forth a new hypothesis about origin of the oikonym «Sedniv».

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Бушин М.І., Гуржій О.І. Історія України. Проблемні лекції. – Черкаси, ЧДТУ. – 2012. – 522 с.

Доктор історичних наук, професор Микола Іванович Бушин та доктор історичних наук, професор Олександр Іванович Гуржій, очоливши авторський колектив істориків, підготували навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції». Книга вийшла друком у 2012 р. і розрахована на студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. У ній подано загальну характеристику історії України по періодах, висвітлено процес становлення української державності та широку панораму історичного минулого українського народу, зроблено акцент на політичному аспекті історії України.

Навчальний посібник написаний у формі лекцій, в яких автори намагаються об'єктивно висвітлити історію українського народу. При цьому одним із основних завдань ставилася підготовка фахівців не лише високого професійного, а й передусім загальнокультурного рівня, формування у них почуття патріотизму та національної гордості за свою рідну державу – Україну, виховання на найкращих зразках духовних надбань українського народу любові до рідної землі.

Курс лекцій підготовлений з урахуванням тих суттєвих змін, що відбулися в Україні останнім часом. У ньому розглядаються історичні періоди розвитку українського народу, основні етапи становлення державності, висвітлено основні політичні, економічні та соціальні процеси, що мали місце на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Аналізуючи сучасний період української історії, авторський колектив акцентував увагу на тому, що Україна як самостійна, суверенна і незалежна держава прагне до встановлення та розвитку рівноправних відносин з іншими країнами світу. Обґрунтовано цілісну концепцію української державності в контексті сучасної національної політики України.

Заслуговує на увагу, що після кожної з 18 лекцій розміщені короткі біографічні довідки про видатних представників відповідної доби, що допоможе студентам краще орієнтуватися в кожному історичному періоді, а також подано контрольні питання та список літератури для самостійної роботи студентів, яка є запорукою успішного вивчення курсу.

У першій лекції Вступ до курсу «Історія України» розглядаються предмет та завдання історії України як науки і навчальної дисципліни; історичні джерела; джерелознавство та історіографія; наголошується на періодизації історії України. Автори зазначають, що основи періодизації історії України були закладені М. Грушевським наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у процесі роботи над десяти томною «Історією України – Руси». Уже тоді вчений відкинув схему російських істориків з їхньою концепцією «спільноруської» народності, обґрунтувавши думку про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства.

Щодо стародавньої доби на території України, то в наступній лекції висвітлюються основні віхи еволюції первісного суспільства, перші цивілізації на теренах України, а також античні міста Північного Причорномор'я. Відмічається, що, розташована на перехресті між Європою та Азією, територія сучасної України з давніх часів стала об'єктом впливу різних культур та цивілізацій. Через Причорномор'я вона відчувала благотворний вплив грецької цивілізації – античної та візантійської, але, знаходячись на заході величезного Євразійського степу, зазнавала систематичних нападів войовничих кочівників.

Привертають увагу матеріали лекції про Київську Русь, де розглядаються проблеми її появи на історичній арені та етапи формування; про давньоруську народність – «колиску трьох братніх народів»: міфи та реальність; а також про спадщину східнослов'янської держави і Галицько-Волинське князівство. У VIII ст. кілька слов'янських племінних союзів Середнього Подніпров'я об'єдналися у своєрідний великий союз, який і почав називатися Русь. Його столицею став Київ. Це об'єднання свідчило про новий, вищий етап у процесі державотворення. З появою державного утворення з центром у Києві розпочався процес консолідації слов'янських племен, що жили за межами сучасної України. Їх центром став Новгород. Автори посилаються на джерела про три центри державотворення у східних слов'ян: Куявію (навколо Києва), Славію (Новгорода) та Артанію (в Приазов'ї). Завершився державотворчий процес відомою політичною подією 882 р., пов'язаною із захопленням князем Олегом Києва і об'єднанням двох могутніх слов'янських центрів. У навчальному посібнику розкривається суть досить дискусійної теми про співвідношення давньоруської народності з російським, українським і білоруськими народами. Значна увага авторами книги приділена ролі Галицько-Волинського князівства в історії Київської Русі.

Тема «Українські землі у складі Литовського князівства та Речі Посполитої» розглядається в контексті процесу і сутності входження до складу Литовського князівства; литовсько-польських уній XIV – XVI ст. та України в історіографічному просторі, демографічних та етнокультурних процесах; а також стратифікації суспільства. При цьому наголошується, що проблема Литовсько-польського періоду й досі викликає дискусії у наукових колах, бо це досить тривалий період в українській історії, який суттєво вплинув як на формування українського етносу, так і на культурний розвиток українського народу в цілому. Незважаючи на широкий спектр досліджень у зазначеній галузі, залишається безліч відкритих питань, які потребують глибокого вивчення, наголошується в посібнику.

«Національно-визвольна революція та створення козацької держави (середина XVII ст.)» – лекція, в якій порушені питання про історіографію та джерела визначеної теми, погляди вчених на причини, хід, рушійні сили і характер боротьби; оцінку та дискусії навколо провідних персоналій; проблеми, пов'язані з українським державо-творенням; здійснення національно-визвольної революції та проголошення утворення козацької держави в контексті загальноєвропейського простору.

Важливе місце у рецензованому навчальному посібнику належить лекції «Під владою іноземних держав (XVIII – XIX ст.)». У ній розглядаються об'єктивні причини і суб'єктивні фактори ліквідації Гетьманщини, становище в Правобережних і Західноукраїнських землях, специфіка русифікаторської політики царизму та імперського уряду Австро-Угорщини, а також соціально-економічні та політичні умови, що викликали масову еміграцію українського населення у кінці XIX ст.

Лекція, присвячена темі «Капіталістична еволюція України у другій половині XIX ст.: напрямки, особливості і соціально-політичні наслідки» структурно складається з таких питань, як реформи 1860 – 70-х рр. та особливості їх проведення в Україні; процес перетворення України на потужний промисловий центр Російської імперії та його соціальні наслідки; соціально-політичні рухи у другій половині XIX ст. і громадівський рух у Наддніпрянській Україні в 60 – 90-х рр. XIX ст.; західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Заслугує на увагу питання розвитку української культури в другій половині XIX ст.

«Україна на початку XX ст. (1900 – 1914)» – тема наступної лекції, в якій ґрунтовно висвітлюються проблеми, пов'язані з українським національним рухом на початку XX ст.; революцією 1905 – 1907 рр. в Україні та ролі класів і партій в революції; становищем у західноукраїнських землях у 1900 – 1914 рр.; а також розвитком культури в Україні у визначений період.

Тема «Перша світова війна і Україна (1914 – лютий 1917 р.)» – досить складний період в історії українських земель. Проблематика її досліджень складається з кількох аспектів: по-перше, на фронтах війни, як відзначається в навчальному посібнику, українці виступали по різні сторони і змушені були воювати один з одним; по-друге,

паралельно з війною відбувалися внутрішньополітичні процеси, які вплинули на подальшу історію України. Тому цілком виправдано, що планом лекції передбачено висвітлення становища українських земель у міждержавних відносинах, а також суспільних сил, національного питання та визрівання політичної кризи у ході війни.

Важливе місце в рецензованому навчальному посібнику належить лекції «Українська революція (1917 – 1921 рр.)», в якій зазначається, що становлення нових форм української державності було підготовлене попередніми етапами національно-визвольної боротьби та прискорене Першою світовою війною. Автори навчального посібника всебічно аналізують процес виникнення та діяльності Центральної Ради; організацію державних утворень і становище населення в 1918 – 1920 рр., а також хід більшовицької експансії та встановлення радянської влади в Україні. Сталося так, що під кінець 1920 р., наголошують вони, українська революція вичерпала свій потенціал, більшовики, на відміну від лідерів УНР і білогвардійського руху, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і більш вдало використовували політичну пропаганду.

Утворення та існування західноукраїнської державності в 1918 – 1919 рр. викликає особливий інтерес з огляду на досвід сучасного державного будівництва в Україні. Тому не випадково у лекції «Західноукраїнські землі у вирі революційно-визвольних рухів» зосередилися на проблемах боротьби за незалежність і будівництво національної держави; прорахунках та здобутках уряду Західноукраїнської Народної Республіки; трагічному розвитку подій і ліквідації державності.

Як відомо, геополітичні реалії 20 – 30-х рр. ХХ ст. зробили своєрідний екзаме́н творцям концепції післявоєнного світового устрою. Різні моделі державного соціально-економічного розвитку доводили свою життєздатність. На право існування заявили різні політичні ідеології, які значною мірою посприяли загостренню суперечностей у міждержавних відносинах. Внаслідок цього людство постало перед новою світовою війною. Означеній темі авторами посібника присвячена лекція «Україна в міжвоєнну добу світової історії (1918 – 1938 рр.)», планом якої передбачено висвітлення соціально-економічних перетворень радянсько-більшовицького керівництва: непу та індустріалізації країни з колективізацією сільського господарства; національної політики та українського культурного ренесансу; сталінського тоталітарного режиму та політичних репресій в Україні.

Лекція «Друга світова війна (1939 – 1945 рр.)» включає, на нашу думку, такі важливі питання, як Україна і суспільство в 1939 – 1941 рр.: соціально-економічні і культурні проблеми; людина та влада; возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР; найбільш дискусійні аспекти Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.); внесок українців у загальну перемогу: цифри, факти, оцінки. У лекції зазначається, що в умовах незалежності України питання Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), на жаль, трактується досить неоднозначно. «Дотепер маємо такі випадки безвідповідальності і безцеремонного втручання в історію тієї війни, коли на догоду тим чи іншим політичним силам беруться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, тріумф і трагедія тих часів. Дійшло до того, що дехто сумнівається у нашій Перемозі» /С. 343/. На основі ґрунтовно проаналізованих джерел автори навчального посібника розкривають особливості боротьби Червоної армії проти фашистів, показують роль партизанських з'єднань та формувань ОУН - УПА у протидії масовому винищенню української людності. Разом з іншими народами Радянського Союзу українці пройшли довгий і важкий шлях до перемоги, наближаючись до світлого дня своєї національної незалежності.

Тема повоєнного періоду у навчальному посібнику розглядається у двох лекціях – «Україна у повоєнні роки (1946 – 1956 рр.)» і «Криза та руйнування тоталітарної системи». У них порушені питання про наслідки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для політичного і міжнародного становища України; відбудову народного господарства України та посилення ідеологічного тиску на суспільство; національне питання; а також про сутність та парадокси «відлиги»; дисидентський рух; авторитарну командно-адміністративну систему управління; неосталінізм; духовне життя суспільства; особливості функціонування політичної системи; зовнішня

політика та інші. У лекціях зазначається, що названий період в Україні позначений досить складними соціально-економічними та політичними процесами. Всупереч очікуванням людей у державно-політичній сфері продовжувалося подальше посилення тиску адміністративно-командної системи, а правлячий режим, як і раніше, орієнтувався на тоталітарні методи і засоби управління. Зміни, що відбувалися у зв'язку з «відлигою», торкалися лише окремих сторін життя суспільства, але їх непослідовність та суперечливість призвели зрештою до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися на свою протилежність. Почастішали випадки критичного ставлення до комуністичного режиму, непокори владним структурам. Побоюючись непередбачених і небажаних наслідків, змін, зазначають автори, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти у дещо м'якшій формі існуючу систему, яка залишалася замкнутою і закритою. До середини 80-х рр. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. У «верхах» навіть серед вищих ешелонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійнісько-реформаторські сили, а в «низах» наростали невдоволення, зневіра і байдужість.

Наступні дві лекції «Кроки до незалежності» та «Утверджена соборність» завершають курс лекцій навчального посібника. У них розглядаються питання, пов'язані з проголошенням «нового мислення» і «гласності», початку національного відродження, Декларацією про державний суверенітет, проголошенням незалежності та новими можливостями в науці і культурі у роки перебудови. Автори посібника наголошують, що «висвітлюючи цей період, доцільно у такій ситуації керуватися в першу чергу показом найважливіших фактів, що мають продовження, певні результати в сьогоденні. В оцінці ж подій і вчинків не слід збиватися ні на позиції нігілізму й критиканства, ні на позиції ідеалізації та ностальгії. Головне, звернувшись до фактів, спробувати зрозуміти той час у контексті загальноісторичного процесу /С. 434/.

З прийняттям «Акта проголошення незалежності України» почалася розбудова атрибутів державності, без якої не існує жодна суверенна країна. Після того, як національна символіка перетворилася на державну, Верховна Рада України приступила до законотворчої діяльності, пов'язаної з поліпшенням суспільно-політичного та економічного становища, розвитком інститутів політичної системи, проведенням парламентських і президентських виборів. Головним напрямком зовнішньополітичної діяльності стали двосторонні міждержавні відносини, розширення участі в європейському регіональному співробітництві та з країнами СНД, членство в ООН. Пріоритетними проголошувалися двосторонні відносини з прикордонними державами і західними країнами – членами НАТО та Європейського Союзу.

З прийняттям 28 червня 1996 р. Верховною Радою Конституції України визначено базові координати її орієнтири, комплекс суспільних цінностей – складових політико-економічної системи. Було створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави й суспільства не залежали від політичних орієнтацій та окремих політичних діячів. І хоча за оцінками міжнародних та вітчизняних експертів Конституція України належить до найдемократичніших у світі, як довели подальші події, вона не забезпечує остаточного врегулювання відносин між окремими гілками влади.

Щодо розвитку культурного життя в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., то воно, як зазначається авторами, характеризується досить суперечливими тенденціями. З одного боку, були ліквідовані будь-які перепони на шляху розвитку національної культури, адже суспільство звільнилося від ідеологічних штампів і отримало доступ до всіх пластів власної духовної спадщини, а з іншого – гостро відчувалися всі труднощі перехідного періоду: зменшення державного фінансування, відсутність традицій меценатства призвели до значного скорочення культурних установ і, як наслідок, відпливу з культурної сфери талановитої молоді. Разом з тим за роки незалежності було відновлено чимало культурно-історичних пам'яток, створені музеї, заповідники. Відбудовані церква Богородиці в Пирогові (1996), Михайлівський золотoverхий собор (1998), Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000), створено Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині

на Чернігівщині (2009), відкрито новий музейний комплекс у Києво-мистецькому арсеналі. Як бачимо, незважаючи на економічні негаразди, українська культура періоду незалежності зберегла нагромаджуваний десятиліттями потенціал, а також примножила і збагатила його новими досягненнями.

Зазначимо, що новий навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції», підготовлений колективом авторів, виконаний на належному науково-методичному рівні і відповідає навчальній програмі для студентів неісторичних факультетів. Книгу вирізняє глибина та аналітичність викладеного в ній матеріалу. Заслуговує на увагу прагнення авторів подати навчальний матеріал у доступній і зрозумілій формі. Причому висвітлити не всі відомі авторам факти, а вибудувати таку логічну систему історичних подій, яка орієнтувала б студентів не на механічне запам'ятовування, а ставила б завдання навчити їх логіки та прийомів історичного мислення, розвиваючи нахил до наукового аналізу суспільно-політичних подій.

Творчо підійшовши до висвітлення навчального матеріалу, авторський колектив подав на сторінках посібника найпринциповіші аспекти вітчизняної історії, котрі орієнтують студентів на пізнання реальної дійсності, системності та послідовності. Враховуючи те, що далеко не на всі проблемні питання студенти зможуть дати однозначну відповідь, основна мета посібника – не просто опанувати певною сумою знань, але й успішно застосовувати ці знання на практиці, прищепити виховні та високопатріотичні риси.

У книзі достатньо уваги авторами приділено проблемі побудови демократичної, правової і соціальної держави, орієнтації на загальноцивілізаційні принципи і цінності. Застосовані прийоми і методи висвітлення історичних подій та явищ, аналіз їх складових компонентів ураховують багатогранність та історичність відповідного цивілізаційного шляху, змушують поєднувати національне й цивілізаційне, унікальне й загальнолюдське. Водночас текст не переобтяжений розлогими дефініціями, матеріал добре продуманий і структурований, опанування ним значно полегшено за рахунок запитань із ключових тем у кінці кожної лекції.

Утім, враховуючи назву навчального посібника як проблемного, на нашу думку, слід було б більше уваги приділити самій методиці викладу проблемної лекції. По-перше, показати, що потрібно для підготовки студентів до сприйняття певної теми та забезпечити її достатньою мотивацією. По-друге, виокремити проблемну ситуацію та сформулювати саму тему, забезпечивши реальне співвідношення відомого і невідомого. По-третє, висунути та обміркувати гіпотези, необхідні для вирішення тих чи інших проблем, узагальнивши інформацію внаслідок їх обговорення. І останнє. Звичайно, така постановка питання вимагає збільшення обсягу кожної лекції, але це можна зробити за рахунок зменшення загального тексту книги.

Разом з тим висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку видання. Є всі підстави стверджувати, що в цілому авторам вдалося створити новий, оригінальний, ошатно виданий навчальний посібник. Викладений у ньому матеріал відповідає основним вимогам сьогодення, враховує традиції та реальність, орієнтує студентів на опанування основами теорії і практики історичної науки, має важливе соціально-політичне спрямування. Книга, безумовно, стане у великій пригоді студентам, вчителям і викладачам суспільно-політичних дисциплін.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 14.06.2013. Формат 70x108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк.12,25. Тираж 800 прим. Зам. № 0020

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел.: (0462)972-661